פרק ראשון.

הלל הזקן.

חיי הלל ופתגמיו היו פעמים רבות לנושא של חקירה מדעית[1] ולפיכך אין צרך לחזור ולעסוק בזה שוב. כאן מְדֻבר רק על דבר הלל בתור מבאר המקרא, ביחוד בתור ראשון בפרשנות האגדית, ורק בשביל זה יחדתי לו מקום בראש ספר האגדות של התנאים; המאמרים המועטים שנשארו ממנו בספרות התלמודית מהמקצוע הזה הם אבן הפנה של הפרק הנוכחי. ולא רק מפני שהוא היה הראשון, שהמסרת אמרה בישמו באורי מקרא, ראוי הוא לתפוס המקום היותר חשוב בתולדות הפרשנות העתיקה, אלא יותר מהכל מפני שהוא היה המיסד את חכמת מדרש המקרא, שתולדותיה נשתמרו במדרשי ההלכה והאגדה של הישיבות שבארץ ישראל, שבשיטתו של הלל הלכו כלם. אָמנם גם שמעיה ואבטליון, רבותיו של הלל נחשבו על פי מקור חשוב[2], שאין לפקפק באמתתו, „לדרשנים גדולים"[3] ומוּבן מאליו שהלל היה מושפע מדרישותיהם גם במה שנוגע למדרש המקרא; אולם העובדה שהמדות שהתורה נדרשת בהן[4] נקבעו בראשונה ע"י הלל ושהוא השתמש בהן גם למעשה, מראה למדי שהוא היה יוצר תקופה חדשה במדרש המקרא. מצינו שהלל היה עוסק במדרש

---

[1]) השוה, מלבד הפרקים שבאו בענין זה בספרי פרנקל, וייס, גרץ, דרנבורג: י. קָמפף. „הלל דער עלטערע אין IX אונד X יאהרגאנג דעס אָריענטס; י. טרענעל Vie de Hillel l'ancien; im Rapport sur la Sit. mor. du Seminaire Isr. Paris 1867; G. Goitein: Das Leben und Wirken des Patriarchen Hillel; in Berliners Magazin für die Wiss. des Judenthums XI, 1—16, 49—87.

[2]) פסחים ע' :

[3]) מחלקת בדבר אגדה בין שמעיה ובין אבטליון לשמות י"ד. ט"ו, נשמרה במכילתא לאותו פסוק (29 ע"ב).

[4]) שבע מדות דרש הלל הזקן לפני בני בתירא [ק"ו, וגז"ש, בנין אב מכתוב א', בנין אב מב' כתובים, מכלל ופרט ומפרט וכלל, כיוצא בו במקום אחר, דבר הלמד מענינו]. תוספתא סנהדרין סוף פ"ז; בסוף פתיחתא לספרא; אבות דר"נ פל"ז. ע' מאמרו של גרץ בירחונו של פרנקל, כרך א' ע' 156 ולהלן.

המקרא עוד לפני עליתו לארץ ישראל, כמו שמסֻפר בתלמוד הירושלמי[1]) ומאֻשר גם ע"י מקורות אחרים[2]), שאחת מן הסבות שהניעו את הלל לעלות לארץ־ישראל היתה, שבקש לדעת אם שלשת הפסוקים, שהיה דורש בעניני הלכה בבבל, נדרשים כן גם בארץ ישראל[3]). מתוך המסֻפר שם נראה, שהשטה בדרש המקרא שנתפרסמה ע"י הלל בדבר הלכה אחת היתה בעיני בני בתירה כדבר חדש, שעורר התנגדות, כאמור שם: „ואף על פי שהיה יושב ודורש להן כל היום, לא קבלו ממנו, עד שאמר להן: יבוא עלי, כך שמעתי מפי שמעיה ואבטליון[4])".

הנצחון שנצח הלל את בני בתירה היה גם נצחון של שיטתו [לדרוש את התורה ע"פ שבע מדות]. ואף על פי שאז השתמש לכל היותר רק

---

[1]) פסחים ל"ג ע"א: על נ' דברים עלה הלל מבבל. באור הנוטה מהפשט הרגיל, נותן לזה גינר, יידישע צייטשריפט II, ע' 46 ולהלן.

[2]) בתוספתא נגעים פ' א' בסוף, אחרי שמוסר את הדרשה הראשונה משלש הדרשות, הוא מעיר: וזה אחד מן הדברים שעליהם עלה הלל מבבל. בספרא תזריע סוף פ' ט' נאמר כך: על הדבר הזה עלה הלל מבבל (השוה אנ' אמוראי א"י ח"א, 478 הע' 1).

[3]) וגם אמנם נאמר בפירוש שבאי"י הסכימו לדרשתו: „ודרש והסכים ועלה וקבל הלכה" (השוה מה שאמר ר' טרפון לר"ע: ואתה דורש ומסכים לשמועה. ספרא לויקרא פ"א ה'; זבחים י"ג.) ע"ד באור המלה „הסכים" ע' ג"כ: Die älteste Terminologie der Judischen Schriftauslegung S. 132. רק הדרשה שנזכרה בהערה הקודמת נמסרה גם במקום אחר בשם הלל, והיא על הכתוב ויקרא י"ג י"ז. הדרשה השניה שבה ישבו את הסתירה שבין שמות י"ב ה', מן הכשבים או מן העזים תקחו ובין הכתוב בדברים ט"ז ב', וזבחת פסח לה' אלהיך צאן ובקר, נמסר ע"י רב, אמנם לשם ענין אחר, בשם בן דורו של הלל, יהודה בן דורתאי. בבלי פסחים ע': בספרי דברים §129 הובא זה סתם ובמכילתא ל"ב ה' (4 ע"ב) דרשה זו היא היסוד למחלקת של ר' יאשיה ור' יונתן, תלמידי ר' ישמעאל. ואולם במכילתא שהוציא הופמן (במאסף היובל של הילדסהיימר) לדברים ט"ז ב' שם האומר הוא ר' ישמעאל. הדרשה השלישית שבאה לישב הסתירה שבין שמות י"ב ט"ו ודברים ט"ז ח' הובאה במכילתא לאותו פסוק (8 ע"ב) בתור מאמר סתם „דבר אחר" (וכן במכילתא לדברים), בספרי לאותו פסוק (§134) בשם ר' שמעון ובברייתא שבתלמוד בבלי מנחות ס"ו ע"א—ר' שמעון ב"ר אליעזר.

[4]) ירושלמי פסחים פרק ששי. בתוספתא פסחים בא מקוצר „ועוד מקבלני מרבותי". המעשה המסֻפר ברחבה בירושלמי מראה, כי בני בתירה הודו במדות של הלל (השוה א. קרוכמל בהחלוץ II. 93) ורק שלא הודו שאפשר להשתמש בהן בענין הנדון. ואולם מתוך ההשואה עם הנוסחאות של התוספתא ושל הברייתא בתלמוד הבבלי (פסחים ס"ו ע"א), נראה שהקושיא של הצד שכנגד אינה חלק של המקור הראשון של ספור המעשה הזה (אלא הוספה מאחרת).

בשלש מהן, אבל הנצחון נקבע כבר על כלן[1]. פרסומה של שיטתו נחשבה מיום נצחונו. איך השתמש בשיטתו אנו רואים רק מתוך דוגמאות מועטות של איזה מדרשי מקרא ששם הלל קרוא עליהם.[2], אבל ודאי הוא, כי הרבה דברים של הלל נמסרו סתם או בשם חכמים אחרים שבאו אחריו.

מדרשותיו באגדה יש לנו גם כן דוגמאות לא רבות ששם הלל נקרא עליהן, אבל הן מספיקות לסמן את דרכו המיֻחדה. כמעט לכל אמרה מאמרותיו, שהן פרי יצירת רוחו, לאחרים מפתגמיו המשֻבחים, שבהם נתאחדו חכמת החיים הכי מפֻתחה יחד עם בטוי הכי קצר והכי מתאים, הוא מביא באפן חפשי סמך מאיזה מקרא. אכן בפתגמו המפורסם, בענותו לאחד שבא להתגייר על מנת שילמדהו את התורה כלה על רגל אחת, לא נאמר בפירוש שנסמך על הכתוב, אבל קרוב לשער כי גם בזה סמך על המקרא. „כל מה דעלך סני לחברך לא תעביד"[3]) הוא רק בטוי שלילי להאמור בתורה: ואהבת לרעך כמוך (ויקרא י"ט י"ח[4]). ובודאי שהוא שם לבו אל הלמ"ד שבמלת לרעך שאינו רגיל בעברית (המשתמשת ע"פ הרב במלת היחס „את".[5]) (כדרך אגב נעיר שמתוך התשובה שהשיב הלל לגוי אנו למדים, שהלל מבאר לרעך לאו דוקא ליהודי, לבן עמך, אלא לכל האדם. וכן הביע גם ר' עקיבא[6]) את הרעיון הזה בסגנון אחר: ואהבת לרעך כמוך—זהו כלל גדול בתורה[7]). וכן מצינו את ר' צדוק שמתרגם לעברית זמן קצר אחרי מותו של הלל את פתגמו (אבות א' י"ג)

---

[1]) ע' ויס ח"א, 165. [2]) הובאו ביחד אצל ויס ח"א 170.

[3]) עם הוספה: זהו כלל התורה כלה ואידך פירושא זיל גמור. בנוסחא אחרת שבאבות דר' נתן פכ"ו (הוצ' שכטר 53) ר' עקיבא הוא שהשיב לאחד שבקשו „למדני כל התורה כלה באחת"—„הוא כללה של תורה: כל מה דאת סני לגרמך, לחברך לא תעביד". יש שם עוד באור לפתגם זה ע"י משלים.

[4]) ע' הערתי של מהרש"א שבת ל"א. נפלא הוא, שרש"י הנותן למאמר זה בשורה הראשונה באור משנה, אינו מרמז כלל על הכתוב.

[5]) ע' הערתי בספרי: די ביבלעקסעגעזע דער יודי' רעליגיאנס פהילאסאפהיע דעס מיטטעלאלטערס פאר מיימוני וייטע 80, אנ' 4. שם הראיתי, שר' בחיי אבן פקודה והראב"ע גם כן מבארים את הל' של לרעך. הראשון (VIII, 3, 22) מבאר את הכתוב כך: „וישנא להם מה שישנא לו מהם", והשני — שיאהב הטוב לחברו, כמו לנפשו.

[6]) ספרא לאותו כתוב. ירו' נדרים 41 ע"ג, ב"ר סוף כ"ד. השוה הערה 3.

[7]) עוד לפני ר' עקיבא אנו מוצאים משתמש בבטוי „אהבת רע" במובן זה, אצל פולוס במכתבו אל הגלטים 5, 14 ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἑνὶ λόγῳ πληροῦται ἐν τῷ Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτόν וכן במכתבו אל הרומיים 13, 8. לפני פולוס בודאי היה אותו המקור, שבו השתמש ר' עקיבא: פתגמו של הלל. בהרחבה בא זה במאמרו של ישו אצל הסינופטיים (מת' 22, 39, מרקס 12, 31, לוקס

„ודאשתמש בתגא חלף": כל הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם. [1]) מאמרו של הלל שהיה אומר בשמחת בית השואבה [2]) בסמכו על הכתוב (שמות כ' כ"ד): בכל המקום אשר אזכיר את שמי וכו'—אם אני כאן הכל כאן, נאמר בסדר אחר בשם ר' אליעזר בן יעקב, בן דורו של ר' צדוק [3]). גם מזה מוכח, מה שנוסיף עוד להעיר בכמה מקומות, שאיזה מאמרים נמסרו לא בשם אומרם, אלא בשם התלמיד שקבל ממנו.

כמו הפתגם שהזכרנו באחרונה, מצינו עוד פתגמים, שהרעיון והצורה שלהם הם של הלל, ורק בסופם באה אסמכתא מאיזה פסוק, כך מצינו את הפתגם שנמצא רק פעם אחת (תוספתא ברכות סוף פ"ב) על הכתוב (קהלת ג' ד'): עת לבכות ועת לשחוק—אל תֵּרָאֶה ערום, אל תראה לבוש, אל תראה שוחק, אל תראה בוכה. ברור הוא, שהפתגם הזה אינו אלא הרחבת הפתגם הקצר אל תפרש מן הצבור [4]). על הכתוב (תהלים קי"ג ה'—ו'): המגביהי לשבת המשפילי לראות, סומך הלל את פתגמו בשבח הענוה [5]): השפלתי היא הגבהתי, הגבהתי היא השפלתי [6]). על הכתוב תהלים קי"ט קכ"ו: עת לעשות לה'

10, 27), שלפי דבריהם האהבה לה' (דברים ו' ה') היא המצוה הראשונה והאהבה לרע היא המצוה השניה, השקולה כראשונה. כידוע גם הספר טוביה ד', ט"ו משתמש בפתגמו של הלל ὃ μισεῖς μηδενὶ ποιήσῃς. מההפותטיקה של פהילא מביא איזיבוס: ἃ τις παθεῖν ἐχθαίρει μὴ ποιεῖν αὐτόν. ע' ברניים געזאממעלטע אבהאנדלונגען 1, 272 ולהלן.

[1]) אבות ד' ה'. השוה מאמרו של ר' יוחנן בבבלי נדרים מ"ב ע"א.

[2]) תוספתא סכה פ"ד ה"ג; ב. סכה נ"ג. אבות דר"נ פי"ב.

[3]) מכילתא לאותו פסוק (73 ע"ב). [4]) אבות פ"ב מ"ד.

[5]) גם במקומות אחרים מוצאים את הלל מלביש ענין כללי בצורה פרטית — אינדיבידואלית — וכזה נמצא בצורה אחרת גם אצל בית שמאי ובית הלל, ערובין י"ג: — וליחס את הענין אל הדובר בעצמו, שע"י הענין מקבל גון של סוביקטיביות. השוה את המאמרים (אבות פ"א ט"ו). אם אין אני לי, מי לי? וכשאני לעצמי — מה אני? (סכה נ"ג). אם אני כאן הכל כאן. באפן שכזה אנו מוצאים החכמים מלבישים גם חקים הלכותיים, שע"י השמוש בגוף ראשון החק מקבל צורה יותר הסתכלותית, כמו בב"ק פ"א מ"ב: כל שחבתי בשמירתו הכשרתי את נזקו. משפטים כאלה נחשבים על חלקי מאמרי הלכה עתיקים (ע' פרנקל 13), ואפשר שאת סגנונם זה קבלו עוד מהלל.

[6]) ויקר' ר' א'. כאן בא המאמר בתור הקבלה למאמרו של בן עזאי (ר"ע בשמו): רחק ממקומך ב' ג' מושבות, עד שיאמרו לך: עלה, ואל תעלה שיאמרו לך: רד. מוטב שיאמרו לך: עלה, עלה, ולא יאמרו לך: רד, רד, וכן הלל אומר: השפלתי היא הגבהתי וכו'. וכן הוא באדר"נ פכ"ה. במדרש תנחומא, ובילקוט משלי כ"ה ז', 961§ בא מאמרו של הלל אחרי מאמרו של בן עזאי (בתנחומא שלנו וכן בילקוט ויקרא א' א', 427§,

הפרו תורתך, ומשלי י"א כ"ד: יש מפזר ונוסף עוד, הוא סומך את פתגמו בסגנון אנטיתזי החביב עליו: בשעת המכנסים פַּזֵר ובשעת המפזרים כנס [1].
מצינו גם כן שהלל היה רגיל לקרוא איזה פסוקים כמו שהם, מבלי להוסיף עליהם איזה פתגם משלו. כן היה הלל רגיל לקרוא: „ברוך ה' יום, יום" (תהלים ס"ח כ') להראות בזה שאינו מסכים לשמאי שהיה מחמיר לדאג מיום הראשון של השבוע לשבת [2]. כשבא הלל העירה ושמע קול צוחה בעיר, הביע בטחונו בסגנון המקרא (תה' קי"ב ז'): משמועה רעה לא יירא, נכון לבו בטוח בה'— שאין קול זה יוצא מתוך ביתו. [3])

המשל, שהוא אחד היסודות החשובים במדרש האגדה, נמצא גם כן אצל הלל בשתי שיחות עם תלמידיו, שהובאו במדרש המאֻחר, ויקרא רבה [4].

חסר זה) ומזה בשמו"ר מ"ה. ואולם במקורות שחשבנו באחרונה נחסר שם בן עזאי ורק המוסר בשמו ר' תנחומא בר אבא או ר' תנחום, נזכר בתור בעל המאמר. ביחוד נשתבש הנוסח במדרש הלל (יילינק בית המדרש V. 91 לתהלים קי"ג ד' ששם הלל נקרא על מאמרו של בן עזאי (ע' II. 157, 3): הגבהתי השפלתי הגבהתי (sic) וכן היה הלל אומר: עלה למטה זרד למעלה. השוה ע"פ שוהל Sentences et proverbes du Talmud et du Midrasch N 779. שם הוא מראה שיש מאמר. דומה לזה באונגליון מתיא כ"ג י"ב ὅστις δέ ὑψώσει εαυτὸν ταπεινωθησεται, καὶ ὅστις ταπεινωσεὶ εαυτον ὑψωθησεται. (השוה לוקס י"ד י"א).

[1]) נירסא מוטעת היא — המכניסים; תוספתא ברכות פ"ז, ומזה במדרש משלי ה' ט"ז. ב. ברכות ס"ג. בירושי' ברכות בסוף (14 ע"ב) מובא המאמר הזה בארמית: בשעה דמכנשין בדר ובשעה דמבדרין כנש. והבאור בתור משפט מיוחד בא בעברית, אך המקרא חסר. בערוך ערך פה I. הוא מביא, מבלי להראות את המקור, אית דמפזרין (צ"ל: דמבדרין) כנש, ואית דמכנשין בדר. במדרש שמואל, בפתיחתא, שהנירסא שם דומה לזה שבירושלמי, נמצא ג"כ סמך ממשלי י"א כ"ד. בספרי זוטא לבמדבר כ"ז א' (ילקוט I. 773) מובא אחרי הדרשה לתה' קי"ט, קי"ב: וכן היה הלל אומר: בשעת הכפורין כנס את הרגל, בעת דלית קפיץ קני מינה. באתר דלית גוברן השתדל להיות גבר. הבטוי „כנס רגל" (השוה ירמי' ג' י"ג) נמצא בספרי לדברים ל"ב כ"ה (§ 321) בפתגם עתיק: מכאן אמרו: בשעת מלחמה כנס את הרגל, בשעת רעה פזר את הרגל. מסגנון זה נמצינו למדין, שמה שאמר הלל „פזר" אין פירושו לפזר את התורה. על המקורות שהבאתי באחרונה הורני ה' אד. ביכלר. [2]) ביצה ט"ז.

[3]) ירו' סוף ברכות (14 ע"ב): הלל הזקן אומר: משמועה רעה לא יירא. לפי הברייתא ב. ברכות ס'. אמר רק: מובטח אני שאין זה בתוך ביתי. וע"ז התלמוד מוסיף, שעליו נאמר הכתוב בתהלים קי"ב ז'.

[4]) ויקרא רבה ל"ד. ומזה בילקוט משלי י"א י"ז. ע' וייס ח"א 160 ולהלן. רייסמן בהמגיד X. 366.

א. הלל הזקן בשעה שהיה נפטר מתלמידיו *), היה מהלך והולך עמם. אמרו לו תלמידיו: רבי, היכן אתה הולך? אמר להם: לעשות מצוה. אמרו לו: מה מצוה זו? אמר להן: לרחוץ אותי בבית המרחץ. אמרו לו: וכי זו מצוה היא? אמר להן: הן, מה אם איקונין של מלך שמעמידים אותו בבתי טרטיאות ובבתי קרקיסאות, מי שנתמנה עליהם הוא מורקן ושוטפן, והן מעלין לו מזונות, ולא עוד אלא שהוא מתגדל עם גדולי מלכות, אני שנבראתי בצלם ובדמות, דכתיב (בר' ט' ו'): כי בצלם אלהים עשה את האדם—על אחת כמה וכמה! ב. הלל הזקן בשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מהלך והולך עמם. אמרו לו תלמידיו: רבי, להיכן אתה הולך? אמר להן: לגמול חסד עם הדין אכסניה בגויה ביתא. אמרו לו: כל יומא אית לך אכסניא? אמר להן: והדין נפשא עלובתא, לאו אכסניה היא בגו גופא? יומא דין היא הכא, למחר לית היא הכא. [וכי הנפש העלובה אינה אכסניה בתוך הגוף? היום היא כאן ומחר איננה כאן] [1].

בתלמוד בבלי [2]) יש שתי שאלות ששאל בר הי הי [3]) להלל: א'—על הכתוב (קהלת א' ט"ו): וחסרון לא יוכל להמנות—להמלאות מיבעי ליה? אלא זה שמנוהו חבריו לדבר מצוה, והוא לא נמנה עמהם. אמר ליה בר הי הי [4]) להלל: מאי דכתיב (מלאכי ג' י"ח): ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע, בין עובד אלהים לאשר לא עבדו? היינו צדיק, היינו עובד אלקים? היינו רשע, היינו אשר לא עבדו? א"ל: עבדו ולא עבדו תרוייהו צדיקי גמורי נינהו, ואינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחד. א"ל: ומשום חד זימנא קרי ליה „לא עבדו"? א"ל: אין, צא ולמד משוק של חמרין: עשרה פרסי בזוזא, חד עשר פרסא בתרי זוזי. אין כל יסוד להטיל ספק בזה, ששני המאמרים הללו, שנמסרו בצורה שלמה כזו, שהם של הלל. השואל הוא אותו

[1]) כדאי להעיר שהשיחה הראשונה נמסרה בעברית והשניה בארמית ובשתיהן נכנסו מלות יווניות. בשתי השיחות הוא פותח שהכתוב משלי י"א י"ז „גומל נפשו איש חסד" נאמר על הלל. ובשעת פטירתו קראו עליו: הי ענו, הי חסיד! תוספתא סוטה ד' י"ג.

[2]) חגיגה ט': עי' פנזין של ברלינר 1881 ע' 117 ולהלן.

[3]) בילקוט לקהלת א' ט"ו נשתבש בר הי הי לרב אחא, שהיה כתוב בר ההא, כמו שנמצא אצל רבינוביץ בדקדוקי סופרים שם, ומזה נקל היה להשתבש. רבינוביץ מעיד כי בדפוסים עתיקים ובכתבי יד בא היהי במלה אחת. בעין יעקב מובאה רק הדרשה, אבל השמות חסרים.

[4]) בן הא הא. או בן הי הי. בשני אופנים כאלה נקראה האות החמשית שבאלפא ביתא. אך „הא" יותר מתאים להשם העברי „בן".

*) לפי גירסת השאילתות, שאילתא א': במעלי יומא דשבתא—המתרגם.

בן הא הא, שבפתגמו הקצר מסתיימת מסכת אבות: לפום צערא אגרא. והנה מצינו במקום אחר [1], שמאמר זה, הנאה להלל, מיוחס אליו, ויחד עם זה מְסֻפר, כי הוא קבל את הפתגם הזה מפי אנשים גסים סוחרי תבואה בתור תשובה גסה על שאלה ששאל כהוגן. מה עשה להם הלל הזקן? החזירן למוטב. יוצא, שזהו אחד מהספורים שלא פסקו גם בדורות המאוחרים ע"ד הכנסת גרים על ידי הלל תחת כנפי השכינה.

אכן לפי מסרת אחת היה גם בן הא הא גר, והוא ובן בג־בג הם איש אחד [2]) פתגמו של בן בג בג, שנאמר גם כן בארמית בא בסוף אבות לפני פתגמו של בן הא הא—הפך בה והפך בה דכלא בה ובה תחזי וסיב ובלה בה ומנה לא תזוע*), שאין לך מדה טובה הימנה. ובאבות דרבי נתן מיוחס גם מאמר זה להלל. קרוב מאד לשער, כי בן הא הא היה גר, שהלל הכניסו בבריתו של אברהם אבינו, ושני פתגמיו נמסרו בשני שמות שונים, שהם באמת של איש אחד, ולפעמים בשם הלל עצמו. מה שנוגע למובן ולמקור של השמות המוזרים האלה, אפשר להסביר על ידי מעשה אחר של גר שנתגייר על ידי הלל. לפי המעשה הזה, הוכיח הלל לג׳ אחד אמתת תורה שבעל פה מתוך למוד אלפא ביתא, והראה לו, שגם למוד האותיות אי אפשר בלי אמונה בתורה שבעל פה [3]). ואפשר לשער, כי הגר שנתגייר באופן שכזה, קבל עליו את השם בן הא הא, שפירושו, שאותו האיש לה"א קורא—ה"א, או שקבל עליו את השם בן בג בג, מה שעוד יותר מתאים למספר, שמורה בזה, כי הגר הכיר את האמת, כי גם למוד סדר האותיות אי אפשר בלי אמונה במסרת, ובית־גימל נקרא רק בית גימל ולא באפן אחר. כמו האלפא ביתא, כך למד הלל את הגר את כתבי הקדש, ובאותה שעה פנה אליו בשאלותיו [4]). הספור של התלמוד הבבלי, אעפ"י שלא נשנה במקור אחר [5]) וגם אין עליו שם ברייתא, בכל זאת צריך לחשבו למקור נאמן.

---

[1]) אבות דר"נ פי"ב (הוצ׳ שכטר ע׳ 57).

[2]) ע׳ תוספות חגיגה ט׳: יוחסין וסה"ד ערך בר הי הי. ר׳ יהודה בן ברצילייי בבאורו לס׳ יצירה (מהדורת הלברשטם) ע׳ 3.

[3]) שבת ל"א. אדר"נ פט"ו. בקה"ר ז׳ ח׳ נתיחסו הדברים של שמאי והלל לרב ושמואל. והגר היה פרסי.

[4]) ע"ד הערתו של הלל למלאכי ג׳ י"ח ע׳ א"ג אמוראי א״י ח"א 524, 5.

[5]) המקורות שבתלמוד בבלי ע"ד הלל בכלל יותר מרובים מאשר בתלמוד ירושלמי. ואין כל פלא, כי הבבלים עמלו ביחוד לאסוף את המסרות ע"ד בן ארץ מולדתם הגדול.

---

*) חפש בתורה תמיד, כי הכל בה, ותזדקן ותבלה בה וממנה לא תזוז.

בתור אפוקריף צריך לחשב את המאמר האגדי הבודד לשמואל כ"ט י"ש [1]. הלל הזקן אומר: אמר שמואל לשאול: לא דייך שלא שמעת בקולי, למחות את זכר עמלק, אלא גם באת לשאול לך באוב; אוי לרועה, אוי לצאנו! שבשבילך נתן הקב"ה את ישראל ביד פלשתים. המאמר הזה ע"פ תכנו והרעיון הבהיר שבו לא מן הנמנע הוא, שהוא של הלל, אעפ"י שאין לזה הוכחה ברורה.

במדרש מסתרי אחד [2]) נאמר על הלל שקבל שם המפורש מעזרא... ועזרא הסופר להלל הזקן והלל הזקן לר' אבהו, ור' אבהו לר' זירא, ור' זירא לאנשי אמונה [3]). אכן במאמריו האחרים אין שום אחיזה לחשב אותו, כמו שאר התנאים הראשונים, לנושא תורת הסוד. מסרת אחת, שעדותה רפה [4]) אומרת: אמרו עליו על הלל הזקן שלא עזב דברי חכמים שלא למדם, אפילו כל הלשונות, אפילו שיחת הרים וגבעות ובקעות, שיחת עצים ועשבים, שיחת חיות ובהמות, שיחת שדים ומשלות [5]). אך עדות זו, לפי הנראה, לקוחה ממה שנאמר על ר' יוחנן בן זכאי [6]) ונתיחס להלל.

בגמר הפרק עלינו להעיר, כי פתגמי הלל נאמרו פעם בעברית, פעם בארמית ופעם בערבוב שתי הלשונות כאחד [7]). על דבר ארבעה הפתגמים העקריים שלו נאמר באבות דר' נתן [8]): „אף הוא אמר בלשון בבלי ארבעה דברים", רמז לבבל מולדתו, שבשפתה השתמש.

---

[1]) פרקי דר"א פל"ג. ומזה בילקוט שמואל § 141.

[2]) בספר חנוך, בביהמ"ד של יילינק II. 117.

[3]) בשלשלת המסרת הזו נחסר בין הלל ובין ר' אבהו. ע"ד יחסו של ר' זירא (זעירא) לר' אבהו ע' אג' אמוראי א"י ח"ב 100. ח"ג 10. בהספר שקראו על הלל (לעיל ט' הע' 1.) הוא נקרא בשם תלמידו של עזרא, כמו שר' שמעון בן לקיש מהלל אותו בזה, שגם הוא מוצאו מבבל ויסד את התורה בארץ־ישראל. ע' בבלי סכה כ'. הבטוי תלמידו של עזרא מתאים לזה שהלל בעצמו משתמש בו. הוא מתלמידיו של אהרן (אבות א' י"ב). [4]) מסכת סופרים ט"ז ט'.

[5]) ע' ש. בק בנרץ, מאנאטסשריפט 1876, זייטע 25 ולהלן.

[6]) סכה כ"ח. ב"ב קל"ד. במקום משלות נאמר שם בפרוטרוט: משלות כובסין, משלי שועלים. אצל שיחת שדים נאמר שם גם שיחת מלאכי השרת. ובמקום שיחת החי והדומם נאמר בתלמוד רק שיחת דקלים.

[7]) כך מאמרו בשמחת בית השואבה בתלמוד ירושלמי (סכה 55 ע"ב) בארמית ובבבלי (ע' לעיל הע') בעברית. ע' נ"כ. 4. הע' 2. ו. 7. הע' 4.

[8]) פ' י"ב. הם הפתגמים המובאים במשנה אבות א' י"ד רק בסדר אחר ובשנויים חשובים. א. נגד שמא אבד שמיה (הגירסא „ואבד" במקום „אבד" נשתבשה אולי מן „נאבד" או „יאבד"). ב. ודלא משמש חכימיא (=ודלא יילף) קטלא חייב. ג. ודלא מוסיף מסיר (= יסיף) ד'. ודאשתמש בתגא, אבד ואזיל ליה (=חלף).

פרק שני.

בית הלל ובית שמאי.

מועטות הן הדרשות שבאו בשם הלל לנחלת הדורות שאחריו ועוד פחות מאלה באו מאת בני דורו[1]) ומהדור הסמוך לו. על דבר איש מחלקתו בהלכה— שמאי — נאמר במדרש תנאים אחד בדברים ברורים „זה אחד משלשה דברים שדרש שמאי הזקן"[2]), שלפי הנראה הכונה בזה היא שיותר משלשה דברים לא נמסר ממנו, ומשלשה דברים הללו נשאר רק אחד שמובא שם במדרש. ורק פעם אנו מוצאים: שמאי הזקן אומר משום חגי הנביא[3]) שולח־ו חייב (מי

---

[1]) על אלה נחשבו שני הדברנים העממיים החביבים, שבעת חליו של הורדוס העירו למרד, להסיר את הנשר מעל בית המקדש. יוסיפוס — שמסר לנו את שמותיהם: יהודה בן סריפאי ומתתיהו בן מרגלות — חושב אותם למבארי התורה של האבות (Antiqu. XYII,6,2).

[2]) זו אחד מג׳ דברים שדרש שמאי הזקן, ספרי 203 §, לדברים כ׳ כ׳. במכילתא לדברים (מהדורת הופמן במאסף היובל של הילדסהייטר בחלק העברי ע׳ 24) מוסר ר׳ יהודה I: זה אחד מן הדברים שדרש שמאי הזקן. בתוספתא עירובין פ׳ ד׳ (ז׳), נ׳ נאמר רק: וכן היה שמאי הזקן דורש. בכ״י ערפורט הגירסא היא „הלל הזקן" (תוספתא, מהדורת צוקרמנדל ע׳ 142) אולם הגירסא „שמאי" מקֻיֶמת ע״י הברייתא ב. שבת י״ט.

[3]) אנו מוצאים עוד בכמה מקומות, שהלכות עתיקות מיוחסות לנביאים האחרונים: חגי, זכריה ומלאכי. משני אנשים בני דורו של החרבן ושנתיחסו כנראה על בית שמאי— ר׳ צדוק (תוספתא כלים ב״מ פ״ג מ״ב וג׳) ודוסא בן הרכינס (ירו׳ יבמות פ״א ה׳, ב. יבמות ט״ז. גם כן סמכו בקבלתם על חגי הנביא. כמה גדול ערך קבלה זו אנו רואים ברור מהלכה אחת, שעליה העיד דוסא בן הרכינס, וע״ז אמר בן דורו, ר׳ יוחנן בן זכאי, שהוא שמע זאת מרבותיו בתור־ הלכה למשה מסיני. (נמסר ע״י ר׳ אליעזר בן הורקנוס, משנה ידים פ״ד מ״ג). מובן שבזה יש גם למאמר, שיונתן בן עוזיאל, תלמידו של הלל, קבל את תרגומו לנביאים מאת חגי, זכריה ומלאכי (מגילה ג׳.) השוה ירושלמי נזיר 56 ע״ג. ר׳ יעקב בר אידי (תלמידו של ר׳ יוחנן) בשם רשב״י: אמרו מפי חגי, זכריה ומלאכי. במקום המקביל לזה בבבלי נזיר נ״ג. אומר ר׳ יעקב בר אידי: מפי שמועה אמרו—מפי חגי, זכריה ומלאכי. ועוד בחולין קל״ז: אומר ר׳ יוחנן ע״ד דרשתו ההלכותית של ר׳ יוסי בר חלפתא: מפי שמועה אמרו — מפי חגי, זכריה ומלאכי. וכן אמר ר׳ יוחנן בבכורות נ״ח ע״א, ע״ד דעות איזה תנאים. ע׳ גם כן להלן פרק ד׳ סעיף ז׳.

שאומר לשלוחו: צא הרוג את הנפש), שנא' (ש"ב י"ב ז'): אותו הרגת בחרב בני עמון[1] (שבאמת לא הרג בעצמו, אלא שלח ע"י יואב).

ע"ד שמעון בן הלל איננו יודעים כלום, מלבד שמו[2]. אולם גם מנכד רבן גמליאל הראשון ובנו ר' שמעון בן גמליאל הראשון, שהיה עד ראיה לחרבן ירושלים, לא נשארו לנו לא מדרשי הלכה ולא מדרשי אגדה[3]. לפי הנראה הרבן בית המקדש ובטול האוטוריטט של הסנהדרין גרמו, שהתחילו אחר כך למסור יחד עם המאמרים גם את שם אומרם, כי אז נעשה האוטוריטט הפרטי של כל אחד מחכמי התורה יותר חשוב, ושם האומר היה יכול לגרום. שהמאמר יתקבל ביותר. ואולם בעשרות השנים האחרונות שלפני חרבן הבית היו החכמים מאֻגדים יחד בשתי מפלגות בית שמאי ובית הלל, ודעות הפרטים נכללו בתוך דעת המפלגה כלה[4].

בין הענינים הרבים שבהם נחלקו בית שמאי ובית הלל, יש מספר הגון של מדרשי המקרא בהלכה[5], אבל יש גם כאלה שאפשר לחשבם בתור מדרשי אגדה, ואפשר לשער כי מדרשי אגדה אלה נשנו עוד לפני החרבן ולא אחריו, שאם לא כן קשה לחשב, שהמחלקות הללו, שאינן נוגעות להלכה, היו שמורות לזכרון גם בשעה שכבר הופיעו אנשים אחרים ומפלגות אחרות. וכך נשארו לנו לפליטה בפלוגתות המועטות הללו, שתכנן הוא בעיקרו פילוסופיה דתית רשימות חשובות של דעות בתי המדרש מהשנים האחרונות של הבית השני. על השאלות שהן דנים שם באו אמנם תשובות על דרך הפרשנות עם הבאת

---

[1]) קדושין מ"ג. בתור המדרש השלישי של שמאי אפשר לחשב את הדרשה לויקרא י"א ל"ד, שבספרא לאותו פסוק מובא סתם, אבל, לפי הנראה, כמו שמעיר ויס בצדק (ח"א 170), זהו היסוד של ההלכה, שנמסר ע"י דוסתאי, תלמידו של שמאי, במשנה ערלה פ"ב מ"ה. [2]) שבת ט"ו.

[3]) מענינת היא חלוקת התלמידים ע"פ דעתו של ר' גמליאל I. לענין תלמידים דרש ר"ג הזקן ארבע דברים: דג טמא דג טהור, דג מן הירדן, דג מן הים הגדול. דג טמא כיצד? בן עניים שלמד מקרא ומשנה, הלכות ואגדות, ואין בו דעה. דג טהור כיצד? זה בן עשירים שלמד מקרא ומשנה הלכות ואגדות ויש בו דעה. דג מן הירדן כיצד? זה תלמיד חכם שלמד מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות, ואין בו דעת להשיב. דג מן הים הגדול כיצד? זה תלמיד חכם שלמד מקרא ומשנה, מדרש הלכות ואגדות ויש בו דעת להשיב. (אבות דר"נ פ' מ'. בתור מקצועות למוד הוא חושב מקרא ומשנה, ושאר שלשת הלמודים, שהם פרטי המשנה. ע' הוספה שבסוף כרך זה). [4]) ע' פרנקל 58, 64.

[5]) ע' פרנקל 46 ולהלן. ויס ח"א 179 מונה 316 מחלקות בין ב"ש וב"ה ומזה 29 ׳מדרשים, כלו׳: באורי המקרא. ע' נ"ב א. שברץ — המחלקת שבין ב"ש ובין ב"ה.

סמוכים מן המקרא, אך נראה כי בזה השתתף גם העיון השכלי, ושניהם — הפרשנות והעיון השכלי—עזרו זה לזה, כמו שנהוג בכלל במדרשי אגדה, העוסקים בענינים שכאלה. ובכן יש לנו בפלוגתות אלה ענין של אגדה עתיקה, שכדאי להתעכב עליו.

שמים וארץ—מי קדם למי בבריאה? שאלה זו נפתרה ע"י בית שמאי,— כמו שנפתרה ע"י חכמי הנגב, שאליהם פנה אלכסנדר מוקדון בשאלה זו, [1]— כי שמים קדמו, עפ"י הכתוב (בר' א' א') בראשית ברא א' את השמים ואת הארץ. ולפ"ד בית הלל ארץ קדמה לשמים, עפ"י הכתוב (בר' ב' ד'): ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים [2] [אלו מביאין טעם לדבריהן ואלו מביאין טעם לדבריהן. על דעתהון דבית שמאי, דאינון אמרין: השמים נבראו תחלה ואח"כ הארץ. משל למלך שעשה לו כסא, ימשעשאו, עשה איפיפוריו (הדום) שלו. כך אמר הקב"ה (ישעי' ס"ו): השמים כסאי והארץ הדום רגלי, ועל דעתהון דבית הלל דאינון אמרין: הארץ נבראת תחלה ואח"כ השמים, משל למלך שבנה פלטרין, משבנה את התחתונים, אח"כ בנה את העליונים [3]].

במחלקת אחרת ע"ד הכתוב (בר' ב' א'): ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים, בית שמאי אומרים: מחשבה בלילה ומעשה ביום, וב"ה אומרים: מחשבה ומעשה ביום [4]. אחד מתלמידיו המצֻינים של ר' עקיבא—רשב"י—אמר ע"ז [5]: „המ"ה

---

[1]) תמיד ל"ב. עי' פוגילשטיין — Adnotationes etc. p. 24 Donath. Die Alexandersage S 27. A. Brüll. Monatshefte S. 261, 1884.

[2]) חגיגה י"ב. בצורה אחרת קצת במקורות הירושלמיים. ירו' חגיגה 77 ע"ג וע"ד. בב"ר א' קרוב לסוף; ויק"ר ריש פל"ו. מדרש שמואל ריש פ' ה'. (השוה אג' אמוראי א"י ח"ג, 88, 218, 480) בפרקי דר"א ריש פי"ח נשתנה המאמר ונתרחב באפן אגדי. „נכנס תחרות ביניהם על הדבר הזה, עד ששרתה שכינה ביניהם והסכימו אלו עם אלו, ששניהם נבראו בשעה אחת וברגע אחד. מה עשה הקב"ה? פשט יד ימינו ונטה שמים ופשט יד שמאלו ויסד ארץ, שנא' (ישעי' מ"ח י"ג); אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים". הדבר הזה, כמו שנראה להלן, הם דעת של מאוחר.

[3]) המשל מארכיטקטון לבורא העולם יש גם אצל פילון, בן דורם של ב"ש ושל ב"ה (Philo, de opif. mundi 4) ודומה הרבה למה שאמר ר' הושעיה במאה השלישית (ב"ר ריש פ"א) ורק פילון, במקום פלטין, מְמַשֵׁל לבנין עיר, עי' אג' אמוראי א"י 1, 107.

[4]) בר' ריש פי"ב, תנחומא ב' בראשית 17. המשל שלקוח מהמחשבה ומהמעשה של בשר ודם לבריאתי של עולם ע"י הקב"ה, הוא כנראה נוסד על ההשקפה של היצירה הדואליסטית של העולם האידיאלי והעולם המוחשי, שאותה אנו מוצאים גם אצל פילון (ע' זינפריד ע' 232 ולהלן). גם פילון מביא ראיה לדבריו מבר' ב' ד'.

[5]) ב"ר פ' א' ופ' י"ב. במשנה עדיות פ"א מ"ד נקראו שמאי והלל בעצמם בשם אבות העולם. בירו' ר"ה 56 ע"ד נקראו ר' ישמעאל ור' עקיבא בשם אבות העולם.

אני האיך נחלקו אבות העולם, בית שמאי ובית הלל, על בריית שמים וארץ? אלא שאני אומר: שניהם לא נבראו אלא כאלפס וכסויו [1], שנאמר (ישעי' מ"ח י"ג): קורא אני אליהם, עמדו יחדו. וכן בדבר מחלקתם על המחשבה והמעשה, אמר ר' שמעון בן יוחאי: תמיה אני איך נחלקו אבות העולם ב"ש וב"ה על בריית שמים וארץ? אלא מחשבה בין ביום ובין בלילה, ומעשה עם דמדומי חמה [2) [כלומר המעשה תוספ אצל הקב"ה זמן מועט מאד].

שתי פלוגתות אחרות שבין ב"ש ובין ב"ה הן על דבר שכר וענש בעוה"ב ותחית המתים: בית שמאי אומרים: שלש כתות הן ליום הדין (כשיחיו המתים — רש"י): אחת של צדיקים גמורים ואחת של רשעים גמורים (רובן עונות — רש"י) ואחת של בינונים (מחצה על מחצה — רש"י). צדיקים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר לחיי עולם; רשעים גמורין נכתבים ונחתמין לאלתר לגיהנם, שנא' (דניאל י"ב ב'): ורבים מישני אדמת עפר יקיצו, אלה לחיי עולם, ואלה לחרפות לדראון עולם. בינונים יורדין לגיהנם ומצפצפין (צועקין ובוכין מתוך יסורין שעה אחת-רש"י) ועולין, שנאמר (זכריה י"ג ט'): והבאתי את השלישית [3] באש וצרפתים כצרוף את הכסף ובחנתים כבחון את הזהב. הוא יקרא בשמי, ואני אענה אותו. ועליהם אמרה חנה (ש"א ב' ו'): ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל. בית הלל אומרים: (שמות ל"ד ו') ורב חסד—מטה כלפי חסד (הוא"ל ומחצה על מחצה הם, מטה את ההכרע לצד זכות ואין יורדין לגיהנם-רש"י) ועליהם אמר דוד (תה' קט"ז א'): אהבתי כי ישמע ה' את קולי [4].—על דבר תחית המתים בית שמאי אומרים: לא כשם

---

[1]) בבבלי חגיגה י"ב ע"א. מיוחסת דעה זו לחכמים. שנם הם, כמו רשב"י, מביאים ראיה מישעי' מ"ח י"ג. [2]) ע"ד הבטוי הזה עי' פליישר אצל לוי ח"א 443 ע"א.

[3]) את המלה „השלישית" הוא מבאר על הכתה השלישית (הבינונית). ע"ז מוסבה גם הדרשה שהובאה סתם במדרש שה"ש (פ' א', ג') ע"פ „עלמות אהבוך" — זו הכת השלישית, שנא': והבאתי את השלישית באש. הדבר הזה נעלם מעיני Joel, שחשב שהכונה היא לכת השלישית של היודעים (גנוסטיקר), ותחת השם עלמות הוא חושב את Aeonen (Blicke in die Religionsgeschichte I, 135). יותר נראה שצריך לבאר את המלה „עלמות". כמו על מות שבתהלים מ"ח ט"ו: „יותר עזה מסות אהבתם אליך". ואולם לא זאת היא הכת השלישית שבת קול הבריזה שתלמידי ר' יוחנן בן זכאי נחשבים עליה (ירו' חגיגה 14 ע"ב). כת זו נמנית שם בתלמוד הירושלמי בתור אחת משבע הכתות של הצדיקים, שעל ארותם מבואר ברחבה בשוחר טוב י"א ז'. וכן ביילינק בית המדרש II, 52 ולהלן, ששם מדובר ע"ד גן העדן, שבכת השלישית יושבים הצדיקים, בודאי על יסוד הנאמר בתלמוד— ר' יוחנן ותלמידיו.

[4]) תוספתא סנהדרין פי"ג. ברייתא ר"ה ט"ז: (השוה אני אמוראי א"י ,I 439),

שיצירתו בעולם הזה, כך יצירתו לעולם הבא. בעוה"ז מתחיל בעור ובשר וגומר בגידים ובעצמות, אבל לעתיד לבוא מתחיל בגידים ובעצמות וגומר בעור ובבשר. שכך הוא אומר במתי יחזקאל (יחזקאל ל"ז): ראיתי והנה עליהם גידים ובשר עלה וכו'... בית הלל אומרים: כשם שיצירתו בעולם הזה, כך יצירתו בעוה"ב. בעוה"ז מתחיל בעור ובבשר וגומר בגידים ובעצמות, כך אף לעתיד לבוא — מתחיל בעור ובבשר וגומר בגידים ובעצמות, שכן איוב אומר (י"ד י'): הלא כחלב תתיכני — התכתני אין כתיב כאן אלא תתיכני. וכגבנה הקפתני אין כתיב כאן אלא תקפיאני, „עצמות וגידים סוככתני" — אין כתיב כאן, אלא תסוככני. לקערה שהיא מלאה חלב, עד שלא נתן מסו (דבר המקפיא) בתוכו, החלב רופף, משנתן לתוכה מסו, הרי החלב קופה ועומד [1].

במקצוע הבאור האליגורי מלבד הפלוגתות בעניני האגדה שנזכרו למעלה, ישנה מחלקת יחידה בין ב"ש ובין ב"ה. (במדבר כ"ח ג') כבשים בני שנה (שני תמידין). בית שמאי אומרים: „כבשים", שהן כובשין עונותיהם של ישראל, כמד"א (מיכה ז' י"ט): יכבוש עונותינו. ובית הלל אומרים: כל שהוא נכבש סופו לצוף [2], אלא כבשים, שהן מכבסין עונותיהם של ישראל ועושין אותם כתינוק בן שנתו, שהוא נקי מכל חטיות [3].

לסוף צריך להזכיר את הראיה מישעיהו מ"ה י"ח, ששמו בפי בית שמאי במחלקת אחת להוכיח מצות פריה ורביה, שנאמר: לא תהו בראה לשבת יצרה [4]. וכן המחלקת בענין פילוסופי שנמשכה שתי שנים ומחצה בין ב"ש ובין ב"ה: הללו אומרים: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא. והללו אומרים: נוח לו לאדם שנברא יותר משלא נברא. נמנו וגמרו: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, עכשיו שנברא יפשפש (נ"א: ימשמש) במעשיו [5].

שם נשתרבבו מלות אחדות ממאמרו של ר' יוחנן, שבא קודם לזה ע"ד שלשה ספרים שנפתחים.

[1]) ב"ר י"ד, ויק"ר י"ד.

[2]) פיעל נע"ו „צוף" שפי' עליה למעלה (כמ"ש: ויצף הברזל, מלכים ו' ו') הוא הפעל „צפצף", שלפי הרגיל מפרשים זה כמו המצפצפים ישעי' ח' ט"ז. ואולם בשני המקומות הללו האחד ע"ד אש של גיהנם (ר"ה ט"ז): יורדין לגיהנם ומצפצפין ועולין (בהוצאת צוקרמנדל „ומצטפצפין"). ובמאמר „בשעה שנפשך מצפצפת לצאת מתוך גופה, אני משיבה לך", ששם יותר יפה לבאר מלשון „צף ועולה" (ויק"ר ל"ד).

[3]) פסקתא, מהדורת בובר 61 ע"ב. את השם „כְּבָשִׂים" לפי שתי הדרשות הוא קורא כְּבָשִׂים — בינוני רבים. עי' אגדת אמוראי א"י II 83, 1. [4]) עדיות פ"א מ"ג.

[5]) עירובין י"ג: עי' מאמרים יוניים המקבילים לזה אצל דוקס IY, 404. Ben Chan.

עוד מחלקת אחת שבין ב"ש ובין ב"ה ראויה להזכר פה, שאעפ"י שהיא בענין הלכותי, אך מתוכה נראה ברור שב"ש וב"ה נחלקו גם בבאורי מקראות שאין בהם ענין של הלכה. ר' שמעון בן יוחאי [1] מעיד שעל מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה נחשבה גם המחלקת ע"ד ספר קהלת, שלדברי ב"ש קהלת אינו מטמא את הידים, ובית הלל אומרים: מטמא את הידים. מזה רואים, שגם בזה ב"ש נאמנים לשטתם הקפדנית, שבשביל שמצאו בקהלת איזה דברים שסותרים דברי תורה לא רצו להכניסו אל תוך כתבי הקדש ולהגן עליו על ידי החק של טומאת ידים, שלא יחשב כספר של חול [2]. אבל ב"ה הגנו על הספר הזה, ולפי הנראה מצאו איך לישב את הסתירות על יסוד הדרש [3]. והם היו אותם החכמים, שבשמם אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב (שהיה תמיד מוסר מאמרים הסטוריים),–בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת, מפני שדבריו סותרין זה את זה, ומפני מה לא גנזוהו? מפני שתחלתו דברי תורה וסופו דברי תורה [4]. שם אנו מוצאים עוד דבריו של רב שאף ספר משלי בקשו לגנוז שהיו דבריו סותרין זה את זה, אלא שמצאו איך

---

[1]) עדיות פ"ה ע"ג. הנוסחא ר' שמעון, במקום ר' ישמעאל, היא העקרית (וכן הוא גם בנוסח הירושלמי של המשנה מהדורת Löwe.) זה נראה גם במשנה ידים פ"ג מ"ה ששם ר' שמעון מעיד על דבר קהלת שהיא מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה. ולפני זה באים מאמרים של חבריו ר' יהודה (בר אלעאי) ור' יוסי (בן חלפתא). כמו שמובא גם בעדיות פ"ה מ"א ומ"ב, שלפני מאמרנו באו שם מַאמריהם של ר' יהודה ור' יוסי. הטעות „ישמעאל" במקום „שמעון" רגילה. ככה בילקוט שמות כ"ג י"ט ר' ישמעאל במקום ר' שמעון שכתוב במכילתא לאותו פסוק; בילקוט בראשית § 47 קרוב לסוף מובא שם האמורא המפורסם ר' שמעון בן לקיש—ר' ישמעאל בן לקיש. השוה נ"כ ויקר' ר' י"ח קרוב לסוף (לישעי' י"ז ד'). במקום ר' שמואל בר נחמן היה כתוב בטעות ר' ישמאל ב"נ. בויקר' ר' א', כתוב ר' ישמאל בר אמי במקום ר' שמואל בר אמי, ובב"ר כ"ב נקרא האמורא הזה ר' שמעון בר אמי. (ע' אג' אמוראי א"י .III 745) הופמן מראה, בהוספה אל מכילתא דברים, מציאות של תנא אחד, ר' ישמעאל בן אלעזר. מירו' ברכות 14 ע"ב. אבל נעלם ממנו, כי במקור המקביל לזה, ירו' תענית 64 ע"ב ועבודה זרה 43 ע"א כתוב כהונן ר' שמעון בן אלעזר. ובב"ר צ"ב קרוב לסוף כתוב במקום זה ר' אלעזר ב"ר שמעון. ב N 219 של תשובות הגאונים הוצ' הרכבי נכתב האמורא הבבלי שמואל ירחינאי—ר' ישמעאל ירחינאי. ע' חקירתו של פְּטוֹכוֹבסקי Der Tanna r. Ismaels. ע' 108

[2]) השוה את הטענה שטענה הגדול שבבית הלל על הטענה שטען צדיקי אחד באותה ישיבה, ידים פ"ב מ"ז. [3]) שבת ל':

[4]) בתלמוד מתורצות שתי סתירות בקהלת (בדרך אגדה) ובמשלי אחת.

לישב את הסתירות[1]. קרוב לשער, כי גם בזה היתה יד בית הלל להגן על ספר משלי, מפני שבית הלל היו מומחים ביחוד במקצוע הדרשה. וכן במה שנוגע לספר שלישי, הוא ספר הנביא יחזקאל, מספר רב יהודה בשם רב[2] „ברם זכור אותו האיש לטוב והנניה בן חזקיה (בן גרון) שמו, שאלמלא הוא, נגנז ספר יחזקאל, שהיו דבריו סותרין דברי תורה. מה עשה? העלו לו שלש מאות גרבי שמן וישב בעליה ודרשן". לפי הנראה רב חשב לו לחנניה את הדבר הזה לצדקה ביחוד, מפני שהוא היה ראש בית שמאי ובביתו נתקבלו י"ח גזרות. שבית שמאי הקפדנים נצחו את בית הלל הנוחים, להרחיק את ישראל מהעמים. ואם בית שמאי חוו את דעתם לגנוז את ספר יחזקאל, ראוי הוא חנניה להכרת טובה מיוחדה, שעמד בפרץ נגד בני כתתו להציל את הספר מגניזה[3].

יש ראיה במקצת, כי בתקופה שבה היו בית שמאי ובית הלל באי כח של תורת היהדות, היתה דרשת הכתובים לענין חביב ומקֻבל בעם. בתקופה ההיא קמה הנצרות, ישמחוללה ותלמידיו השליחים, לפי הנראה, היו יודעים ומכירים את הספרות הקדושה של בני ישראל. זו היתה התקופה, שבה נעשה יוסיפוס פלויוס לסופר הסטורי של עמו, ומתוך כתביו נכר שהיה בקי היטב בספרות ישראל. מהארכיולוגיה שלו אפשר לעשות ציור שלם על דבר מצב מדרש הכתובים של התקופה ההיא, וכמה מבאורי המקראות שאנו מוצאים במדרש, נראה מתוך כתבי יוסיפוס, שהם עוד נשנו בימי הבית השני[4]. בתקופה ההיא תֻּרגמו לראשונה ספרי הנביאים לארמית שהיתה שפה מדברת.

---

[1] בשבת י"ג: ושם נסמן. לפי הברייתא חגיגה י"ג. חשבו את כל הנאמר בפרשה ראשונה בקהלת לסבה לגנז את הספר. וגם שם בא חנניה בן חזקיה להגן עליו.

[2] שייכותו של חנניה בן חזקיה, המצדיק את יחזקאל, למפלגת בית שמאי הוא מתברר ביחוד, אם נסכים לדברי גרץ (G. d Juhen III Note 26) שבמקום חנניה צ"ל בנו אלעזר (ע' בכ"ז ויס ח"א 187), כי מאלעזר בן חנניה בן חזקיה בן גרון נמצאה דרשה לשמות כ' ח' (במכילתא לאותו פסוק) שמתאימה לדעתו של בית שמאי, שצריך להכין מיום הראשון בשבת לשבת. (לאליעזר זה היה ספר ותורה שמחירו היה עשרה דינרים ע' שמחות סוף פרק ו'), הדרשה השניה שנשארה בשם אליעזר היא יכולה לשרת בתור דוגמא איך שהוא או אביו היה מישב את הסתירות שבין תורת משה ובין דברי יחזקאל (ספרי דברים N. 294: דברים כ"ה י"ד נגד הכתוב ביחזקאל מ"ו ז'). וכן במכילתא לדברים מהדורת הופמן ע' 32.

[3] הרבה דוגמאות לזה הביא ה. בלוך בספרו ע"ד המקורות של יוסיפוס. ע' 20—51

[4] מגילה ג'.

התרגום מיוחס לר׳ יונתן בן עזיאל, שהיה תלמידו הגדול של הלל [80], ואם אמנם הספור ע״ד חבור התרגום קֻשט בציורים אגדיים, אבל מתוכו נראה ברור שיונתן בן עזיאל, היה המתרגם. אולם אין להשוב שתרגום יונתן הוא ממש אותו התרגום שיש עכשיו לפנינו, אלא שרק בזמן מאחר בבבל קִבל את הצורה שיש לו עכשיו, אבל מקורו הוא בודאי התרגום העתיק [1]. באגדה מסֻפר „תרגום של נביאים יונתן בן עזיאל אמרו מפי חגי זכריה ומלאכי, ונזדעזעה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה; יצתה בת קול ואמרה: מי הוא זה שגילה סתריי לבני אדם? עמד יונתן בן עזיאל על רגליו ואמר: אני הוא שגליתי סתריך לבני אדם. גלוי וידוע לפניך, שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא, אלא לכבודך עשיתי, שלא ירבו מחלקת בישראל״ [2]. — נראה שזוהי רק הלבשה של ציורים חביבים וגזמאות לרשם שעשה התרגום ולההתנגדות שנתעוררה לרגלי מעשהו של יונתן בן עזיאל. ומזה שהוא אמר: „גלוי וידוע לפניך וכו׳ אלא לכבודך עשיתי, שלא ירבו מחלקת בישראל״, נראה, שכונתו היתה בתרגום, להרחיק את המחלקות, ששררו בזמן ההוא בבתי המדרש, לכל הפחות במה שנוגע לדרשת הכתובים. ואנו מוצאים, כי דברים כאלה נאמרו על המחלקת שבין בי״ש ובין ב״ה [3]. עוד מסֻפר שם באגדה: „בקש לגלות תרגום של כתובים, יצתה בת קול ואמרה לו: דייך״. ואולם יש לנו מהזמן ההוא ידיעה נכונה, שהיה כבר תרגום לאחד מספרי הכתובים: „מעשה באבא חלפתא שהלך אצל ר׳ גמליאל בריבי לטבריה ומצאו שהיה יושב על שלחנו של יוחנן הנזוף (או: ר׳ יוחנן בן ניזוף), ובידו ספר איוב תרגום, והוא קורא בו. אמר לו: זכור אני בריבן גמליאל אבי אביך, שהיה עומד על גבי מעלה בהר הבית, והביאו לפניו ספר איוב תרגום. ואמר לבנאי: שקעהו תחת הנדבך [4]. לא רחוק הוא מלשער, כי תרגום זה של איוב הוא התרגום שהתחיל בו

---

[1]) עיין מאמרי Kritischen Untersuchungen zum Propheten Targum in Zeitschrift der Deutschen Morg. Ges. Bd. VXXIII. S. 56.

[2]) המאמר הזה נאמר מלה במלה ע״י ר׳ גמליאל דיבנה (ב״מ נ״ט) ברצותו להסיר מעליו את האשמה שלכבודו נתכון. המלות ולא „לכבוד בית אבא״ שיפות הן רק בפי זרע הלל, נשתרבבו וכנראה משם לתוך דבריו של יונתן בן עזיאל. ע״ד הבטוי שלא ירבו מחלקת בישראל ע׳ ירושלמי סנהדרין 26 ע״ב. בבלי סנהדרין פ״ח. סוטה כ״ה. בספרי לדברים כ״א י״ח (218§): מפני שהוא מעמיד מחלקת בישראל.

[3]) סנהדרין פ״ח: סוטה מ״ז. תוספתא חגיגא פ״ב ה״ט: משרבו תלמידי שמאי והלל, שלא שמשו כל צרכן, רבו מחלקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות.

[4]) שבת קט״ו. ושם נסמן.

יונתן בן עזיאל, הבת־קול רמז לפקודתו של האוטוריטט היותר גדול — הוא הנשיא רבן גמליאל, שצוה לגנזו.

בתור דרשנים מובהקים במקרא של הזמן ההוא ראוי לציין שני גרים חשובים: הגזבר של מלכת כוש קַנְדָקָה, שעלה לירושלים להתפלל שם, ובשבתו בעגלה בדרכו לביתו קרא בספר ישעיהו[1]. ומלך אדיבנה מונבז, שבזבז את אוצרות אבותיו לפרנסת עניים, ובעד זה קבל נזיפה מאת בני משפחתו, והוא הוכיח להם ממה שנאמר בספר דברים ובתהלים, בישעיה ושאר נביאים ע״ד החשיבות הגדולה של מעשה הצדקה[2].

פרק שלישי.

רבי יוחנן בן זכאי*)

בשעה שזרע הלל הגיע למעלה היותר גשאה בישיבת הסנהדרין, בשעה שתלמידיו שנקראו על שמו — בית הלל — פתחו והרחיבו את המדות ואת החריפות שהתורה נדרשת בהן ברוחו של הלל ובהתנגדות לדעות בית שמאי, עלה הצעיר שבתלמידיו ויורשו הרוחני האמתי — ר׳ יוחנן בן זכאי — למדרגה רמה. מְסֻפר, שהלל בעצמו הכיר מראש את ערכו ופרסם אותו ברבים. בעת פטירתו שבח הלל את ריב״ז בשם „אב לחכמה, אב לדורות", ושבח זה היה מעין נבואה[3], כי אמנם ריב״ז קנה את התאר הזה ע״י פעולותיו בימי השנוי העצום שנעשה בישראל, שהיה לעם בלי ממלכה, והיהדות — לדת בלי מקדש וקרבנות, ותורת היהדות — בלי לשכת הגזית. בשעה שממשלת העריצים הפרוקורטורים הרומאים וריבות המפלגות החישו את החרבן, שב לו ר׳ יוחנן, התלמיד החשוב של הלל והרביץ תורה בצל חומת המקדש[4] והכשיר את הקרקע, שעליו תוכל היהדות לצמוח ולהתחזק גם אחרי אבדן חסנה המדיני, וע״י הנהגת חייו המופתית ורוב תורתו חנך סביבה של תלמידים, שהוציאו

---

1) מפעלות השליחים ח׳ כ״ח.

2) תוספתא פאה פ׳ ד׳, ירו׳ פאה 15 ע״ב, ב״ב י״א. בקצרה בפסיקתא ר׳ פכ״ה.

3) ירו׳ נדרים פ״ה ה״ז (39 ע״ב). דומה לזה נקרא משה רבנו בויק״ר א׳ קרוב לסוף (מתנא דבי אליהו) „אבי החכמה, אבי הנביאים". השוה את התואר שנתן לר׳ הושעיה „אבי המשנה". (אני אמוראי א״י I. 89). — ביוגרפיה של ריב״ז מאת ו. לנדוי, ע׳ במאנאטס-שריפט של פרנקל ח״א, 163 ולהלן. יוסף שפיץ — ריב״ז. ברלין 1883; Jochanan bén Zakkai der Zeitgenosse der apostel. למאמרו של שלאטר J. Blau Monatsschr. 43 Bd. 1899 S. 548 H.

4) פסחים כ״ו.

---

*) במשנה סנהדרין פ״ה מ״ה הוא נקרא רק בשם „בן זכאי", בלי שמו העצמי. וע׳ שם במפרשים.

לפעולה מקצת בחייו ומקצת במותו מה שהכשיר ריב"ז בעבודתו הצנועה, שהלאמיות הישראלית והדת תמצאנה תנאים חדשים לקיומן בעתיד ולהתפתחותן גם אחרי העדרם של אותם הערכים־המגנים שנתקדשו ע"י הסטוריה ארֻכה. עוד זמן רב לפני החרבן הרגיש ריב"ז שסופו לבוא, וכשראה ששערי ההיכל נפתחים מאליהם, גער בהם ויקרא: היכל היכל! מפני מה אתה מבעית עצמך? יודע אני בך שסופך ליחרב, וכבר נבא עליך זכריה בר עדוא (זכרי' י"א א'): פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך[1]. ובשעה שצרו האויבים על ירושלים, בקש ריב"ז להשלים עמהם, כמו שמלפנים בקש ירמיהו הנביא להשלים עם הכשדים, וכאשר נלאה משאת את ריבות המפלגות, נמלט אל הרומאים, ועל פי בקשתו נתנה לו העיר הקטנה יבנה (Jamnia) ליסד שם את ישיבתו שהביאה רוח חיים חדשה בחרבות השוממות, והחיים הדתיים של ישראל נתחזקו ונתבססו על יסודות חדשים. כל זה ידוע ע"י המסרת המקֻשטה בספורי אגדה וע"י החקירות ההסטוריות החדשות. ואולם כאן אנו רוצים לשום לבנו לריב"ז, דורש הכתובים ובעל האגדה.

על דבר ריב"ז מספרת המסרת ביחוד, שהיה מקיף בשכלו את הכל וברוחו הכביר חדר לכל חדרי התורה. מסרת אחת מספרת עליו[2]: אמרו עליו על ריב"ז, שלא הניח פרשה אחת מן התורה שלא למדה, ולמד במקרא ותרגום, מדרש, הלכות ואגדות[3]; וכן אמרו בשמו עליו: אם יהיו כל השמים יריעות וכל

[1]) יומא ל"ט: נוסח אחר על סמך הכתוב שבזכריה, ששם לא נזכר שם ריב"ז, אלא שם ר' חנינא סגן הכהנים, תמצא באבות דר"נ נוסח ב' פ' ז' (עמוד 21 מהדורת שכטר). שם נמצאה גם האגדה, שאברהם יצחק ויעקב ישבו יחד עם ריב"ז ותלמידיו ובכו על חרבן ביהמ"ק, וע"ז באה ראיה מזכריה י"א ב'. הרמז שבא בכמה מקומות באגדה (ע' ספרי לבמדבר סוף § 134 לדברים § 6 וגם 28) שהשם „לבנון" שבאיזה פסוקים בכה"ק מרמז לבית המקדש. נראה שיצאה ראשונה מפי ריב"ז. גם משיחתו עם שר הצבא אספסינוס (אדר"נ פ' ד', איכה רבה א' ה', גטין נ"ו:) בשר לו על סמך הכתוב ישעי' י' ל"ד, „והלבנון באדיר יפול", שסופו של אספסינוס לעלות למדרגת מלך, לפי אבות דר"נ קרא ריב"ז את הפסוק זכריה י"א א' בשמעו כי נשרף ביהמ"ק, „שהלבנון" רמז לביהמ"ק. נבואה דומה לזה נמסרה בירושלמי שבת ט"ו ע"ד ע"י עולא*).

[2]) מס' סופרים ט"ז ח'. נוסחא ב' של אדר"נ פכ"ח (58). ע' עוד סכה כ"ח. ב"ב קל"ד. אדר"נ ריש פ' י"ד. השוה: Die älteste Terminologie S. 35.

[3]) מלבד זאת נמנו עוד איזה מקצעות בתלמוד בבלי שלא נמנו במקורות אחרים. ע' ג"כ למעלה ע' 8 הע' 6. ע"ד בנו של ריב"ז אומר ר"א בן ערך בדברי תנחומותיו

*) בירו' שבת פרק ט"ז סוף ה"ח אמר ר' עולא: שמונה עשר שנין עביד הוי יהיב בהדא ערב ולא אתא קומוי אלא אילין תרין עובדיא. אמר: גליל, גליל שנאת התורה, סופך לעשות במסיקין. נע"ם הענין נראה כי ריב"ז ישב י"ח שנה בערב — באיזה מקום בגליל — ולא שאלו ממנו כלום רק שתי שיטות, ונבא על הגליל ששנא את התורה שסופו לפורענות. אולי צ"ל: „עביד הוי בהדיא ערב", כלומר: עשה

האילנות קולמוסין וכל הימים דיו אין כדי לכתוב את חכמתי שלמדתי מרבי ולא מציתי מחכמת חכמים אלא כשם שהזבוב הזו הטובלת בים הגדול ומשהו מחסרו[1]. עוד יש מומנטים המעידים שגדולתו של ריב"ז היתה ביחוד במדת ידיעותיו הגדושה וברבוי צדדיהן, שבזה עלה על כל בני דורו, ומזה מוכח, שהמסרת המספרת בשבהו מבֻססת על עובדות. ראשית כל הפתגם שלו: אם למדת תורה הרבה אל תחזק טובה לעצמך כי לכך נוצרת[2]. אריכות ימים כזו

(אדר"נ סוף פ' י"ד): היה לך בן קרא תורה ומקרא, שנה הלכות ואגדות (ע"פ תקוני I. 425, IV. J. Q. R.).

[1]) הפתגם הזה הוא המקור היותר עתיק להגוזמה הידועה שהשתמשו בה בזמן מאוחר לעתים קרובות, שבה רצו להביע את גדולת חכמתו שאין לה חקר. אולם כמו שבמס' סופרים מהלל בזה את הלל (הבבלי מהלל בלשון זו את תלמידו, ר"י בן זכאי, ע' לעיל ע' 8), ככה מיחסים בתלמוד בבלי ובמקורות אחרים את השבחים הללו לר"א בן הורקנוס. בבבלי סנהדרין ס"ח. אמר ר"א בן הורקנוס לחכמים, כשהוכיחם על שלא באו אליו עד עכשיו ללמוד מפיו תורה: הרבה למדתי מרבותי ולא חסרתי מהם אלא אפילו ככלב המלקק מן הים; הרבה לימדתי ולא חיסרו ממני כמכחול בשפופרת. לפני המלים הללו (בזהר במדרש הנעלם ריש וירא בא בשנוי ובסופו „כבוחלא בעינא") במקור המקביל באדר"נ כ"ה (שם יש עוד איזה שנוים) באה הגוזמה שלנו, רק חסר שם „וכל השמים יריעות", ובמקום זה נאמר „וכל בני אדם לבלרין". ועל המיעוט שחיסר מרבותיו הוא אומר במקום „ככלב המלקק מן הים" — „כאדם שטובל אצבעו בים". נוסח אחר מובא בשהש"ר א' ג' בראש. שם שנים אומרים מאמר זה: ר' אליעזר וחברו ר' יהושע (בן חנניה) ושם נאמר: „וכל בני אדם לבלרין ושמים וארץ מגלות". ואולם בסוף אינו מדבר ע"ד רבוי רבותיו אלא רק ע"ד תלמידיו שהוא לימדם, ולהראות את המיעוט שחיסרו ממנו הוא משתמש במליצה זרה: כאדם שמטביל וכרותו כמכחול בים" *). עוד נוסח אחד של גוזמא זו נזכר למעלה ע' 12 הע' 3 ע"ד גן העדן שאדר"נ וכן בבלי סנהדרין משתמש בו ובעל המאמר הוא ר' יוחנן (בן זכאי) כשאנו שמים על לב, כי השבח הזה נאמר על אדות ריב"ז וכן ע"ד תלמידו ר"א בן הורקנוס (סכה כ"ז: כ"ח) אין לנו להתפלא, כי המאמר מיוחס פעם לזה ופעם לזה. ע"ד ההיפרבל הזה ע' Benfeys Orient u. Occident II 546—599 den Aufsatz von Reinhold Köhler, Nachträge in den Ethnologischen Mitteilungen „ואם השמים יהיו ניר", ועוד ע' aus Ungarn 1, 312—324 במליצה „ככלב המלקק מן הים" משתמש דוד אל-מקמץ (ע' יהודה בן ברזילי בבאורו לס' יצירה ע' 65).

[2]) אבות פ"ב מ"ח. נגד אלו שחושבין שלמוד התורה הוא העיקר, אומר ריב"ז „חכם ירא חטא" צריך שיהיו שתי המעלות ביחד. רק מי שיש בידו חכמה ויראה דומה לזה שהוא אומן וכלי אומנותו בידו. אבות דר"נ כ"ב. בנוסח ב' פ' ל"א (ע' 67).

(שהה) בערב, או שצ"ל: הוי יתיב בהדא ערב (ישב בערב) ואת המלה „עביד" צריך למחוק. מסיקין — גזלנים (קרבן העדה). — המתרגם.

*) ואולי צ"ל: כאדם שמטביל את זכרותו (כלומר: מכחולו) בים. והמלה „כלומר" שנתקצרה ע"י כ' עם קו מלמעלה נתחברה אח"כ בטעות עם מלת מכחול ויצא כמכחול, שאין לו מובן, וע' מס' כלה

שהיתה אצל ר' יוחנן[1], שהמטרה העקרית שלו בחיים היתה העסק בתורה, ורמה בהכרח שפע של ידיעות. ומהשקפה יסודית זו שהביע אותה בפתגמו הרויל בפיו, ושהיתה מאז לאמת מוחלטת לעם ישראל ביחסו אל למוד התורה, מוכרחת היתה להוָלֵד שקידה שאין דֻגמתה ללמוד וללמד, שבזה מקלסים במסרת אחרת[2] את ר' יוחנן בן זכאי : ...... „ולא הלך ד' אמות בלי תורה... ולא קידמו אדם בבית המדרש... ולא הניח אדם בבית המדרש ויצא, ולא מצאו אדם יושב ודומם, אלא יושב ושונה"... להשקפה יסודית זו מתאים. גם מה שמסֻפר, שריב"ז נתן עצה למשפחה אחת של כהנים מבני עלי, שהיו מתים בעודם צעירים, מפני שחלה עליהם קללת הנביא (ש"א ב' ל"ג) : וכל מרבית ביתך ימותו אנשים, שיעסקו בתורה, והיא תגן עליהם ממות[3].

עמלו ושקידתו של ריב"ז היה ביחוד בידיעת כה"ק ובמקצוע הדרש, כמו שמוכח מן המסורות שהבאנו למעלה. אבל גם הדֻגמאות שנשארו הימנו מהדרשות ומהאסמכתות מעידות ששקד לחדור אל תוך רוח כתבי הקדש ושסגלות האגדה המובחרות אצורות בתוך באורי המקראות שלו[4].

ראשית כל יעוררו תשומת לב אותם המאמרים, שבהם בקש ריב"ז לבאר את טעמי המצות בדרך הרמז או באור המלות, ובהם עלה למדרגה היותר גבוהה של אמנות הדרשה. מדוע צותה התורה לירצע את אזן העבד העברי, שאינו רוצה לצאת חפשי (שמות כ"א ו')? מפני מה אין משתמשין בברזל לבנין המזבח (שמות כ' כ"ה; דברים כ"ז ה')? מדוע החמירה תורה בגנב יותר מבגזלן? מדוע משלם הגנב שטבח או מכר בעד הבקר המשה ובעד השה רק ארבעה (שמות כ"א ל"ז)? התשובות שלו על השאלות הללו מעידות על דקות השגה ומחשבה רמה.

„וכי מה נשתנה אזן יתר לרצוע מכל איברין? לפי ששמעה מהר סיני (ויקרא כ"ה נ"ה) : כי לי בני ישראל עבדים, [והיא] פרקה ממנה עול שמים

[1]) ע' ספרי דברים בסוף הספר*). [2]) סכה כ"ח.

[3]) ר"ה י"ח. כאן צריך לציין כי במשנה סוף סוטה, בדברה על אדות מעלות החכמים, נאמר: משמת ריב"ז בטל זיו החכמה. השוה מ. זאכס בכרם חמד VII, 269.

[4]) בירושי מגילה 73 ע"ד דורש ריב"ל את הכתוב „בית גדולי (מ"ב כ"ה ט') זהו בית מדרשו של ריב"ז, ששם היו מתנין גדולותיו של הקב"ה. כשאנו שמים לב למה שאמר ריב"ל על הכתוב תה' כ"ח ה' כי לא יבינו פעלות ה'—אלו ההגדות (שו"ט לאותו פסוק, אגדת אמוראי א"י ח"א 125) אפשר לנו להחליט, שבשביל זאת הוא מכנה את בית מדרשו של ריב"ז בשם „בית גדולי יען כי שם היה עוסקים בדרישת האגדה.

פ"ז. אמר מר : ככלב המלקק מן הים. מדמי נפשיה לכלב? על תלמידיו קאמר. מ"ט על תלמידיו? כפני שלא באו בשעת חליו. ועי' להלן בפרק ו' הערה פ"ז. המתרגם.

*) בברייתא ר"ה ל"ה. הוא חי ק"כ שנה וכן ר"ע.

המליכה עליה עול בשר ודם, לפיכך אמר הכתוב: תבוא אזן ותֵרָצע שלא שמרה מה ששמעה[1].

„וכי מה ראה הכתיב ליפסול את הברזל יתר מכל מיני מתכות מפני שהחרב נעשה ממנו, והחרב סימן פורעניות, והמזבח סימן כפרה, מעבירים דבר שסימן פורענות מדבר שסימן כפרה[2].

מהמלה „שלמות" (דברים כ"ז ה'), שמובנה היא „שָׁלֵם" וגם „שָׁלוֹם", הוא דורש: „אבנים שמטילות שלום; והרי דברים קל וחמר: ומה אם אבני מזבח, שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות, על שמטילות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים, אמר הקב"ה: לא תניף עליהם ברזל, המטיל שלום בין איש לאשתו, בין עיר לעיר, בין אומה לאומה, בין ממשלה לממשלה, בין משפחה למשפחה — על אחת כמה וכמה שלא תבוא עליו פורענית![3]. האם איננו שומעים ברור מתוך הדברים הללו את קול התלמיד האמתי של הלל, שאמר: הוה מתלמידיו של אהרן: אוהב שלום ורודף שלום[4], את קול האיש שגם בשעת חירום, שהשלום היה אז שנוי ונרדף, לא פחד מלתת עצתו להמפלגות

(השוה בתור ראיה להשערה זו דברי ר' שמואל בר נחמן לתה' ק"ו ב', ירו' ברכות 12 ע"ד; ע' אג' אמוראי א"י ח"א 480).

[1]) כך הוא נוסח התשובה בתוספתא ב"ק פ"ז ה"ה וקצת מקצר בקדושין כ"ב: הבטוי „אזן ששמעה בהר סיני" שנאה רק לעשרת הדברות אינו מתאים לכתוב „כי לי בני ישראל עבדים", שאינו מעשרת הדברות (בבלי קדושין כ"ב „אזן ששמעה את קולי כהר סיני") ולפיכך נשתנה בירו' קידושין פ"א (59 ע"ד) אזן ששמעה מהר סיני (שמות כ' ג') לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. ופירקה מעליה עול מלכות שמים וקיבלה עליה עול בשר ודם. ועל הכתוב „כי לי בני ישראל עבדים" הוא אומר: „אזן ששמעה לפני הר סיני". במכילתא לאותו פסוק (77 ע"א מהדורת איש שלום) לא נזכר כלל הפסוק כי לי בני ישראל עבדים, ובמקום זה הובא הדבור השמיני „אזן ששמעה „לא תגנוב" והלך וגנב (ואח"כ נמכר בגנבתו בב"ד) היא תרצע". מענין הוא הסגנון שבו מתחילה השאלה בתוספתא ובמכילתא: „מה ראתה אזן לירצע" ובירושלמי: „מה ראה העבד הזה לירצע באזנו" ובתלמוד בבלי: „מה נשתנה אזן מכל איברים". כנראה הבטוי המיוחד של לשון המשנה „מה ראה" נתפרש אח"כ כצורתו במובנו הפשוט, כאלו האזן רואה, ולפיכך הרחיקו את הבטוי הזה לגמרי. שסתירתו מוכחת מתוכו. כן נמצא בשאלה אחרת של ריב"ז, שבמקום הלשון המובא בתוספתא ובמכילתא „מה ראתה תורה להחמיר". נאמר בתלמוד בבלי (ב"ק ע"ט:) מפני מה החמירה התורה. ר' יוחנן שואל נ"כ „מה ראה הברזל ליפסלו" (תוספ' שם פ"ז ה"ו). עוד ע"ד הבטוי „מה ראה" ע' Die älteste Terminologie S. 178. Ferner Stades Z. f. die a. t. W. XVIII, 345—349.

[2]) תוספתא שם ה"ו. במכילתא לאותו פסוק חסר דבר זה.

[3]) מכילתא לאותו פסוק (74 ע"א) מזה בשנויים בתנחומא סוף יתרו. בתוספתא מקשר עם מאמר זה גם הדרשה על המלה שלמות במובן דומה לזה, אך בסגנון אחר ובשני הדברים נאמר. „בני תורה". [4]) אבות פ"א מ"ב, אדר"נ י"ב.

היותר קנאיות שבעמו להשלים ביניהן וגם לעשות שלום עם הרומאים; את קיל האיש, שראה בעיניו אחת ממלחמות הדמים הנוראות שבתולדות העמים וחישב את חרב המלחמה לפורענות מישמים?

— שאלו תלמידיו את ריב״ז: מפני מה החמירה תורה בגנב (לשלם תשלומי כפל, ארבעה וחמשה — רש״י) יותר מבגזלן? אמר להן: זה השוה כבוד עבד לכבוד קונו (לא ירא מבני אדם, כדרך שלא ירא מהקב״ה — רש״י), וזה לא השוה כבוד עבד לכבוד קונו, (אלא כבד את העבד יותר מקונו, שהוא ירא מבני אדם ומעין של מעלה לא נזהר -- רש״י). כביכול[1]) עשה עין של מטה כאלו אינה רואה ואזן של מטה כאלו אינה שומעת, שנא׳ (ישעי׳ כ״ט ט״ו): הוי המעמיקים מה׳ לסתר עצה והיה במחשך מעשיהם וכו׳, וכתיב (תה׳ צ״ד ז׳): ויאמרו לא יראה יה וכו׳[2]).

— למה משלם הגנב חמשה תחת השור וארבע תחת השה? ע״ז אמר ריב״ז: בוא וראה כמה גדול כבוד הבריות! שור שהלך ברגליו — חמשה, שה שהרכיבו על כתפו (שהגנב זלזל את עצמו בו, לפיכך הקל הקב״ה עליו בתשלומין — רש״י) ארבעה[3]).

דרשות סמבוליות כאלה, ההודרות אל עמק כונת הכתוב, שבהן עסק ביחוד ריב״ז, נקראות בשם „חומר״ שבפירושו כבר נתחבטו המפרשים הקדמונים[4]). אולם, לפי הנראה, הכונה בזה היא, למצוא בכתוב איזה רמז עמוק ולדרישו בדרך אליגוריה או סימבול. או שהבטוי „כמין חמר״ בא לציין שלדרשה זו

---

[1]) מלה זו, שכונתה היא מעין בקשת סליחה על שמדברים בהקב״ה, כמו שמדברים בבן אדם, היא, לפי הנראה, שייכת אל הטרמינולוגיה היותר עתיקה של האגדה.

[2]) תוספתא שם פ״ז ה״ב. במכילתא לשמות כ״ב ו׳ (91 ע״ב) ובבבלי ב״ק ע״ט: במקום „עין של מעלה״ כנה מפני הכבוד וכתב „של מטה״.

[3]) מכילתא לאותו פסוק (פ״ח ע״ב), תוספתא שם פ״ז ה״י. ב. ב״ק שם.

[4]) ערוך ערך המר II (קאהוט ח״ג 318) מביא בשם ר׳ סעדיה, שלדעתם שרש המלה הוא „המר״, שפירושה היא דבר ברור, עובדא, כמו שמוצאים בסגנון הלשון הארמית. רש״י מבאר זה על יסוד הלשון הארמית „חומרא״ או „חומרתא״ שהיא מחרזת של פנינים, או צרור של בשמים שתלוי על הצואר (קדושין כ״ב): ולפי״ד ר׳ הלל תוספות סוטה ט״ו. הוא פנינה או בשמים בעצמם. לפי פי׳ אחר ברש״י (סוטה ט״ו:) הוא כפתור זהב שבו רוכסים את פי הצואר של הכתנת, מה שנקרא בצרפתית bouton. פֶּרְלֶס רוצה לומר שמקור שם זה הוא פרסי Etymolog. Studien 106, אבל אין זה מתאים למלות חומר, חמורות, רשומות. גם הפירוש האחר של פרלס (Revue des etudes juives III 109) אינו מניח את הדעת. השוה שם ע׳ 276 ולהלן וכמו כן בישרוּן של קובץ IV, 112.

יש ערך מיוחד. ממאמריו של ריב"ז נביא ראשונה מאמרו ע"ד רציעת האזן של העבד, שמתחיל: ריב"ז היה דורש את המקרא הזה כמין חמר[1]. אך במקור עתיק אחד יש קבוצה של דרשות שבראשה נאמר חמשה דברים היה ריב"ז אומרן כמין חומר[2]. שם במקור הזה נמצא, מלבד שני המאמרים שנזכרו ע"ד רציעת האזן וע"ד הרחקת הברזל מאבני המזבח, עוד שלשה דברים הללו. א) מפני מה גלו ישראל לבבל יותר מכל הארצות כלן? מפני שבית אברהם אביהם היה משם. משלו משל: למה הדבר דומה? לאשה שקלקלה על בעלה, להיכן משלחה? לבית אביה[3]. ב) בלוחות הראשונות הוא אומר: והלוחות מעשה אלהים המה (שמות ל"ב ט"ז) ובשניות שעשה משה, (שם ל"ד א׳) פסל לך שני לוחות? משלו משל: למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שקידש את האשה הוא מביא את הלבלר ואת הקולמוס ואת הדיו ואת השטר ואת העדים; קלקלה — היא מביאה הכל[4]. ג) — (ויקרא ד׳ כ"ב.) אשר נשיא יחטא („אשר" במקום „אם") — אשרי הדור שהנשיא מביא חטאת על שגגתו[5].

מלבד כל אלה אנו מוצאים את הבטוי „כמין חמה" בדרשתו הסימבולית של ר׳ גמליאל השני, שאותו צריך לציין בתור תלמידו של ריב"ז: אמר להן רבן גמליאל לחכמים: הניחו לי ואדרשנה כמין חומר (בערוך — הומר): כשם שמעשיה (של הסוטה) מעשה בהמה, כך קרבנה מאכל בהמה (שעורים[6]). מלבד זאת נמצא כי בעלי האגדה העתיקים, ששמותיהם לא נודעו, נקראים

---

[1]) ב. קדושין כ"ב: במכילתא היה ר"י אומרה כמין חומר. אך בירושלמי קדושין 59 ע"ד חסרות המלות „כמין חומר" והשאלה נשאלה ע"י תלמידיו של ריב"ז.

[2]) תוספתא ב"ק פ"ז ה"ב. ומזה בילקוט שמות כ"א (318 §) שם מציין המקור מסדרש [3]) בבבלי פסחים פ"ז: מיוחס המאמר הזה להאמורא ר׳ יוחנן בניגוד לדעתו של ר׳ חנינא. [4]) בדברים ר׳ נ׳ בא המאמר יותר בהרחבה. השוה ילקוט לשמות ל"ד רמז שצ"ז: שאלו את ריב"ז. [5]) יותר בשלימות בא הדבר בספרא לאותו פסוק (19 מהדורת וייס) ובבבלי הוריות י׳ ע"ב.

[6]) סוטה ט"ו. כך היא הגירסא בערוך ערך המר II וכן גם בספרי לאותו פסוק (8 §) רק שם במקום ר"ג בא בנו ר׳ שמעון בן גמליאל. בבמדבר ר׳ ט׳ הנוסח הוא שוה לגמרי לזה בשם ר׳ גמליאל. ושם רק נשתרבבו עוד שלש מלים „אבל נראה הוא" לפני מלת „כשם". ההוספה שבאה שם בתלמוד הנדפס „דשמעיה לר׳ מאיר דקאמר" צריך למחוק. אם רק בעל המאמר הוא ר׳ גמליאל, מה שמוכח גם כן ממשנה סוטה פ"ב מ"א. ואמנם ר׳ מאיר הוא שאמר בשם ר׳ גמליאל משל למאמרו של ריב"ז „מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מבגזלן, ע׳ לעיל ע׳ 22 הע׳ 2 במקורות שנסמנו שם.

בשם „דורשי חמורות"[1], הדומה לשם שהוא יותר מצוי „דורשי רשומות"[2]. בשם דורשי רשומות אנו מוצאים מאמרים, שדומים בתכונתם לדרשותיו של ריב"ז[3]. ביחוד בהרמת ערך האגדה: דורשי רשומות אמרו: רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם, למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו[4].

מלבד כל אלה המאמרים של ריב"ז, נמסרו בשמו עוד איזה דברים, שדומים להם על פי הרב בתכונתם, וזהו סימן שריב"ז הוא יוצרם: — דברים כ' ג'... ואמר אליהם שמע ישראל... מי הוא האיש הירא ורך הלבב... ויספו השוטרים... למה נאמרו כל הדברים הללו? שלא יהיו ערי ישראל נשמות, כדברי ר' יוחנן בן זכאי[5]. בוא וראה כמה חס המקום על כבוד הבריות! מפני הירא ורך הלבב כשהוא חוזר, יאמרו שמא בנה בית, שמא ארש אשה. שמות

---

[1]) מהם יש בפסחים נ"ד ע"א הערה ע"ד ענה שמצא את הימים (בר' ל"ו, כ"ד) ויש שם שתי גירסאות: ר' חמורות וד' רשומות. בברכות כ"ד ע"א דרשה למלת תלואים (דברים כ"ח ס"ו). ברש"י שם מובא דורשי רשומות וכן בערוך ערך „רשם". בשמחות פ"ח קרוב לסוף, דרשה לדברים י"ב י"ג (למה צריך לאבד את הרוסמים שהם מע"ז) ושם כתוב „חמורות" במקום „חמורות". — ע' Brill Johrbücher I, 181 und Perles a. a. O. p. 110.

[2]) רש"י ברכות כ"ד ע"א לפי הנראה נותן גם לבטוי זה באור של קשור וחבור באמרו: קשרים ופתמים הכלולים בתורה. נגד זה בסנהדרין ק"ד ע"ב הוא מבאר „רשומות" = „פסוקים", בסמכו על הכתוב דניאל י' פ"א. וכן מבאר גם הערוך מלה זו — פסוקים הרשומים. בהמלה „רשום" במובן „סתום" משתמש ר' יהושע בן חנניה [ור' אלעזר בן חסמא] במכילתא לשמות י"ז ח' ואין הדבר ברור לנו. ע' עוד Die älteste Terminologie S. 183. S. noch Fridmann zu Sifré Num. § 136 Aum. 14. Dynes in Ben-Chanania I, 363. 453.

[3]) ר' יהודה (בן אלעאי) בספרי לדברים י"ח ג', § 165 ששלש מתנות כהונה מרמזות לשלשה דברים הנאמרים במעשה פנחס (במדבר כ"ה ז'). בחולין קל"ד: אומרים זאת דורשי חמורות (ע' לזה פרנקל מאנאטסשריפט 1854 ע' 382). במכילתא הובאו מהם שתי דרשות, כי מ"ש בשמות ט"ו כ"ב „מים" וכן מ"ש שם ט"ו כ"ה „עץ" = מרמז על התורה. מלבד זאת הובאו מהם במכילתא שתי הערות ע"ד המן, לשמות ט"ז ט"ו וט"ז כ"א. בספרי במדבר ל"ה כ"ד יש מהם דרשה למ"ש שלש פעמים „עדה" (§ 160). בתלמוד בבלי סנהדרין (ק"ד:) יש דרשה לתהלים ס' ע', ע"ד אלה שאין להם חלק לעוה"ב. בקה"ר י' א' אומר ר"ע: דורשי רשומות אומרים: האדם נדון אחר רובו. ולעולם יסוד אדם עצמו חציו זכאי וחציו חייב, עשה מצוה אחת אשריו שהכריע את עצמו לכף זכות, עבר עברה אחת — אוי לו שהכריע את עצמו לכף חובה.

[4]) ספרי דברים י"א כ"ב. § 49. השוה לעיל ע' 20 הע' 4. ע' עוד ע"ד ר' חמורות וד' רשומות. Duches in Ben Chan. IV, 293. und Simon Bacher ib. 305

[5]) ספרי לאותו פסוק (§ 192). כנראה גם ההערה הבאה מיד אח"כ: בוא וראה כמה חס המקום וכו', היא נ"כ של ריב"ז כי גם בענין תשלומי ארבעה וחמשה (לעיל 22

ל׳ י״ג עשרים גרה השקל מחצית השקל תרומה לה׳. לפי שעברו על עשרת הדברות, לפיכך יהא כל אחד ואחד נותן עשרה גרה[1]. — — —

— בראשית ג׳ ד׳. אנכי ממטיר ארבעים יום. הם קלקלו את חצורה שנתנה לארבעים יום (צורת הילד), לפיכך (בא עליהם המבול) ארבעים יום וארבעים לילה[2]. — בר׳ ג׳ ג׳. ותפקחנה עיני שניהם: משל לעירוני שהיה עובר לפני חנותו של זגג, והיה לפניו קופה מלאה כוסות ודייטרוטין (כלי זכוכית יקרים — הערוך) ותפשם במקלו ושיברן, עמד ותפשו. א״ל: ידע אני דלית אנא מהני ממך כלום (שאין בידך כלום לשלם נזקי), אלא בוא ואראך כמה טובות איבדת, כך הראה להם כמה דורות איבדו[3]. — בראשית ט״ו י״ח. ביום ההוא כרת ה׳ את אברם ברית לאמר — העולם הזה גלה לו, אבל העוה״ב לא גלה לו[4]. — בעון קומי ריב״ז: כתיב (בר׳ א׳ נ״ד): תוצא הארץ נפש חיה למינה, ומה ת״ל (שם ב׳ י״ט) וייצר ה׳ אלהים מן האדמה כל חית השדה? אמר להן: להלן לבריאה, וכאן לכבוש[5]. היך מה דאת אמר (דברים כ׳ י״ט): כי תצור אל עיר[6].

ענין מיוחד יש לדברי האגדה, שבאו בתור שיחה בין ריב״ז ובין תלמידיו.

הוא נ״כ אומר בוא וראה כמה חס המקום על כבוד הבריות וכו׳. (ע״פ נוסח התוספתא ב״ק פ״ז ה״י) במכילתא: הקב״ה חס על כ׳ הב׳; בבבלי ב״ק ע״ט: בוא וראה כמה גדול כ׳ הב׳.

[1]) ירו׳ שקלים 46 ע״ד. פסיקתא 19 ע״ב. ר׳ יהושע ב״ר נחמיה בשמו (ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״ג 303). גם הערתו של ריב״ז כי „יום״ פירושו יום ולילה נמסרה כנראה גם כן ע״י אותו האמורא, שמיד אחר המאמר הזה באה הערה בשם האמורא הנ״ל עצמו בפסיק׳ 64 ע״א.

[2]) ב״ר ל״ב. [3]) ב״ר י״ט. בעלי האגדה של המאה הרביעית ר׳ יודן ור׳ ברכיה מוסרים דרשה זו, אחד בשם ריב״ז והשני בשם ר״ע.

[4]) ב״ר מ״ד קרוב לסוף. כאן ר׳ יודן בלבדו מוסר, מלבד דעתו של ריב״ז, גם דעתו המתנגדת של ר״ע, ור׳ ברכיה מוסר כנגד זה דבריהם של האמוראים ר׳ אלעזר ור׳ יוסי ב״ר חנינא (ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״ב 67 ע״ב). במקום ר׳ יודן וריב״ז ור״ע צ״ל ר׳ יודן אמר ריב״ז ור״ע. על יסוד זה נאמר בודאי בפדר״א ריש פ׳ מ״ח „ריב״ז פתח. (לברי׳ ט״ו י״ח).

[5]). כך הוא גם בילקוט. בשו״ט במקום „לכיבוש״ נכתב „לכינוס״, אך הראיה שמדברים כ׳ י״ט מוכיחה כי הגירסא הראשונה היא הנכונה.

[6]) ב״ר י״ז. בשו״ט ח׳ מיוחס המאמר לר׳ אחא. שבוש זה בא מפני שאחר המאמר הזה בא מאמרו של ר׳ אחא. בילקוט לפרשה ב׳ י״ט (§ 23) בא המאמר סתם עוד צריך להזכיר כאן מה שאמר ר׳ יהושע בן חנניה בשם ריב״ז ע״ד חסידותו של איוב משנה סוטה פ״ה, מ״ה. ע׳ לקמן פרק ד׳ סעיף ו׳.

כמו שהיה נוהג בעניני הלכה „לזרז את התלמידים"[1]) ולחדד את שכלם, כך הוא מציע לפניהם שאלות אגדיות שיחוה כל אחד את דעתו. מפורסמת היא ביותר שאלתו: איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם?[2]) שהסכים לדברי ר' אלעזר בן ערך שאמר „לב טוב..." „שבכלל דבריו דבריכם". עוד נמצאה שיחה מעין זו (על הכתוב משלי י"ד ל"ד) שיש לה שייכות למאורעות הזמן, צדקה תרומם גוי וחסד לאמים חטאת, שבזה השתתפו תלמידי ריב"ז; כל אחד חוה את דעתו, ור' אלעזר בן ערך אמר: צדקה תרומם גוי וחסד—אלו ישראל, אבל חטיות לאומות העולם *). אריב"ז: רואה אני את דברי ר' אלעזר בן ערך מדבריכם, שהוא נותן צדקה וחסד לישראל וחטיות לאוה"ע[3]). עפ"י מקור אחר בעל התשובה הזאת הוא ר' נחוניה בן הקנה[4]). אך כנראה ריב"ז שבח רק האמנות של הדורש, שחבר את המלה „וחסד" עם הנאמר לפני זה לאמר, שצדקה וחסד תרומם את ישראל ולאוה"ע נשארה רק „חטאת". כי באמת ריב"ז בעצמו נתן לפסוק זה ביאור אחר יותר מתאים למהלך מחשבותיו ומצא גם בזה את דרך השלום עם האומות: „כשם שהחטאת מכפרת על ישראל,

[1]) כך הגירסא בתוספתא אהלות פט"ז ה"ח, ובספרי במדבר י"ט ב' (§123) כדי לחדד את התלמידים. השוה אני אמוראי בבל ע' 107 הע' 1. ל. הופמאן, Die erste Mischna S. 23.

[2]) אבות פ"ב מ"ט, אדר"נ י"ד. ע"ד הבטוי „דבק בדרך" ע' 27 הע' 1.

[3]) ע' לצרום Die Ethik des Judenthums I, 157,380

[4]) מקור אחד היא פסיקתא 12 ע"ב והשני בבלי ב"ב י': בין שני המקורות יש עוד שנויים חשובים. בפסיקתא מחוים דעה ר"א, ר"י ור' אלעזר בן ערך — שלשה התלמידים היותר גדולים מחמשת התלמידים של ריב"ז. לפני דברי האחרון נשתרבבה גם חות דעת של ר' גמליאל ואחרי הכרעתו של ריב"ז באה חות דעתו של ר' אבין בר יהודה אמורא שלא נזכר במ"א, ושל ר' נחוניה בן הקנה. בברייתא שבתלמוד משתתפים בוכוח ר' אלעזר (=פסיקתא) ר' יהושע (=ר' גמליאל בפסיקתא) ר' גמליאל (כמעט כדעתו של ר' אליעזר, אך נשתרבבו שם דברים ממאמרו של ר' הושעיה, ע"ז י"ח:) ר' אליעזר המודעי (= ר' אבין ב"ר יהודה בפסיקתא), נחוניא בן הקנה (= ר' אלעזר בן ערך בפסיקתא). הופעתם של ר' גמליאל ור' אליעזר המודעי בין תלמידיו של ריב"ז תמוהה. ביחוד קשה שבברייתא האומר הראשון דורש את חות דעת השני בתור דעת מכרעת, אעפ"י שריב"ז חושב שדעת ר' נחוניא בן הקנה היא הנכונה. לפי הנראה יש כאן ערבוב של שני ספורים ע"ד שתי שיחות נפרדות. בשיחה אחת מדבר ר' יוחנן עם תלמידיו, ובשיחה זו משתתף גם ר' נחוניא בן הקנה וריב"ז משבח את דעתו של רנב"ה. בשיחה שניה ישב בראש ר' גמליאל ואחרי ששמע דעתו של ר' אליעזר ור' יהושע שאל את דעתו של ר' אליעזר המודעי, כמו שהיה גם בשיחה ע"ד שר המשקים (בר' ס').

*) ששודרין ומרלדלין את עם ישראל עד שהם צריכים לצדקה ולחסד, והצדקה והחסד שישראל עושין זליו, חטאת הן לעמים.

כך צדקה מכפרת על הגוים"[1])—פעם אחת היה ריב"ז יוצא מירושלים והיה ר' יהושע הולך אחריו וראה ביהמ"ק חרב, א"ר יהושע: אוי לנו על זה שהוא חרב, מקום שמכפרים בו עונותיהם של ישראל. א"ל: בני אל ירע לך, יש לנו כפרה אחת שהיא כמותה, ואיזה זה גמ"ח, שנא' (הושע ו' ג'): כי חסד חפצתי ולא זבח[2]).

— את החובה העמוסה על עם ישראל מתאר ריב"ז בתור באור אליגורי לכתוב (קהלת ט' ח'): בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר. אם בבגדים לבנים הכתוב מדבר, כמה בגדים לבנים יש להם לאומות העולם? הא אינו מדבר אלא במצות ובמעשים טובים ובתורה[3]).

עוד נמצאו מדרשי הכתובים של ריב"ז, שהשיב על שאלות נכרים מלמדים. ביחוד נקרא בשם הגמון (ἡγεμών)[4]), שנכנס עמו בוכוח. אנטונינוס הגמון שאל את ריב"ז: בכלל חסרין ובפרט יתרין (כלו': סתירה בין הכתוב. במדבר ג' כ"ב—כ"ח, ל"ד ובין פסוק כ"ט)? אמר לו: אלו שלש מאות יתרין

חולין צ"ב.; — מה שנונע לר' נחוניא בן הקנה הננו מוצאים אותו חולק על ר' אליעזר ור' יהושע. עדיות פ"ו מ"ג, חולין קכ"ט: (ע' וייס ח"ב 41 הע' 3). לפי הנראה, משום זה נאמר בפסיקתא, כי ריב"ז שבח את דברי ר' אלעזר בן ערך, יען כי תמיד אנו מוצאים שריב"ז משבח את דברי ר' אליעזר בן ערך כמו בשאלה איזוהי דרך ישרה שידריך בה הארם, כמו כן בנאום התנחומים, שמכל חמשת הנאמים שנשאו תלמידיו על בנו הנפטר מצא חן בעיניו נאמו של ר"א בן ערך, אבות דר"נ פי"ד בסוף.— לסוף צריך להעיר כי בתנחומא פ' תשא קרוב לראש הפרשה מובאים רק דברי ר' יהושע ור' נחוניא בן הקנה למשלי י"ד כ"ג, ע"פ הפסיקתא. השוה עוד מדרש משלי לאותו פסוק.

[1]) ב"ב י'. [2]) אדר"נ ד'. יותר קצר בנוסח ב' פ' ח' (ע' כ"ב מהדורת שכטר) השוה: הורוביץ .Bibl Hagg, 36, I. ע' אג' אמוראי א"י ח"א 225.

[3]) קהלת ר' לאותו פסוק, בבבלי. שבת קנ"ג. (השוה נוסח ב' שבאדר"נ סוף פרק כ"ט ע' 62) מביא ר' אליעזר בן הורקנוס, תלמידו של ריב"ז, לבאור פתגמו „שוב יום אחד לפני מיתתך — ואף שלמה אמר בחכמתו: בכל עת יהיו בגדיך לבנים, אך בלי הבאור שנאמר ע"ז בקהלת ר'. ותחת זאת מביא משל מריב"ז למלך שזימן את עבדיו לסעודה ולא קבע להן זמן. פקחין שבהן קישטו עצמן אמרו: כלום חסר לבית המלך? טפשין שבהן הלכו למלאכתן, אמרו: כלום יש סעודה בלא טרח. פתאם ביקש המלך את עבדיו. פיקחין שבהן נכנסו לפניו כשהן מקושטין, והטיפשים נכנסו לפניו כשהן מלוכלכין. שמח המלך לקראת פיקחין, וכעס לקראת טיפשים. אמר: הללו שקישטו עצמן לסעודה ישבו ויאכלו וישתו, הללו שלא קישטו את עצמן לסעודה יעמדו ויראו. המשל הזה קצת בשנוי בא בקה"ר בשם ר' יהודה הנשיא. אך לפי הנראה יותר נכון שהוא של ריב"ז, כי בשני המקורות באו ע"ז דברי ר' מאיר שמנפה את המשל באיזו פרטים.

[4]) שמו בירו' סנהדרין 19 סוף ע"ג — אנטוניוס, 19 ע"ד למעלה — אנגטוס.

בכורי לויה היו, ואין קדש מוציא קדש[1]. — שאל אנטיגנס (?) הגמון את ריב"ז: משה רבכם גנב היה או לא בקי בחשבון, דכתיב בקע לגלגלת (ויוצא ס"ה 31,775 שקלים) אין תעביד קינטרא מאה ליטר. (כלו': ככר מן מאה מנה—מנה הוא כ"ה שקלים) חד מן אישתא (כלו': החלק הששי) גנב (כי היה צריך להיות ק"כ ככר, והוא נתן רק מאה, שמות כ"ג כ"ז) ואם תעבדינה שתין ליטרין—פלגא גנב. א"ל: משה רבן גזבר נאמן היה ובקי בחשבון היה... ככרו של הקב"ה כפול היה[2].

— עוד שאלו (ההגמון) את ריב"ז: כתוב אחד אומר (בר' א' כ'): שרצו המים וכו' ועוף יעופף, אלמא ממיא איברו (שהעוף נברא מן המים) וכתיב, (שם ב' י"ט): וייצר ה"א מן האדמה... ואת עוף השמים, אלמא מארעא איברו? אמר לו: מן הרקק נבראו. ראה תלמידיו מסתכלים זה בזה. אמר להם: קשה בעיניכם שדחיתי את אויבי בקש... מן המים נבראו, ולמה הביאן אל האדם? לקרות להן שם (כלו' כי מה שכתוב ואת כל עוף השמים, אינו מוסב על

במדבר פ' ד'—הונגטוס, ובבבלי בכורות ה' ע"א—קונטרוקוס. שאלה אחת שאל אגניטוס הגמון את ר' גמליאל בספרי דברים § 351. גרץ במונאטסשריפט 1885 וייטע 17 ff) חושב שזהו Atticus (בממשלת טריאנוס); יאסטרוב (Wörterbuch 13) חושב שזהו Quitus (קיטוס) וכן קרויס Lehnwörter 1k 10.

[1]) ירו' סנהדרין סוף פ"א (19 ע"ג), בבלי בכורות ה': ספרי זוטא במדבר ג' ל"ו (מהדורת קאניגסבערגער פ. 36) ובבמדבר ר' ד' [שאל הונגטוס הגמון לריב"ז א"ל: משה רבכם או גנב היה או לא היה יודע לחשב. א"ל: למה? א"ל הונגטים מפני שהיו כ"ב אלף בכורות ועוד רע"ג, וצוה המקום שיפדו הלוים בכורותיהן: כ"ב אלף של לוים כנגד כ"ב אלף בכורות, ועוד נמצאו בלוים יתרים על כ"ב אלף ג' מאות כמו שהוא מחשב במנין ראשון בפרטן, מפני מה אותן שלש מאות לוים היתרים לא פדו אותן רע"ג בכורות העודפין על כ"ב אלף בכורות, שאינו מוצאין שאותן רע"ג נותנין ה' ה' סלעים? ועוד מפני מה כשכלל מנין הלוים בסוף, פחת מהן ג' מאות מן מנין הראשון? הוא לא גנב אותם מן החשבון אלא כדי שיתנו רע"ג בכורות ה' ה' סלעים לאהרן אחיו, או שמא לא היה יודע לחשוב? א"ל ריב"ז: לא גנב היה ויודע היה לחשוב, ודבר אחד לחש לי לומר לך. א"ל: אמור. א"ל ריב"ז: יודע אתה לקרות, אבל אין אתה יודע לדרוש. אמרו: אותן כ"ב אלף של לוים פודין לכ"ב אלף של בכורות, נשתיירו בלוים עוד ג' מאות, ובבכורות עוד רע"ג, והיו אותן ג' מאות שבלוים בכורות, ואין בכור פודה בכור, לפיכך משמנה אותן גנבן (חסרן) מפני שהיו בכורות. מיד נסתלק ממנו]. לפי הנראה ההרצאה של הוכוח הזה מושפעה מהרצאת הוכוח שכתוב בפנים.

[2]) ירו' סנהדרין סוף פ"א (19 ע"ד), בכורות ה': (השוה צוקרמן Ueber Talm. Münzen u. Gewichte p. 10) לדברי החירוף שאמר ההגמון על משה רבינו נוסף בתלמוד הבבלי את המלה, שאין לה שייכות כאן, „קוביוסטוס" (goukler) שלקוח מהמקור שהובא כאן בתוספות, ששם בא השם קוביוסטוס אצל גנב.

היצירה, אלא רק על ההבאה אל האדם לקריאת שם[1]. — אנגטוס (?) הגמון שאל לריב"ז[2]: השור יסקל וגם בעליו יומת? א"ל: שותף ליסטים כליסטים[3]. וכשיצא אמרו לו תלמידיו: רבי, לזה דחית בקנה, לנו מה את משיב? אמר להן... כמיתת הבעלים כן מיתת השור. מה מיתת הבעלים בדרישה וחקירה בעשרים ושלשה, אף מיתת השור בדרישה וחקירה בעשרים ושלשה[4].— כנראה אותו ההגמון הוא ששאל את ריב"ז[5]: אילין מילייא דאתון עבדין (מה שאתם עושים בפרה אדומה) נראין כמין כשפים: מביאין פרה ושוחטים אותה, ושורפין אותה, וכותשין אותה, ונושלין את אפרה, וכי הוה אחר מכם מטמא למת מזין עליו שתים ושלש פעמים וא"ל טהרת. א"ל לא נכנסה רוח תזזית באותו האיש מימיו? א"ל: לאו. א"ל: ולא ראית אדם שנכנסה בו רוח תזזית[6]? א"ל: הן... א"ל: ולא ישמעו אזניך מה שפיך מדבר,—כך הרוח הזו רוח טומאה היא, דכתיב: ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ (זכריה י"ג ב'), מזין עליו מי נדה, והוא בורח. לאחר שיצא משם, א"ל תלמידיו: רבי, לזה דחית בקש[7], לנו מה אתה משיב? אמר להם: חייכם לא המת מטמא ולא המים מטהרים, אלא גזרת מלך מלכי המלכים הוא. אמר הקב"ה: חקה חקקתי גזרה גזרתי, אין אדם רשאי לעבור על גזרתי[8]. אנחנו יודעים ממקורות אחרים, כי מצות פרה אדומה וכן עוד איזה חוקים היו עוד בימים קדמונים לדברים שהנכרים משיבין עליהם. מסרת של התנאים[9] מלמדתנו: (ויקרא י"ח ד'): את משפטי תעשו דברים שאלמלא לא נכתבו, דין הוא שיכתבו, אלו הן: ע"ז וגלוי עריות, ושפיכות דמים, גזל וברכת השם[10]. (שם) ואת חקתי תשמרו — דברים

---

[1]) חולין כ"ז; ע' תוספות שם ד"ה „ועוף". תשובתו של ריב"ז שמוסב רק על ההבאה ולא על היצירה מתאימה לתשובה שהובאה לעיל ע' 25 הע' 4. לשאלה שכזו לאותו פסוק. [2]) ירו' סנהדרין סוף פ"א (19 בראש ע"ב).

[3]) בירו' כתובות 26 ע"ד נאמר אשת ליסטים כליסטים; האומר הוא ר' יוחנן ואולי זהו ריב"ז. [4]) במכילתא לאותו פסוק (87 ע"א) דרש זה ר' עקיבא. במשנה סנהדרין פ"א מ"ד מובא זה סתם וכן בתוספתא סנהדרין פ"ג מ"ב.

[5]) פסיקתא 40 ע"א ושם נסמן אצל בובר.

[6]) המלה „תזזית" היא שמית, לא יונית. ע' Löw, ובספרו של קרויס Lehnwört. II. 586. בביטוי זה משתמש רב (ירו' יומא 45 ע"ב למעלה), לבאר את שנעון הכלב, ותלמידו ר' אלעזר (מדרש שמואל פ' ט') שע"י רוח תזזית האדם עושה שלא ברצונו תנועות שונות ובזה הוא לפעמים מבעית ומבריח את הנחש שלא ישכנו.

[7]) השוה אני אמוראי א"י ח"א, 556, הע' 1.

[8]) ע' לצרוס די עטהיק דעס יודענטהומס I 189, 246.

[9]) ספרא לאותו פסוק (86 ע"א); בבלי יומא ס"ז ע"ב ומזה בילקוט לאותו פסוק.

[10]) במקום „קללת השם" משתמשים בכנוי „ברכת השם", השוה לעיל ע' 22 הע' 2.

שהשטן ואמות העולם משיבין עליהן[1] ואלו הן: אכילת חזיר ולבישת שעטנז וחליצת יבמה וטהרת מצורע, ושעיר המשתלח ופרה אדומה,[2] ושמא תאמר מעשה תהו הן? תלמוד לומר (שם) אני ה׳—אני ה׳ חקקתים, אין לך רשות להרהר בהם. ברור הדבר, כי הנכרי לא היה יכל להבין תשובה שכזו, ולפיכך היה ריב״ז אנוס לתת לו נימוק יותר רציונלי, וכמו כן, אחרי שקשה היה לו לנכרי להבין את הדרש שמות כ״א כ״ט, נתן לו ג״כ נימוק יותר פשוט לפי שכלו[3].

חכמת הנסתר, מעשי מרכבה ומעשי בראשית, שריב״ז היה מְהַלל בידיעתה, הוא חלק ממדרש הכתובים האגדי על פרשת מעשי בראשית ופרשה ראשונה שביחזקאל. ע״ד התכן של המקצוע הזה יש לנו רק רשמים מועטים, שעל פיהם אי אפשר לדעת מהי חכמה זו ובמה היתה עסוקה. שריב״ז ירד לעומקה של חכמה זו נראה מתוך איזה מסורות[4]. תנא אחד מהמחצית השניה של המאה השנית, מוסר שלשלת של חכמי הנסתר והראשון הוא ריב״ז: „ר׳ יוסי ב״ר יהודה אומר: ר׳ יהושע הרצה (חכמת הנסתר) לפני ריב״ז,

---

[1]) בספרא — „שיצר הרע משיב עליהן ואומות העולם משיבין עליהן. בברייתא במקום „יצר הרע״—שטן (לפי דברי ריש לקיש ב״ב ט״ז). בספרים הנדפסים נשמט „ואומות העולם״ (ע׳ דקדוקי סופרים). בילקוט (ספרא) מזכיר שלא לצרך גם „שטן״ לפני יצר הרע״.

[2]) „ופרה אדומה״ מובא רק בילקוט. אך יש הוכחה גם מדברי האמורא ר׳ לוי, שנוסדו על הברייתא, והוא חושב ארבעה דברי „חקה״, שיצר הרע משיב עליהן, פסיקתא 38 ע״ב, ואלו הם: לבישת שעטנז, השעיר המשתלח לעזאזל, פרה אדומה ויבום (ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״ב 317) ע׳ ג״כ אצל בריל יאהרביכער, VIII, 129 את המאמר שמביא ר׳ בחיי בן אשר מתנחומא.

[3]) דרנבורג מזכיר (ע׳ 316) עוד שאלה אחת ששאל נכרי אחד את ריב״ז ע״פ דברים פ׳ כ״ח י״ב איזה יום הוא חג ליהודים וגם לנכרים; ואולם בב״ר י״ג הנשאל הוא ר׳ יהושע בן קרחה ובשו״ט קי״ז — ר׳ יהושע בן חנניה ע׳ ח״ב, ע׳ 320 ולהלן.

[4]) תוס׳ חגיגה פ״ב ה״ב, בבלי חגיגה י״ד*): בירו׳ חגיגה 77 ע״ב מְקֻשט הספור הרבה בפרחי האגדה**).

---

*) כך מסופר בבבלי חגיגה י״ד: א״ל: רבי תרשני לומר לפניך דבר אחד שלמדתני. א״ל: אמור. מיד ירד ריב״ז מעל החמור ונתעטף וישב על האבן תחת הזית. א״ל: רבי, מפני מה ירדת מעל החמור? אמר: אפשר, אתה דורש במעשה מרכבה, ושכינה עמנו ומלאכי השרת מלוין אותנו, ואני ארכב על החמור? מיד פתח ר״א בן ערך ודרש, וירדה אש מן השמים וסיבבה את כל האלנות שבשדה, פתחו כל ואמרו שירה, מה שירה אמרו? הללו את ה׳ מן הארץ תנינים וכל תהמות (תה׳ קמ״ח). נענה מלאך מן האש ואמר: הן, הן מעשה המרכבה. עמד ריב״ז ונשקו על ראשו ואמר: ברוך ה׳ אלהי ישראל וכו׳ (כמו שכתוב בפנים).

**) המחבר במקור הגרמני בח״א ע׳ 70 בהערה 5 מביא שבפרקי דר״א פ׳ ב׳ נאמר זה על ר״א בן הורקנוס, שריב״ז נשקו על ראשו ואמר לו מה שנאמר כאן על ר״א בן ערך.

ר' עקיבא הרצה לפני ר' יהושע, חנניה בן חכינאי הרצה לפני ר' עקיבא[1] אך ביחוד למד ר' אלעזר בן ערך, תלמידו החביב, מפי ריב"ז חכמת הנסתר: על אדות הדבר הזה מספרת האגדה[2]: מעשה בריב"ז, שהיה רוכב על החמור, והיה ר' אלעזר בן ערך מחמר אחריו. אמר לו: רבי, שנה פרק אחד במעשה מרכבה. א"ל: לא כן אמרתי לך מתחלה, שאין שונין במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. א"ל: מעתה ארצה לפניך. א"ל: אמור. פתח ר"א בן ערך ודרש במעשה מרכבה, ירד ריב"ז מן החמור ונתעטף בטליתו וישבו שניהם ע"ג אבן תחת הזית והרצה לפניו. עמד ונשקו ואמר: ברוך ה' אלהי ישראל, אשר נתן בן לאברהם אבינו, שיודע להבין ולדרוש בכבוד אביו שבשמים. יש נאה דורש ואין נאה מקיים, נאה מקיים ואין נאה דורש, אלעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים. אשריך אברהם אבינו, שאלעזר בן ערך יצא מחלציך. הדבר הזה העיר את לבות עוד שני תלמידים מישיבתו לעסוק בחכמת הנסתר[3] וריב"ז, כשראה שהם מצליחים בלמודם קרא עליהם: אשריכם ואשרי יולדתכם[4]! אשרי עיני שכך ראו. ואף אני ואתם בחלומי[5] מסובין היינו על הר סיני, ונתנה עלינו בת קול מן השמים: עלו לכאן, עלו לכאן! טרקלין

---

[1]) הבטוי "הרצה לפני" כנראה נהוג בשביל דרשות בחכמת הנסתר, שהתלמיד היה מרצה לפני רבו, ושונה לפניו פרקו שלמד. בתוספתא, ששם אנו מוצאים האגדה ע"ד ר' אלעזר בן ערך נאמר: "הרצה לפניו"... "וארצה לפניך", פעל שאין אחריו משלים. בתלמוד בבלי מוסיף "דברים" בירושלמי "תורתו". השוה הבטוי "הרצה מעות" *).

[2]) תוספתא חגיגה פ"ב מ"א, ירו' חגיגה 77 ע"א, פ' חגיגה י"ד: ע' להלן פרק IV סעיף 9. [3]) בירו' ובבבלי חגיגה בדף הנזכר לעיל. שני התלמידים היו ר' יוסי הכהן ור' שמעון בן נתנאל ובבבלי במקום ר' שמעון בן נתנאל בא ר' יהושע בן חנניה*). כדאי לשים לב שבפדר"א פ"א ר' יהושע בן חנניה ור' יוסי הכהן הרגישו ראשונים ברחקו של ר' אליעזר בן הורקנוס, בבואו בצעירותו ללמד תורה מפי ריב"ז.

[4]) באבות פ"ב מ"ח אומר ריב"ז בשבח ר' יהושע בן חנניה ג"כ: אשרי יולדתו.

[5]) חלומו של ריב"ז מסופר ג"כ בב"ב י' בארמית**). עוד חלום מיסטי של ריב"ז מובא במסכת גן עדן (יילינק בהמ"ד III, 137).

---

*) המחבר במקור הגרמני אגדות התנ' ח"א 70 בהערה [3] מבאר איזה דברים, שאנו — אחרי שהבאנו כאן בפנים את המקור מהתוספתא חגיגה בשלמות — חושבים שראוי להביא את ההערה הזו כאן, וזהי: בתוספתא — ולדרוש ולהבין, בבבלי (חגיגה י"ג) — להבין לחקור ולדרוש; בירושלמי רק — לדרוש. כנראה הפעל "הבין" (השוה נחמיה ח' ח') מוסב ביחוד להסברה בחכמת הנסתר. השוה משנה חגיגה ב' א'. ועוד באיזה מקומות "חכם ומבין מדעתו", גם בבבלי חגיגה י"ג. — "והיה מבין בחשמל". המליצה שאמר ריב"ז "יש נאה דורש ואין נאה מקיים" אמרה אח"כ ר"א בן עזריה ביחס לבן עזאי, שדרש נאה ע"ד נשואין ובעצמו נשאר רוק כל ימיו.

**) שם נאמר: פתח ר' יהושע ודרש, ואותו היום תקופת תמוז היה, נתקשרו שמים בעבים ונראה כמין קשת בענן, והיו מלאכי השרת מתקבצין ובאין לשמוע, כבני אדם שמתקבצין ובאין לראות במזמוטי חתן וכלה.

גדולים ומצעות נאות מוצעות לכן. אתם ותלמידיכם ותלמידי תלמידיכם מזומנים לכת שלישית[1]. על מאמרי ריב"ז ששייכים למקצוע זה יש לחשב את המאמר, שהמסרת שלו מוטלת בספק: שתי תמרות יש בגי בן הנם ועולה עשן מביניהם... וזהו פתחה של גיהנם[2]) ועוד מאמר אחד על דבר גדלו של עולם[3]; מה תשובה השיבתו בת קול לאותו רשע (לנבוכדנצר בשעה שאמר (ישע' י"ד י"ג): אעלה על במתי עם אדמה לעליון)? יצתה בת קול ואמרה: רשע בן רשע, בן בנו של נמרוד הרשע, שהמריד את העולם כלו עליו במלכותו! כמה שנותיו של אדם?— שבעים שנה... והלא מן הארץ עד לרקיע מהלך חמש מאות שנה[4]) וכן בין כל רקיע ורקיע. למעלה מהן חיות הקדש. רגלי החיות כנגד כלן, קרסולי החיות כנגד כלן, שוקי החיות כנגד כלן, רכובי (עצם הירך הסמוך לשוק—רש"י) החיות כנגד כלן, ירכי החיות כנגד כלן, ראשי החיות כנגד כלן, קרני החיות כנגד כלן, למעלה מהן כסא כבוד. רגלי כסא הכבוד כנגד כלן, כסא הכבוד כנגד כלן, מלך אל חי וקים רם ונשא שוכן עליהם, ואתה אמרת: אעלה על במתי עב אדמה לעליון, אך אל שאול תורד, אל ירכתי בור.

צריך להזכיר שני מקרים בחיי ריב"ז, שהם העירוהו לדרוש איזה פסוקים. בזמנו היה בירושלים שמעון-סיכנאי[5], איש עיצה, חופר בורות שיחין ומערות בירושלים. אמר לריב"ז: אני גדול כמוך. אמר לו: למה? אמר לו: שאני עוסק בצרכי רבים כמוך. אמר לו: אם אדם בא לדין או לשאלה, אתה אומר לו: שתה מן הבור הזה שמימיו זכין וצינין? או אם שאלה לך אשה על נידותה, יאתה אומר לה: טבלי בבור הזה שמימיו מטהרין? וקרא עליו פסוק זה (קהלת ד' י"ז): וקרוב לשמוע מתת הכסילים זבח, כי אינם יודעים לעשות רע. כלו': הבנת התורה של החכמים חשובה יותר מהמעשים החיצוניים שהכסילים עושים[6]. המקרה השני היה לאחר חרבן ביהמ"ק בעיר אחת בנגב יהודה, במעון[7]. „ראה ריבה אחת מלקטת שעורים מתחת גללי הסוס. אמר להם ריב"ז: ראיתם ריבה זו מה היא? אמרו לו: עברית. סוס

---

[1]) ע' לעיל ע' 12 הע' 3.

[2]) סוכה ל"ב; ערובין י"ט. רבה בר מרי בשמו (ע' על אדותיו באני אמוראי בבל, 124 ולהלן) לפ"ד אחרים מיוחס המאמר הזה לר' יהושע בן לוי ונמסר ע"י ר' מריון. הגי' שבערובין „בדבי ריב"ז" שהיא יותר מתאימה מהגי' שבסוכה „משום ריב"ז", מראה שהיה קובץ מאמרים מבית מדרשו של ריב"ז. ע' רש"י שם וע' בריל ע' 59.

[3]) חגיגה י"ג. יותר בקצור פסחים צ"ד: ששם חסר „החיות". [4]) ע' ע"ז ביחוד בירו' ברכות דף ב' סוף ע"ג. [5]) אולי מן סיכנין שבגליל, ע' קאהוט, VI, 53 ע"ב.

[6]) קהלת ר' לאותו פסוק. [7]) ע' יהושע ט"ו, נ"ה; ש"א כ"ה ב'. Neubauer La Geographie du Talmud p. 121.

זה של מי הוא? אמרו לו: פרש ערבי אחד. אמר להם ריב"ז לתלמידיו: כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה והייתי קורא אותו ולא הייתי יודע מה הוא (שה"ש א׳ ח׳): אם לא תדעי לך היפה בנשים. לא רציתם להשתעבד לשמים, הרי אתם משועבדים לפני אויבים, לא רציתם לשקול לשמים בקע לגלגלת, הרי אתם שוקלים חמשה עשר שקלים למלכות אויביכם. לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי רגלים, הרי אתם מתקנין את הבורגסין (כלו׳: סכות שעל הדרך) ואת הבורגנין לעולים לכרמי מלכים, וכן הוא אומר (דברים כ"ח, מ"ז): תחת אשר לא עבדת את ה׳ אלהיך בשמחה... ועבדת את אויביך ברעב ובצמא ובעירום ובחסר כל. כאשה הזו, שהיתה שקועה בעוני ובחסר כל, ראה ריב"ז סמל אמתו הירודה[1] ובדבריו אנו שומעים היללה הראשונה של הגלות הארכה, שהתחילה עם חרבן בית המקדש[2].

פרק רביעי.

בני דורו של ר׳ יוחנן בן זכאי.

בין עדי ראיה של חרבן הבית השני נקראו בשם שורה של אנשים, שרב חייהם ופעלתם היו, כמו ריב"ז, עוד קודם שבא האסון הזה; וכמו ריב"ז השתדלו גם כן לכונן על חרבות בנין הממלכה את היהדות, שתהיה פונה כלפי עצמה ותתרחק מהתרגשות החיים המדיניים. ואם אמנם רק מעט פתגמים ומאמרים נשארים מהאנשים הללו, אבל דוקא מפני זה הם יקרים יותר בעינינו, כי המה עדות להשקפות האנשים ההם, שהיו בתקופה רבת העליליה שבתולדות ישראל. דבריהם שנאמרו באגדה יבואו כלם בפרק אחד, ואפס בפרקים הבאים נדבר

---

[1]) זה מזכירנו המטבעות שיצקו הרומאים לרגלי נצחונם על יהודה, ששם צירו את יהודה בתור אשה מצרה שכורעת תחת התמר לרגלי רומאי זקוף (גרץ ח"ג 450).

[2]) מכילתא שמות י"ט א׳ (61 ע"א וע"ב). הגירסא הזו כנראה היא המקור הראשון, הגי׳ שבספרי דברים 305 § וגם זו שבברייתא כתובות ס"ו: (השוה לזה החלוץ ח"ב 14) וכמו"כ המסופר באדר"נ פי"ז מקשר לזה פגישתו של ר"א ב"ר צדוק עם אשה אחרת, שהיתה מלפנים עשירה מאד, בתו של נקדימון בן גוריון. שג"כ קרא עליה את הכתוב בשה"ש א׳ ח׳ אם לא תדעי לך היפה בנשים וכו׳. תוס׳ כתובות סוף פרק ה׳. ירו׳ כתובות סוף פ"ה וכן בבבלי כתובות ס"ז:

בפרטיות על שאר תלמידי ריב"ז, שאותם צריך לחשוב בתוך נושאי הזמן החדש ישעל אדות פעלתם ידוע לנו יותר.

א. ר' צדוק.

כשעזב ר' יוחנן בן זכאי את ירושלים, שהיתה אז במצור, היתה אחת מהבקשות שבקש מאספסינוס[1] לתת לו רופא לרפאות את ר' צדוק שנחלש מרוב הצומות[2]. ר' צדוק היה אז כבר זקן מפלג, ור' יוחנן חלק לו כבוד רב[3]. מפורסם היה נאומו, שבו עורר פעם לבכי את הקהל בירושלים. מעשה בשני כהנים שהיו שוים ורצים ועולים בכבש וקדם אחד לחברו ארבע אמות, נטל סכין ותקע לו בלבו[4]. בא ר' צדוק ועמד על מעלות האולם[5] ואמר: שמעוני, אחים בית ישראל! הרי הוא אומר (דברים כ"א א'): כי ימצא חלל וכו'... באו ונמדוד על מי ראוי להביא את העגלה—על העיר או על העזרות? געו כל ישראל בבכיה[6]. ר' צדוק שהיה מתחילה מתלמידי בית שמאי, למעשה הלך

---

[1]) גיטין נו:*) לפי איכה ר', א' ה', היתה הבקשה של ריב"ז אחר החרבן.

[2]) באיכה ר' א' ה': מן דאתא (כשבא ר' צדוק) קם מן קמוי ר' יוחנן. א"ל אספסינוס מן קדם הדין סבא צורתא את קאים? א"ל: חייך, אי הוה חד דכוותיה, והוה עסך אוכלסין בכיפלא (כפלים) לא הות יכיל ליה א"ל: מה חיליה? (במה כחו גדול?) א"ל דאכיל חד נבוח(?) ופשיט עלוהי מאה פרקין. א"ל: ולמה חשך כן? א"ל: מן חיליהן דצומיא ותעניתא. לפי הכתוב בגיטין הוא צם ארבעים שנה. אגדה זו מתאימה כמו שהעיר היוחסין למה שנאמר (לעיל ע' 18) שריב"ז נבא על החרבן ארבעים שנה קודם שנחרב. [3]) איכה ר' שם.

[4]) ספרי במדבר ליה ליד (161§), תוספתא יומא פ"א הי"ב, ושבועות פ"א הי"ד, ירו' יומא 39 ע"ד; בבלי יומא כ"ג ע"א. לפי גירסת התוספתא נאמר „שני אחים כהנים", שאולי נשתרבב כאן בשגגה מתקופת הפרסים. שאז יוחנן בן של הכהן הגדול יהוידע הרג את אחיו הצעיר יהושע, אהובו של הנציב הפרסי בגוהס (בגואס), מפני שהיה ירא שמא יירש את הכהונה הגדולה (קדמוניות XI, 7, 2).

[5]) ר' צדוק היה' גם כהן**). ע' בילכר: Die Priester und der Cultus S. 126 An. 1.

[6]) כך היא הגי' בספרי ובתוס' יומא. בתוס' שבועות: אנו להיכן נמדוד—להיכל או לעזרה? ירו' יומא: אנו מהיכן לנו למוד מן ההיכל או מן העזרות? בבבלי: אנו על מי להביא עגלה, על העיר או על העזרות? לפי הסקיר שהובא באחרונה „העיר" היא

---

*) בגיטין נ"ו ע"ב מספר: „ר' צדוק יתיב ארבעין שנין בתעניתא, דלא לחרב ירושלים. כי הוה אכיל מידי (בסוגיה אכל דבר) הוה מיתחזי מאבראי (היה נראה מבחוץ) וכי הוה בריא (גלוי). אכלא מייתי (מביאים) ליה גרוגרות, מייץ מייהו ושדי להו (מוצץ את העסיס ומשליך).

**) ולפיו עלה יפה מה שאמר ר' אלעזר בנו: מלקט הייתי עם אבותיו של אבא, להלן ע' 38.

אחר בית הלל, גם את הפתגם שהיה רגיל בפיו חזק בדברי הלל[1]. פתגמו היה: אל תַעֲשֶׂהָ (את התורה) עטרה להתגדל בה ולא קרדום לחפור בה[2]. השקפתו החמורה הזאת הראה גם בהיותו במשתה שעשה ר' גמליאל השני לחכמים, והוא, ר"ג, עומד ומשקה עליהם, נתן הכוס לר' אליעזר ולא נטלו, נתנו לר' יהושע וקבלו, אמר לו ר' אליעזר: מה זה, יהושע, אנו יושבין, ור' גמליאל עומד ומשקה עלינו? א"ל: מצינו גדול ממנו: אברהם גדול הדור היה, כתיב בו (בר' י"ח): והוא עומד עליהם. ושמא תאמרו למלאכי השרת נדמו לו? לא נדמו לו אלא לערביים, ואנו לא יהא רבן גמליאל ברבי, עומד ומשקה עלינו!*) אמר להם ר' צדוק: עד מתי אתם מניחים כבודו של מקום ואתם עוסקים בכבוד הבריות? הקב"ה משיב רוחות, ומעלה נשיאים, ומוריד מטר, ומצמיח אדמה, ועורך שלחן לפני כאו"א**) ואנו לא יהא ר"ג ברבי משקה עלינו?[3]) השובתו זו, המעידה על חפש רוחו, מראה כי ר' צדוק היה מבאי ביתו של ר"ג וחבר חשוב בבית דינו[4]. במקור יותר מְאֻחר[5]) נאמר: פעם אחת נכנס ר' צדוק לבית המקדש וראה אותו חרוב, אמר לפני הקב"ה: רבש"ע, אבי שבשמים! החרבת את עירך ושרפת את היכלך—וישבת ושלות ושקטת? מיד נתנמנם ר' צדוק וראה את הקב"ה כשהוא עומד בהספד, ומלאכי השרת מספידין אחריו. ובמדרש אחר מְאֻחר—פדר"א—מיחס אליו מאמרי

העם ו"העזרות" הכהנים, שרק הם נכנסים שמה. והכונה של השאלה היא: מי אָשֵׁם יותר ברצח הזה—השחתת המדות של העם או של הכהנים?

[1]) ע' לעיל ע' 4. [2]) אבות פ"ד מ"ה***). תוכן הפתגם גרם שהובא אחרי הפתגמים של התנאים המאוחרים. ע' לקמן ע' 37 הע' 7.

[3]) מכילתא שמות ר"ש פ' יתרו, ספרי דברים י"א י' (פסקא ל"ח), קדושין ל"ב: הג' „ר' יצחק" בספרי באה כנראה ע"י ז שר' יצחק שהיה תנא מהתקופה שאחרי אדרינוס, דרש זאת, כמו שמובא במכילתא י"ח י"ב (59 ע"א)—דרש ר' יצחק. ואפשר כי המעתיק שנה ועשה מר' צדוק ר' יצחק (השוה לעיל 14 הע' 1). תמורה שכזו אנו מוצאים בזמן הגאונים—ע"ז העירני ה' שו"ה הלברשטם - רפפורט במבואות לתשובות הגאונים (ברלין 1848) 9 ע"א. כדי לשום לב שהגירסא במכילתא שונה הרבה מהגירסא בשאר המקורות. בגירסא מאוחרת במדרש משלי ט' ב' במקום ר' צדוק השיב ר' גמליאל בעצמו.

[4]) פרנקל 71, דרנבורג 342. [5]) תנדב"א ח"א פ' ל' קרוב לראש.

---

*) במכילתא ר"ש יתרו, ר"ג שישמש חכמים לומדי תורה עאכו"כ.

**) במכילתא שם: שכינה, שבכל שעה מספיק מזון לכל באי העולם כדי צרכן ומשביע לכל חי רצון, ולא לבני האדם הכשרים הצדיקים בלבד, אלא אף לרשעים עע"ז, ר"ג עאכו"כ שישמש חכמים ובני תורה.

***) הוא ג"כ אמר (שם) אל תפרש מן הצבור ואל תעש עצמך כעורכי הדיינין, ע"ש.

אגדה ישנים [1] שאולם, כמו שאר מאמרי הגדולים המובאים בספר הזה, על האפוקריפים יחשבו.

ב. ר' אלעזר (או אליעזר) בר' צדוק.

ר"א בנו של ר' צדוק היה כבר נכבד בעשרת השנים האחרונה שלפני הרבן הבית, הוא עסק בפרקמטיא [2] יחד עם אבא שאול בן בטנית, שמסר רשימות מאפין של איזה משפחות כהנים [3], „לקח (כלו' קנה) בית הכנסת של אלכסנדריה שהיתה בירושלים והיה עושה בה כל חפצו"[4]. הוא היה מספר אח"כ: „מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל [5]. מלכי ישראל אלו הב אגריפוס הראשון (מת 44) והורדוס השני (מת 49). הרבה דברים ממנהגי הדת ומענינים חברותיים של הירושלמים, וכן הרבה באורים להלכות ישנות נשארו לנו ממנו [6]. כשנרפא ר' צדוק אביו ע"י רופא שרפאהו ע"פ בקשתו של ריב"ז, אמר לו ר' אלעזר בנו [7]: הב להו אגרייהו בעלמא הדין,

---

[1]) פדר"א פ' כ': כל מי שאינו מבדיל על היין וכו' אינו רואה סימן ברכה, וכל מי ששומע מן המבדילין או מבדיל על היין הקב"ה קונה אותו סגלה, שנא' (ויקרא כ' כ"ו): ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי (בדפוסים בא בטעות „והייתם לי סגלה" משמות י"ט ה'). בפ' כ"ב ר' צדוק אומר: מהם (מבני האלהים, ברי' ו' ד') נולדו הענקים המהלכים בגובה קומה ומשלחים ידם בכל גזל וחמס וש"ד. בפ' כ"א: נכנסה קנאה ושנאה גדולה בלבו של קין על שנרצית מנחתו של הבל ולא עוד אלא שהיתה אשתו תאומתו יפה בנשים. אמר: אני אהרג את הבל אחי ואקח את אשתו. בפ' כ"ג ע"ד המבול, ועוג מלך הבשן שנשאר חי מהמבול, וע"ד תפלתו של נח בתבה.

[2]) פסחים נ"ז ע"א. ע' דרנבורג ע' 233, גינר, אורשריפט 110: בתוספתא מנחות סוף פי"ג נמסר זה ע"י אבא שאול לא בשם אבא יוסף בן חנין, אלא בשם אבא יוסי בן יוחנן איש ירושלים (השוה ג"כ יבמות נ"ג ע"ב), שלפי הנראה נתחלף לו עם יוסי בן יוחנן איש ירושלים שבמשנה אבות פ"א מ"ד. בתוספתא ערובין בסוף נאמר: אבא יוסי בן חנין אומר: אלו שמונה מקצועי תורה גופי הלכות. — בספרי במדבר ה' ט"ו (§8) ובבבלי סוטה כ': אנו קורין שלש דעות: הראשונה של אבא יוסי בן חנין, השניה— ר' אליעזר ב"ר יצחק מהדרום, השלישית—של ר' ישמעאל. מזה נראה כי שני הראשונים הם תנאים מהדור היותר קדום. ואעפ"כ אנו מוצאים ביבמות שם שר' אבא יוסי בן חנין אומר בשם ר' מאיר. ואולי צריך לתקן בפסחים נ"ז א' ובתוספתא מנחות י"ג אבא יוסי בן חנין אמר בשם אבא שאול בן בטנית. בדרך ארץ זוטא פ' ט' אומר אבא יוסי בן חנין בשם שמואל הקטן. ע' Büchler. Die Priester und der Cultus, 30

[3]) ע' לקמן ע' 38 הע' 5.

[4]) תוספתא מגילה פ' ב' ה"י. ירו' מגילה ע"ג ע"ד. ר' יהודה בר אלעאי מסר זאת.

[5]) ברכות י"ט ע"ב. [6]) ע' פרנקל 98 ולהלן. וויס ח"ב 121. [7]) איכה ר', א' ה'.

דלא תהוי להו זכותא עמך בעלמא דאתי". ויהב להו הדין חושבנא דאצבע[1] (כלו׳: בעד הרפואה למד אותם חשבון באצבעות) והדין קרצטיונא (חשבון המשקל). בעכו ראה ר"א בר' צדוק בת העשיר נקדימון בן גוריון מלקטת שעורים מתחת טלפי הסוסים בעכו וקרא עליה את המקרא הזה, אם לא תדעי לך היפה בנשים וכו׳[2]. כמו שקרא ריב"ז במקרה דומה לזה[3]. את בתו של אחד מנשואי הפנים, מרים בת שמעון בן גוריון[4], ראה ג"כ בעכו קשורה בשערותיה בזנב הסוס של ערבי. וקרא עליה (דברים כ"ח נ"ו): הרכה בך והענוגה וכו׳[5].

הפתגם הרגיל של ר' צדוק היה ברוח אביו: עשה דברים לשם פעולתם, דבר בהם לשמם[6]. ומה בלשצאר שנשתמש בכלי בית המקדש, וכלי חול היו (יחזקאל ז' כ"ב), נעקרו חייו מן העולם הזה ומן העולם הבא, המשתמש בכלי שבו נברא העולם הזה והעוה"ב, עאכו"כ שיעקרו חייו מן העוה"ז והעוה"ב[7].

---

[1]) השוה לֶאוו בקופסאַנס-נעדענקבוך ז. 81. אנ' אמוראי איי 310, I. 248, III.

[2]) תוספתא כתובות סוף פ' ד׳, ב. כתובות 67. איכה ר׳, א' ט"ז. בירו' כתובות סוף פ"ה (30 ע"ב וע"ג) אמר זאת ביחס למרתא בת ביתוס ומביא את המקרא שה"ש א' ח' וגם את המקרא דברים כ"ח נ׳. שגיאה זו יצאה מערבוב המעשה הזה עם מעשה אחר, ששם קרא ריב"ז את הכתוב דברים כ"ח נ' על מרתא בת ביתוס, נשין נ"ו. לפי הפסיקתא פ' כ"ט קרוב לסוף (140 ע"א) [מעשה במרים בתו של נקדימון שהיתה שומרת יבם ובאתה אצל ר' צדוק; פסק לה מביה ליטרות של כסף לקופות בשמים לסזונותיה וסאתים יין לתבשילה בכל שבת ושבת. אמרה לו: כך תפסקו לבנותיכם. וכשהגיע הרעב נשר שערה מן הרעב. וראה אותה ר' צדוק שהיתה מסבבת עם אביה בשוק, אמר: היא אותה מרים שפסקת לה כך וכך בשבת וקיללה אתכם. אמר ר' צדוק: יבוא עלי אם לא ראיתיה מלקטת סובין של שעורים מתוך גללי בהמה וקראתי עליה הפסוק הזה: אם לא תדעי וכו'] — ע' שטיינשניידר אפאלאגעטישע אונד פאלעמישע ליטעראטור ז. 264 הע' 54. 55. [3]) ע' לעיל ע' 33.

[4]) שמעון בן גוריון אולי זהו מצביא הקנאים שמעון בר גיורא, שנשבה אצל הרומאים כשנצח טיטוס (ע' מלחמות היהודים יוסיפוס 7. 2. אם בתו היתה עמו, אז אפשר מאד שר"א בן צדוק ראה אותה בעכו.

[5]) ירו' כתובות סוף פ' ה׳. איכה ר' א' ט"ז מספר זה במרים בת ביתוס וזה השם נתחלף על ידי המעשה במרתא בת ביתוס (ע' לעיל הע' 2) ועוד ישנם שם שנויים: אראה בנחמה, אם לא ראיתי שקשרו שערותיה בזנבי סוסיהם של ערביים והיו מריצים לה מירושלים ללוד וקראתי עליה הפסוק הזה: הרכה והענוגה וכו׳.

[6]) ספרי לדברים י"א ב׳, §18. באדר"נ נוסחא ב' פ' ל"ד (74) מיוחס לר"א בר"צ מה שבמשנה אבות פ"ג מ"ג (ע' ח"ב 88 ולהלן) מיוחס לרשב"י.

[7]) שם. בבבלי נדרים ס"ב. שני המאמרים מקושרים יחד: "עשה דברים לשם פעלם ודבר בהם לשמם, אל תעשה עטרה להתגדל בהם ואל תעשה קורדום להיות עודר

ע"ד ההם שבין העוה"ז ובין העולם הבא הוא אומר: למה צדיקים נמשלים בעוה"ז? לאילן שכלו עומד במקום טהרה, ונופו נוטה למקום טומאה, וקצץ נופו, כלו עומד במקום טהרה; כך הקב"ה מביא יסורים על הצדיקים בעוה"ז, כדי שירשו עולם הבא, שנא' (איוב ח' ז'): והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד; למה רשעים דומים בעוה"ז? לאילן שכלו עומד במקום טומאה ונופו נוטה למקום טהרה, קוצץ נופו, כלו עומד במקום טומאה; כך הקב"ה משפיע להן טובה בעוה"ז, כדי לטורדן ולהורישן למדרגה התחתונה, שנא' (משלי י"ד י"ב): יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות[1].

כדאי להזכיר כאן עוד הערה של ר"א בר"צ ע"ד המקומות בחו"ל, ששם נגלתה השכינה; הרי הוא אומר (יחזקאל ג'): קום צא אל הבקעה, מגיד שהבקעה כשרה[2]; שלש תשובות שהשיב לתלמידיו על איזה שאלות בדרך ארץ[3]) אך ספק הוא אם זהו שלו או של נכדו, שג"כ נקרא בשם זה, כי ברור הוא שהיה ר' אליעזר בר"צ שני בזמן שאחרי אדרינוס[4], ובתור אמצעי בין שניהם היה עוד ר' צדוק אחד. וכך יעלה יפה הסדר הכרונולוגי, אם נהליט שר' צדוק זה היה בן ר' אלעזר בר"צ ושם בנו של ר' צדוק השני היה ג"כ ר' אליעזר*[5].

בו, וקל וחמר: ומה בלשצר שלא נשתמש אלא בכלי קדש שנעשו כלי חול נעקר מן העולם, המשתמש בכתרה של תורה על אחת כמה וכמה". ובאופן שכזה הרחיב ר"א בר"צ את פתגמו על יסוד פתגם אביו. הגירסא „לשם פעלם" מבוארת ע"י המפרשים שהכונה היא להשי"ת, ואולם יותר נראה כי פירושו הוא כמו שבא בספרי בשם נקבה „לשם פעולתם" וצריך איפוא לנקד פָּעֳלָם. רבנו בחיי בהקדמתו לחובת הלבבות גורס „עשה דברים לפעלם". בדרך ארץ זוטא פ"ב ששם מובא המאמר סתם וקצת שונה מנוסח הבבלי הגירסא היא ג"כ „לשם פעולתם", המלות „אל תעשם", שבהן מתחיל ר' צדוק את פתגמו באבות פ"ד מ"ה (ע' לעיל...) סותרות בזה שבא שם משלים בזמן שחסר שם נושא המאמר. אולם במאמרו של ר"א בר"צ ששם נתחברו שני הפתגמים יחד, הנושא הוא „דברים" ועל זה בא יפה „אל תעשם". מזה אפשר לבוא לידי החלטה, שהפתגם ביסודו בא כמו שאנו מוצאים אותו בבבלי ובד"א זוטא, ושבעליו הוא ר"א בר"צ בשם אביו ורק חלק מהפתגם הזה בא באבות. ולפי זה צריך למחוק בספרי את המלות „אל תעשה עטרה" וכו'. [1]) קדושין מ': בקצור באדר"נ פל"ט, כלומר שם נשמטו הפסוקים.

[2]) מכילתא בראש. [3]) הוריות י"ג סוף ע"א. ע' ח"ב 1,277. [4]) פרנקל ע' 98, 178.

[5]) מה שנאמר בביצה פ"ג י"ח ע"ד שאול בן בטנית (בן של גיורה מעם הבטני Botanäer לדעת דרנבורג 223), "שהיה ממלא את מדותיו מערב יום טוב" (שלא יצטרך למוד ביום טוב), צריך להוסיף עפ"י התוספתא „יום טוב" פ"ג ה"ח וע"פ הברייתא בירו'

*) יבמות ט"ו ע"ב: אמר ר' אלעזר ב"ר צדוק: כשהייתי לומד תורה אצל ר' יוחנן החורני ראיתי שהיה אוכל פת חריבה במלח בשני בצורת, באתי והודעתי את אבא. אמר לו: הולך לו זיתים,

ג. ר' חנינא סגן הכהנים.

ר' חנינא[1]) היה, כנראה משם התאר שלו, סגן הכהן הגדול[2]) ושמו מפורסם ביחוד ע"י העדיות שמסר ממנהגי הכהנים בבית המקדש[3]). הוא היה

ביצה ס"ב ע"ב. שהיה עושה זאת יחד עם ר' צדוק (ברילל גורס לא נכון „חכמים גדולים במקום „חנונין"). וכשאנו פוגשים במקום אחר (שבת פכ"ד מ"ה), שאבא שאול בן בטנית יחד עם אביו של ר' צדוק הראו הלכה למעשה באיזה מלאכות בשבת. לא קשה להבין, כי האב של ר' צדוק זה אינו אותו של ר' צדוק המפורסם, אלא שהוא ר' אליעזר ב"ר צדוק, שהיה לו בן, שנקרא בשם זקנו ר' צדוק, ואותו, את ר' אליעזר זה, קוראים לפעמים בשם אבי ר' צדוק. להשערה זו יש עוד הוכחה מסו"ק כ'. (השוה נזיר מ"ד.) שלפי האמור שם, מת אבי ר' צדוק בגינזק (gazaka) שבמדי, ולבנו ר' צדוק נודע על דבר מותו רק אחרי שעברו שלש שנים. והוא שאל את אלישע בן אבויה ואת החכמים אם צריך הוא לנהג אבלות. ר' צדוק זה אי אפשר שיהיה ר' צדוק הזקן בדורו של ר' יוחנן בן זכאי, אלא נכדו, ואביו נקרא גם פה, כמו במו"ק, בשם אבי ר' צדוק. על ר' צדוק זה השני מוסב הספור ע"ד כבישת היצר שהראה כשנשבה בין הרומאים (קדושין מ'. באדר"נ פ' ט"ז בנוסח אחר). בנו של ר' צדוק השני היה, כפי ששער גם היוחסי (ע' 26. הוצ' פיליפובסקי), ר' אליעזר ב"ר צדוק השני, שאמר משום ר' מאיר (משנ' כלאים פ"ז מ"ב) ושהיה לו משא ומתן עם ר' יהודה הנשיא (תוספ' סוכה פ"ב ה"ב; ירו' סנהד' 24 ע"ב) והיה גם אצל איבו, אביו של רב (ב. סוכה מ"ד): וכמו שר"א בר"צ הראשון ירד בבלה ומת שם, כמו שנא' במו"ק שם, כך היה גם נכדו (לפי הנאמר בסוכה שם) הרבה זמן בבבל, ואין לחשוב כי זהו ר"א בר"צ הראשון. לפי הנאמר בחולין נ"ו: היה עוד ר' צדוק שלישי, שהיה לו משא ומתן עם ר' סימאי משרתו של רבי ונחשב לתנא-אמורא. אולי היה ר' צדוק זה בנו של ר"א בר"צ השני, ומשפחת ר' צדוק נתקיימה אפוא עד תחלת המאה השלישית, ובמשפחה זו נשתמר השם „צדוקי" בכל הדורות. (ע' הערת ר' יעקב עמדין למו"ק דפוס וילנא.) לפי הצעת סדר היחס הזו של שני ר"א בר"צ אין צרך להסכים לדעת פרנקל שהראשון נקרא ר' אליעזר והשני ר' אלעזר. שבשביל זאת צריך יד · לעשות שבושים בספרים. ומצינו גם כן אצל אחרים ששם „אליעזר" מתחלף ל„אל· · לפעמים. — באפן אחר לגמרי ועל יסוד הגהות חסרי בסיס קבע גרץ (מאנאטסשריפט 1881 ע' 486) את ימי חיי ר"א בר"צ הראשון*).

[1]) לפעמים ר' חנניה. ע' רבינוביץ דקדוקי סופרים לתענית ע' 68. באדר"נ נוסחא ב' ריש פל"ב (ע' 68) נחוניא. [2]) הוא בעצמו מעיד על עבודתו בתור סגן, יומא ל"ט.
[3]) פרנקל 59, ויס ח"א 192.—ע' עוד ביכלר, דיא פריסטער ז. 116.

הולכתי לו. ראה ר' יוחנן אותן שהן לחין. אמר לי: אין אני אוכל ויתים (כלו': אחרי שהן לחן הוכשר לקבל טומאה ויש בהם משום חשש טומאה). באתי והודעתי את אבא. א"ל: לך ואמור לו: חבית נקובה היתה אלא שסתמוהו שמרים (ובית הלל אומרים טהורה היא), ואף ע"פ שתלמיד שמאי היה, כל מעשיו לא עשה אלא כדברי בית הלל.

בפסחים קט"ז ע"א מוסר ר"א בר' צדוק: כך היו אומרים תגרי חרך (חנויות קטנות, שיש לה הרך—חלון קטן—לשוק) באו וטלו לכם תבלין למצות (לחרסת, שלדעתו היא מצוה).

*) באדר"נ נסח ב' פל"ד מובא בשם ר' אבר"צ מה שבמשנה אבות פ"ג מ"ג נאמר בשם ר"ש·

לא לבד מזרע אהרן, אלא גם מ„תלמידיו של אהרן", כפתגמו של הלל, והוא הרים את מעלת השלום בפתגמו[1]: גדול השלום שהוא שקול כנגד בריאת העולם, שנא' (ישע' מ"ה ז') יוצר אור ובורא חושך עשה שלום וכו'. אני ה' עושה כל אלה[2].—את הברכה האחרונה שבברכת כהנים וישם לך שלום, הוא דורש: וישם לך שלום בביתך[3]. גם בהשקפותיו המדיניות היה שייך למפלגת דורשי השלום וכפי הנראה, מפני הפראות שהיתה בזמנו, היה אומר: הוי מתפלל בשלומה של מלכות[4] שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו[5]. את למוד התורה חשב להגנה נגד כל הפורעניות ופגעי הזמן. „כל הנותן דברי תורה על לבו, מבטלין ממנו הרהורים הרבה: הרהורי רעב, הרהורי שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצה"ר, והרהורי אשה רעה, הרהורי דברים בטלים, הרהורי עול בשר ודם, שכן כתוב בספר תהלים ע"י דוד מלך ישראל (תהלים י"ט ב'): פקודי ה' ישרים משמחי לב וכו'. וכל שאינו נותן דברי תורה על לבו, נותנים לו הרהורים הרבה; הרהורי רעב, הרהורי שטות, הרהורי זנות, הרהורי יצה"ר, הרהורי אשה רעה, הרהורי דברים בטלים, הרהורי עול בשר ודם, שכך כתוב במשנה תורה ע"י משה רבנו (דברים כ"ח מ"ז): תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה וכו'[6]. בהבאת ראיה מהכתוב הזה דומה הוא למה שאמר ריב"ז[7]. וכן דומה לריב"ז גם בדרשתו: (שה"ש א' ו') אל תראני שאני שחרחרת ששזפתני השמש[8]. אלו בולאות שביהודה[9] שפרקו עולו של

---

[1]) ספרי במדבר 42§, ילקוט לאותו פסוק ששם במקום „יוצר הרים ובורא רוח", עמוד ד' יי"ג, מובא „יוצר אור ובורא חשך", וכך היא הגירסא הנכונה.

[2]) לפי הנראה שלעיניו של ר"ח היתה צורת הפסוק כמו שהוא בא בברכה ראשונה של ק"ש „עושה שלום ובורא את הכל", ולפי זה בריאת הכל שקולה כנגד השלום. השנוי בין „רע" ובין „הכל" הובא בתלמוד (ב. ברכות י"א:) בצורת שנוי הנהוגה במסרת: כתיב „רע" וקרינן „הכל".

[3]) ספרי לאותו פסוק 42§ בבמדבר ר' י"א חסר המשפט הזה.

[4]) בנוסח השני שבאדר"נ (ע' 68) נוסף כאן „שהיא שולטת בנו כל הימים". אולי צ"ל „שתהא", והמאמר היא תוכן של תפלה, — [5]) אבות פ"ג מ"ב להבטוי „חיים בלעו" השוה משלי א' י"ב. ע' פרנקל מאנ' 1852 ז. 419.

[6]) אדר"נ פ"כ (ע' 70). [7]) ע' לעיל ע' 33. [8]) אדר"נ שם.

[9]) השם שבא כאן בספר רבים הוא מהיונית βουλή, אבל כאן אין הוראתו „מועצה", אלא כל חבר וחבר של המועצה, היועצים, שבס"א נקראים בשם בוליוטים βουλευτής. ראיה לזה, שפה הסכָּן הוא לכל חבר וחבר, לא לאספת המועצה, הוא ממה שהוא נסמך על הכתוב „בני אמי" שזהו לפי דברי המדרש „בני אֻמתי", המובחרים שבאֻמה. דומה לזה ממש דרש במאה השלישית ר' שמואל בר נחמן את הכתוב (ירמי'

הקב"ה מעליהם והמליכו עליהם מלך בשר ודם[1]. אחרי החרבן צוה לדחות חק אחד מדיני טומאה וטהרה והראה בזה את עמק הרגשתו בצער חרבן בית המקדש: כְּדַי הוא—קרא ר' חנינא—בית אלהינו לאבד עליו טבילה אחת בשנה[2].

ד. ר' נחוניה בן הקנה[3].

אותה ההשקפה, שהיתה לר' חנינא סגן הכהנים, להבדיל בין עול מלכות שמים ובין עול מלכות בשר ודם, היתה גם לר' נחוניה הקנה, בן דורו, שבטא אותה בפתגמו כמעט במלים שוות: כל המקבל עליו עול תורה, מעבירין ממנו עול דרך ארץ, וכל הפורק ממנו עול תורה נותנין עליו עול דרך ארץ[4]. במקום אחר במשנה[5] מספר ע"ד ר' נחוניה שבכניסתו לבית המדרש וביציאתו היה מתפלל תפלה קצרה. אמרו לו מה טיבה של תפלה זו? אמר להן: בכניסתי אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי, וביציאתי אני נותן הודיה על חלקי.

ב' ל'): לשוא הכיתי את בניכם. רמז „לכ"ד בוליות היו בדרום וכלן חרבו משום שבועת שוא". ירו' נדרים ל"ח א', ירו' שבועות ל"ד ע"ד. גם כאן השם „בני אמי" מכוון לגדולי האומה. לבולאות שביהודה מרמז גם הכתוב (ויקרא כ"ו י"ט): „אשבור את גאון עוזכם", ב. גיטין ל"ז. ששם רש"י מבאר „עשירים" וזהו הנכון, לא כלוי במלונו ח"א 199 ע"ב. זאת אנו רואים מפורש בספרא לאותו פסוק (111 ע"ד), שהכונה היא לעשירים ונכבדים, שהם גאון ישראל, כמו פסוס וויולאנוס (ע' גרץ ח"ד II. 445, דרנבורג 407). שבולאות או בוליוטין אינן רק שרי המועצה מוכח גם מזה, ששלשה העשירים הגדולים שהיו בירושלים בימים האחרונים שלפני החרבן נקראו במקורות הירושלמים בשם „בולאות", ובתלמוד בבלי בשם „עתירין" (גיטין נ"ו).

[1]) בפתגם הזה איני יכול למצוא כלל את הכונה ששם בה וייס (ח"א 191), שר' חנינא סותר כאן את השקפותיו שהביע מלפנים, ובזה הראה את נטיתו לשיטת הקנאים (צעלאטען).

[2]) תענית י"ג. בירו' ביצה ס"א ע"ב: „שיאבדו עליו הכהנים טבילה אחת", כאלו הדבור כאן הוא רק ע"ד הכהנים. ואולם אפשר שמשם התאר סגן הכהנים נשתרבבה הנה מלת „הכהנים" בטעות. בנוסח ב' שאבדר"נ פכ"ו (ע' 53) מיוחס דבר לר' חנינא מה שבמקום אחר הוא מיוחס לר' שמעון בן אלעזר (ח"ב 428). ע' ג"כ לעיל ע' 18 הע' 2.

[3]) השם נחוניה הוא שם מלא מן חוניה. גינר מפרש „בן הקנה" בן הקנא (ממפלגת הקנאים Zeloten) יודישע צייטשריפט II. 38. נאכ. שריפטען IV. 334; השוה דרנבורג 386. במכילתא דברים כ"ו ט' (מהדורת הופמן ע' 29) מספר איזה דבר ע"ד נחוניה בן הקנה איש אמהום (sic) (מאמאום) וקבל את פני ר' יהושע בן חנניה.

[4]) אבות פ"ג מ"ה. בנוסח ב' שבאדר"נ כתוב עול מלכות ועול דרך ארץ (ע' 68) השוה מאמרו של ר"ח סגן הכהנים (לעיל 40) והבטויים אשר שם: „שפרקו עולו של הקב"ה מעליהם, עול בשר ודם, מבטלין ממנו—נותנין לו". [5]) ברכות פ"ד מ"ב.

התפלה בעצמה, שהובאה בשתי נוסחאות קצת שונות זו מזו[1], היא אפית כמו לתנא זה שהתפלל אותה וכן לדורו. „בכניסתו מהו אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שלא אקפיד כנגד חברי ולא חבירי יקפידו כנגדי[2], שלא נטמא את הטהור ולא נטהר את הטמא, שלא נאסור את המותר ולא נתיר את האיסור, ונמצאתי מתבייש בעולם הזה ובעולם הבא; וביציאתו מהו אומר? מודה אני לפניך, ה' אלהי ואלהי אבותי, שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות ולא נתת חלקי מיושבי בבתי תרטיות ובבתי קרקסיות[3], שאני עמל והן עמלים, אני שוקד והן שוקדים—אני עמל לירש גן עדן[4] והן עמלים לבאר שחת, שנא' (תה' ט"ז י'): כי לא תעזב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת[5]. בהוקירו מאד את מעלת התורה, הוקיר גם את מעלת העוסקים בה. וכששאלוהו תלמידיו: במה הארכת ימים? השיב: מימי לא נתכבדתי בקלון חברי, ולא עלתה על מטתי קללת חברי (כלו': הייתי מוחל לפני השכיבה על מטתי לכל מי שהקניט אותי). ותרן בממוני הייתי[6].—הגדול בתלמידיו היה ר' ישמעאל בן אלישע, שעליו אומר ר' יוחנן: ר' ישמעאל ששימש את ר' נחוניה בן הקנה, שהיה דורש את כל התורה כלה בכלל ופרט, איהו נמי (גם הוא) דורש בכלל ופרט[7], — אחת משבע מדות שיסד הלל. אולם מלבד במקום אחד[8] לא נמצא בשום מקום דרשה בהלכה מר' נחוניה בן הקנה. דרשתו למשלי י"ד ל"ד נזכרה כבר לעיל[9].

ע"י יחוסו של ר' ישמעאל לר' נחוניה בן הקנה מתבארת ההערצה שהעריצו בדורות מאוחרים חכמי הנסתר את ר' נחוניה. אחרי שר' ישמעאל נחשב אצל חכמי הנסתר הראשונים שאחרי זמן התלמוד בתור אחד מעמודי התוך של החכמה הזאת, חשבו שר' נחוניה בן הקנה היה רבו גם בחכמה זו, ע"ז הגדילו לפאר את מעלת חכמת הנסתר, אם בה עסקו גם התנאים שהיו עוד

---

[1]) ירו' ברכות פ"ד ה"ב. (7 ע"ד). ב. ברכות כ"ח: (השוה גינגר J. Z. VIII. 293) בפנים הוא עפ"י הנוסח הירושלמי. ע' אגדת אמוראי א"י ח"ב 12.

[2]) על שמאי נאמר שהיה קפדן ועל הלל—ענותן (שבת ל"ז) השוה פתגמו של הלל (אבות פ"ב מ"ה): ולא הקפדן מלמד.

[3]) תאטריאות וקרקיסאות נזכרו גם בדברי הלל האגדיים (ע' לעיל 6.) בספרי על הכתוב (ויקרא י"ח ב') ובחקותיהם לא תלכו, אנו מוצאים דרשה סתמית, לפי הנראה עתיקה, שזה נאמר על ניסוסות הגויים: תאטריות וקירקיסאות ואיצטדין (Stadion).

[4]) השוה מאמרו של ראב"צ ע"ד הצדיקים והרשעים לעיל 38.

[5]) וייס ח"ב 73 חושב בלי כל יסוד, שר' נחוניה בתפלתו זאת, המכֻונת למטרה פשוטה, בקש להראות התנגדות לר' גמליאל שקבע שלש תפלות בכל יום.

[6]) מגילה כ"ח. [7]) שבועות כ"ו. [8]) מגילה שם. וע' לקמן 44. [9]) ע' לעיל 26, 4.

בזמן הבית השני. במדרש היכלות רבתי [1], המיוחס לר' ישמעאל בן אלישע, מוסר ר' ישמעאל לפרקים קרובים מאמרי ר' נחוניה [2], לר' נחוניה בעצמו מיוחס ספר הבהיר וכן התפלה „אנא בכח" שנכנסה לתוך סדר התפלות [3].

ה. נחום איש גם זו [4].

כמו שלמד ר' ישמעאל מר' נחוניה לדרוש את התורה בכלל ופרט, כך למד בן־מחלקתו ר' עקיבא מנחום איש גם זו את המדה „רבוי ומיעוט" [5]. והיה נוהג לדייק ולדרוש את מלות היחס גם במקום שלפי הפשט הפשוט כך הוא סגנון הלשון. פעם אמר ר' ישמעאל לר' עקיבא [6]: בשביל ששמשת את נחום איש גם זו עשרים ושתים שנה, אכין ורקין מיעוטין, אתין וגמין רבויין [7],

---

1) הוצ' יילינק בביהמ"ד ת"ג 83—108. ע' שם במבוא XX ולהלן.

2) ע' ד' ה'; ה', ב'; י"ג, א'; י"ג, ג' (אמר לי נחוניא בן הקנה); ט"ו, א'; י"ח, ו'; י"ט ב' (כך אמר ר"נ בן הקנה); כ"א א' (א"ר ישמעאל הלכתי ובעסתי כנגד ר' נחוניא בן רבינו. כאן כנראה צריך להשלים „בן הקנה". במקום שהובא באחרונה אנו רואים את ר' נחוניא בתור מורה לכל „גבורי התורה", שנתאספו אליו ואת דרשותיו מהרו הסופרים להעלות על הכתב. במקום אחר כתוב, כי אחדים מהתנאים שרבם מתו על קדוש השם, וששמותיהם נמנו באופן אַנַכְּרוֹנִי ישבו לפני ר' נחוניה „ור' נחוניא בן הקנה יושב ומסדר לפניהם את כל דברי המרכבה". במדרש אחר פסידופיגרפי. פרקי דר"א, פ' מ"ג, מובא מאמרו של ר"נ בן הקנה „תדע לך כח התשובה, בוא וראה מפרעה מלך מצרים, שמרד בצור עליון הרבה מאד שנא' „מי ה' אשר אשמע בקולו ובאותו לשון שחטא, בו בלשון עשה תשובה שנא': מי כמוכה באלים ה', והצילו הקב"ה... ומלך בנינוה... וכששלח הקב"ה ליונה להנבא עליה להחריבה, שמע פרעה ועמד מכסאו וקרע את בגדיו וילבש שק ואפר והכריז בכל עמו שיצומו כל עמו שלשת ימים... וינחם ה' על הרעה"...

3) ע' שטיינשניידר Catal. Bode. col. 2055 ff. Ltbltt. d. Or. VI, 182. ע"ד ספר הבהיר ע' גראסס במאנאטסשריפט של גרץ 1881 ע' 557 ולהלן. נייבואר J. Q. Review V 358. ע' עוד מאמרו של בן יעקב ע"ד אגרת הסודות המיוחסת לר"נ בן הקנה.

4) נמזו עיר שנזכרה בדברי הימים ב' כ"ח י"ח. בדרום מזרח יהודה. במקום נמזו רגילים לכתוב גם זו, יען כי כן היה דרכו של נחום לומר על כל דבר „גם זו לטובה". ע' בבלי תענית כ"א. ירו' פאה בסוף.

5) ר' יוחנן בשמו, שבועות כ"ו. השוה תוספתא שבועות א', ז. היה דורש ריבויין ומיעוטין, שכך למד מנחום איש גם זו. גם במסרת של הלכה אחת נזכר ר' עקיבא בתור תלמידו של נחום, ברכות כ"ב. (נחום איש גם זו לחשה לר' עקיבא) ועוד באגדה שבירו' שקלים פ' ה' קרוב לסוף שר' עקיבא נקרא שם במקום תלמיד שבבבלי תענית כ"א.

6) בר' א' תנחומא ב' בראשית 8. בבלי חגיגה י"ב.

7) בבבלי רק „שהיה דורש כל אתין שבתורה", כמו שהובא לקמן 44 הע' 5— המספר עשרים ושתים הוא מספר עגול, על שם מספר האותיות שבאלפא ביתא (השוה

הדין דכתיב הכא (את השמים ואת הארץ) מהו? א"ל: אלו נאמר בראשית ברא אלהים שמים וארץ, היינו אומרים: שמים וארץ אלוהות הן[1]. בסגנון שבזה שאל ר' ישמעאל את ר' עקיבא גם על הפסוק (בר' ד' א'[2]. קניתי איש את ה' ועל הפסוק (בר' כ"א כ'): ויהי אלהים את הנער[3]. כמו כן מספר שר' עקיבא שאל את נחום איש גם זו: מה הוא הדין דכתיב (דברים י' כ') את ה' אלהיך תירא? ועל זה השיב: אותו ואת תורתו[4]. יש נוסח אחר למאמר זה[5]: כיון שהגיע (נחום איש גם זו) לאת ה' אלהיך תירא, פירש, א"ל תלמידיו: רבי! כל אתין שדרשת מה תהא עליהן? אמר להם: כשם שקבלתי שכר על הדרישה, כך אני מקבל שכר על הפרישה. עד שבא ר' עקיבא ודרש: את ה' אלהיך תירא—לרבות תלמידי חכמים.—עוד מספר, שר' עקיבא שאל את ר' נחמיה[6]: מה תלמוד לומר אחד (עשרון סלת אחד, ויקרא י"ד כ"א)?

סנהדרין ל"א.) ע' אג' אמוראי א"י ח"ב 297, 1. מספר אותיות ואלפא ביתא השפיע גם על ספר כתבי הקדש כמו שמספר השירים שבאופם של המזמור דומה למספר האותיות שבאלפא ביתא העברית.

[1]) תשובה זו מכוונת נגד אלו המאמינים ברשויות רבות ושבקשו למצוא סמוכים לדעותיהם מן הכתוב. ע' Joel. Blicke in die Religionsgeschichte 169.

[2]) ב"ר כ"ב קרוב לראש. ע' ג"כ אגדת אמוראי א"י ח"א 556.1.

[3]) ב"ר נ"ג קרוב לסוף. על שתי השאלות הללו ענה ר' עקיבא שאלו"א כתב אתו, והיה הדבר קשה. (כלו': לא מבן).

[4]) ירו' ברכות 14 ע"ב. ירו' סוטה 10 ע"ג וז"ל: נחמיה עמסוני שמש את ר' עקיבא כ"ב שנה ולמדו אתים וגמים רבויים. אכים ורקים מיעוטים. א"ל: מה הוא הדין וכו'. השם "עמסוני" מתבאר בנקל ע"י חליפות האותיות מן גימזוני, שפירושו איש גמזו כמו מן שילה שילוני. ובן נחמיה הוא רק צורה קרובה מהשם נחום (השוה חנניה וחנן), וכך אפשר לומר נחמיה העמסוני הוא הוא נחום איש גמזו (ע' דרנבורג 314; גרץ מאנאטסשריפט 1970. ויסט 527: ששירשן בהטרות לנתיבות עולם של קצינלבוגען ע' 115: המגיד ש' 1858 ע' 115. ואחרי שמה שמספר על אודותם הוא דומה, וכל החילוק שביניהם הוא רק במה שבירושלמי (אך לא בבבלי, כמו שמובא לעיל) עקיבא היה לא תלמידו אלא רבו של נחמיה העמסוני, בודאי שמותר הוא להעמיד את הייחס האמתי על ידי שנוי קטן, כי "ר' עקיבא שמש את נחמיה העמסוני".

[5]) בארבעה מקומות בבבלי: פסחים כ"ב: קידושין נ"ז. ב"ק מ"א: בכורות ו': גם שם, במקום נחום איש גמזו, בא נחמיה העמסוני. אך לא הוא היה השואל, אלא הנשאל ור' עקיבא לא היה תלמידו. אך לפי שנראה משם היה צעיר ממנו שבא אחריו. את שתי הנוסחאות צריך להגיה ולהשלים, אך לא כמו שרוצה גרץ לדחות את הבבלי לגמרי (גרץ .IV ח"ב 428).

[6]) ספרא לאותו פסוק. גם כאן נחמיה הוא נכתב. השערה זו היא בודאי יותר

וגם שאל ר' עקיבא את ר' נחוניא הגדול[1]) במה הארכת ימים? א"ל: מימי לא קבלתי מתנות ולא עמדתי על מדותי (לשלם גמול רע למי שציערני. — רש"י), וותרן בממוני הייתי.

ו. בן פטורי (פטורא).

הפלפול שמוצא כר נרחב בהלכה, עד שלפעמים הוא יוצא מגבול המציאות הממשית ונכנס למרחבי האפשריות, אותו הפלפול, שנתפתח בשלמות בזמן מאוחר, הנה ראשיתו נעוצה כבר בתורת התנאים הראשונים, ובו נשתמשו לענינים מוסריים. למשל: אם יש לפניך שתי דרישות מוסריות הסותרות זו את זו, איזו צריך לקיים ואיזה צריך לבטל? שאלה זו נפתרה על ידי דרשת הכתוב[2]): „שנים שהיו מהלכין במדבר, וביד אחד מהם קיתון של מים, אם שותין—שניהם מתים, ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב,—דרש בן פטורא[3]): מוטב שישתו שניהם וימותו, ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו (את

נכונה מזו שחושב פרנקל 99 וא"ה וייס ח"ב 42, שצריך לגרוס „את ר' נחוניה" (על יסוד הנאמר מגילה כ"ח.) בן הקנה, שלא היה רבו.

[1]) מגילה כ"ח. מפרשים בכלל שר' נחוניא הגדול הוא ר' נחוניא בן הקנה. ואולם בכל מקום הוא נקרא בשם אביו „בן הקנה". ואמנם לפני השאלה הזו מסֻפר, כי בשאלה שכזו פנו אל ר' נחוניא בן הקנה וקשה להגיד, כי אותו האיש, לפני איזה שורות נקרא בשם נחוניא בן הקנה, ואחרי איזה שורות נחוניא הגדול; גם התשובות שונות הן. וכל אלה התמיהות חולפות אם רק במקום ר' נחוניא נגרום ר' נחמיה (סן ס נקל לעשות ונ, קל וחמר אחרי שבא לפני זה השם נחוניא) ונפרש, כי נחום או נחמיה מנמזו נקרא בשם הגדול, כדי להבדילו מר' נחמיה שהיה תלמידו של ר' עקיבא. ועי"ז עולה יפה שגם בבבלי שואל ר"ע את ר' נחמיה ע"ד פירוש המלה „אחרי" (כמובן לא אותו שמובא בספרא במדבר כ"ח ד'). ועל יסוד הגהה זו אפשר להסביר מה שנאמר שם „אתי גוואי", שלפי פי' של לוי (I. 309 ע"ב) הם סריסי החצר, שזהו לא מתאים כלל לחיי תנא שחי חיים פשוטים, ויותר טוב להגיה גמזונאי או גמזאי, כלומר אנשי גמזו, שכעסו על ר"ע שהוא שואל במה הארכת ימים? כאלו אינו רוצה באריכות ימי בן עירם התנא, ומגמזאי נשתבש לגוואי.

[2]) ספרא ויקרא כ"ה ל"ו, בבבלי ב"מ ס"ב. הגי' „בדרך". דומה לזה יש אצל Cicero, de officiis .II ,23 ע"ד שנים שנשרפה ספינתם.

[3]) השם פטורי (פטירי וגם פטורא) לא נתבאר. הרמיונות האטימולוגיים שהמציא שור (בהחלוץ X 43) ע"ד השם הזה כמו ע"ד שאר השמות של התנאים והאמוראים הם אינם מדעיים כלל ואינם כדאים לבקרת, והזכרנו אותו רק מפני שהוא משל מעציב עד כמה אפשר לאיש חריף ומֻכשר לטעות, אם אינו שם לבו למדע הפילולוגי ולבקרת מתונה.

הדבר הזה הוכיח, לפי הספרא, מהכתוב ויקרא כ״ה ל״ו: וחי אחיך עמך, צריך ששניהם יחיו), עד שבא ר׳ עקיבא ולימד: וחי אחיך עמך—חייך קודמין לחיי חבירך׳. לפי גירסא אחת[1]) אמר זאת ר׳ עקיבא לבן פטורא בעצמו. בכל אפן נראה על פי קבלה זו, שר׳ עקיבא עמד ביחס כרונולוגי לבן פטורא, כמו בשאלת הדרשה של „את״ לנחום איש גם זו. ולפיכך צריך לחשב שהם היו בני דור אחד. נשארו לנו מבן פטורא עוד שתי דרשות[2]): א. (במדבר ל״ה ד׳) ומדותם מחוץ לעיר את פאת קדמה אלפים באמה, ומקרא אחד (שם פסוק ה׳) אומר: מקיר העיר וחוצה אלף אמה סביב. אי אפשר לומר אלף אמה, שכבר נאמר אלפים אמה, ואי אפשר לומר אלפיים אמה, שכבר נאמר אלף אמה, ולמה נאמר אלף. ולמה נאמר אלפיים? אלא אלף אמה מגרש ואלפיים אמה תחום שבת. ב. לא עבד איוב את המקום אלא מאהבה, שנא׳ (איוב כ״ז) חי אל הסיר משפטי וכו׳, שאין אדם נודר בחייו של מלך אלא אם כן אוהבו[3]). כשדרש הדבר הזה ר׳ יהושע בן הורקנוס [תנא שלא נזכר במקום אחר] בו ביום [שהורד ר׳ גמליאל מנשיאותו], קרא ר׳ יהושע בן חנניה: מי יגלה עפר מעיניך רבן יוחנן בן זכאי, שהיית דורש כל ימיך, שלא עבד איוב את המקום אלא מיראה, שנא׳ (איוב א׳ ב׳): וְיָרֵא אלהים; והרי יהושע תלמיד תלמידך לימד שמאהבה עשה[4]).

ז. ר׳ אלעזר בן יעקב.

תנא אחד, שנחשב על זקני התלמידים של ר׳ עקיבא, אבל באמת יותר נכון, שהיה חברו ובן דורו. שמעון בן עזאי, מספר, כי מצא בירושלים (בודאי

---

[1]) רק בספרא.

[2]) תוספתא סוטה פ״ה הי״ג: א״ר יהושע כך היה דורש יהודה בן פטורי. בכ״י ערפורט (הוצ׳ צוקרמנדיל .303) מוסיף עוד משום ר׳ עקיבא. הוספה זו באה ע״פ המשנה סוטה ה׳, ג׳, ששם מובא אחרי זה מאמר שני של בן פטורי, ג״כ בזה הלשון: אמר ר׳ יהושע משום בן פטורי, בריש פרק ו׳ לפי כ״י ערפורט ובילקוט איוב 914 §). במשנה ה׳ ה׳ אמר זה ר׳ יהושע בן הורקנוס, כי איוב עבד מאהבה על סמך הכתוב איוב י״ג ה׳ וכ״ז ה׳. הסתירה שבין המשנה והתוספתא ע״ד שמות בעלי המאמרים האלה אפשר לישב, כי גם ר׳ עקיבא וגם ר׳ יהושע בן הורקנוס אמרו זה בשם בן פטורי, כמו שנאמר בתוספתא שר׳ יהושע (כלומר: בן הורקנוס) אמר שני הדברים בשם בן פטורי. או שבטעות הובא במשנה השם ר׳ עקיבא בתור בעל המאמר הראשון, מפני שהוא בעל המאמר הבא אחרי זה.

[3]) בברייתא שבירושלמי (סוטה כ׳ ע״ג) מתחיל תני ר׳ יהודה. אולי זהו שבוש מתני ר׳ יהושע. ע׳ ההערה הקודמת. [4]) משנה סוטה פ״ה ס״ה.

בזמן של מלחמת ההפש של בר כוכבא) מגילת יוחסין, שבין שאר הדברים נמצא שם כתוב „משנת ר׳ אליעזר בן יעקב קב ונקי״ כלומר: ההלכות שנמסרו ממנו הן מועטות במספר, אבל הן מבוססות היטב ואפשר לסמוך עליהן[1] העדות הזו וכן עוד ראיות מוכיחות, שמציאות תנא שכזה, לפני תקופת אדריגוס, שנקרא בשם ר׳ אליעזר בן יעקב, אינה מוטלת בספק[2], אולם קשה מאד להבדיל בין המאמרים—איזה מהם נאמרו בשם ר׳ אליעזר בן יעקב זה ואיזה מהם נאמרו בשם ר׳ אליעזר בן יעקב השני[3], שהיה במחצית השניה של המאה השניה. ולפיכך כאן סֻדרו רק אותם המאמרים, שקרוב מאד לשער שהם של ר׳ אליעזר בן יעקב הראשון או שהם בודאי שלו.

במקצוע ההלכה אלה הקבלות הנוגעות ביחוד לבית המקדש ולסדריו הן של ראב״י הראשון[4]; וגם מסרת היא שמסכת מדות, העוסקת במדת גדלו של בית המקדש וסדריו, נוסדה מתחילה ע״י ראב״י[5] ולפיכך אותן הדרשות של ר׳ אליעזר בן יעקב, שנוגעות לעניני המקדש, צריך לחשב שהן של ראב״י הראשון[6]—את המלה „שפך״ הדשן (ויקרא ד׳ י״ב) דורש ראב״י: שיהא מקומו

---

[1]) יבמות מ״ט: במאמרו של איסי בן יהודה המונה שבחן של התנאים הראשונים והאחרונים (גיטין ס״ז. אדר״נ פ׳ י״ח) נאמר על ראב״י בעצמו „קב ונקי״ (לא ע״ד משנתו). וראב״י נחשב שם בין תלמידי ר׳ עקיבא שאפשר שזהו ראב״י השני, אולם כשאנו שמים לב למה שנאמר ביבמות מ״ט: נראה שאין זה נכון.—„נקי״ פירושו „סלת נקיה״.

[2]) פרנקל 73 ולהלן, וים ח״ב 167, ברילל 71 ולהלן, בדרנבורג 374.—גרץ בדה״י אינו מזכיר כלל את ראב״י הראשון ומיחס את המסרת ע״ד בית המקדש לראב״י השני, 201, ח״ב G. D. Juden IV

[3]) פרנקל רוצה להבדיל בין שני התנאים הללו, כמו שרצה להבדיל בין שני ר׳ אליעזר בר״צ שנזכרו לעיל. אך גם על זה ישנה אותה תשובה שנאמרה לעיל ע׳ 38 בסוף הערה 5. קשה לשער כי גם בין ראב״י הראשון ובין השני היה אותו היחס המשפחתי שהיה בין ר״א ב״ר צדוק הראשון ובין השני. [4]) ע׳ פרנקל שם.

[5]) מאמר רב הונא יומא ט״ז: מאן תנא מדות? ראב״י.

[6]) בתוך מסכת „מדות״ בעצמה נזכר שמו על הרבה מאמרים. הוא מספר (שם פ״א מ״ב) שפעם אחת מצאו אחי אמא ישן (על המשמר במקדש) ושרפו את כסותו. הוא אמר (שם פ״ב מ״ה): שכחתי מה היתה (לשכת מערבית שבמקדש) משמשת. בסגנון של עד ראיה הוא אומר ג״כ (ירו׳ פסחים סוף פרק ח׳): איצטרדיות (חילים רומאים) ושומרי צורים (שערים ?) היו בירושלים שהיו טובלין (בערב פסח לשם התיהדות) ואוכלין פסחיהן לערב. בתוספתא פסחים פ״ז מובא ג״כ הדבר הזה אמנם בכ״י ערפורט הוצ׳ צוקרמנדיל סתם בלי שם אומרו, אבל בכ״י ווין נאמר בפירוש בשם ראב״י. בדפוסים אחרים נאמר: ר׳ אליעזר ב״ר צדוק ווהי שגיאה שבאה ע״י שהמאמר שלפני זה הוא של ר״א בר״צ. כמו שבכ״י ערפורט כתוב אצל זה ר׳ יוסי בן יהודה. שסמנו בא מיד קודם זה מאמר

משְׁפָּךְ (כלו׳: מדרון[1]) – מה תלמוד לומר (שמות כ׳ כ״ה, דברים כ״ז ה׳ ו׳) אבנים... אבנים... אבנים... שלש פעמים? אחד של שילה, ואחד של נוב וגבעון (הד חשיב להו דשניהם במה ואינן קדושים—רש״י) ו[אחד של] בית עולמים (בית המקדש שבירושלים)[2].—תנא. ראב״י אומר שלשה נביאים עלו עמהם (כלומר עם עולי בבל) מן הגולה. אחד שהעיד להם על המזבח (שיש לו מקום להוסיף עד ששים אמה—רש״י) ועל מקום המזבח (היכן היה), ואחר שהעיד להם שמקריבין, אעפ״י שאין בית, ואחד שהעיד להם על התורה שתכתב אשורית[3].—ברא׳ ט׳ כ׳. ויעל עולות במזבח,—על מזבח הגדול שבירושלים (מדייק ממה שנקוד בַּמִּזְבֵּחַ כמו בה׳ הידיעה—מ״כ), ששם הקריב אדם הראשון, שנא׳ (תה׳ ס״ט ל״ב): ותיטב לה׳ משור פר מקרין מפרים[4].—ולמה נקרא שמו שער המים? (ע׳ נחמיה ג׳ כ״ו), ובו המים מפכין מלמד שמפכין[5]) ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית (כנבואתו של יחזקאל מ״ז ב׳).—את

ממני.—צריך להעיר שהמאמר הזה ע״ד החילים הנכרים בא אחרי מחלקת ב״ש וב״ה, כמו שראב״י מרצה ע״ד עבודת הקרבנות מחלקת של ב״ש וב״ה בזבחים ל״ח: (לפי זה צריך להשלים את הערת ברילל, ע׳ 75). בחולין צ״ד. מוסר ר״א ב״י ע״ד המצב הכלכלי הירוד שהיה בירושלים בזמן הבית השני. לפי הנראה המאמר הזה הוא מראב״י הראשון. [מעשה באחד שזמן ג׳ אורחים בשנת בצרת, ולא היה לו להניח לפניהם אלא כשלש ביצים. בא בנו של בעל הבית, נטל אחד מהן חלקו ונתן לו וכן שני וכן שלישי. בא אביו של תינוק מצא שעוזק (מחזיק) אחד בפיו ושנים בידו, חבטו בקרקע ומת. כיון שראתה אמו, עלתה לגג ונפלה ומתה, אף הוא עלה לגג ונפל ומת. א״ר אליעזר בן יעקב: על דבר זה (שהאורח נתן בלי רשות לבנו של בעל הבית) נהרגו שלש נפשות מישראל].

[1]) ספרא לאותו פסוק, (18), זבחים ק״ז.

[2]) זבחים ס״א: בילקוט לשמות כ׳, 306 § האומר הוא רבי וצריך להוסיף שם „אליעזר בן יעקב״.

[3]) זבחים ס״ב. רש״י מפרש כי שלשה הנביאים הם חגי, זכריה ומלאכי. אם נאמר שהשלישי אמר שצריך לכתוב התורה אשורית, אז יוצא יפה למאן דאמר מלאכי זה עזרא (ר״י בן קרחה, מגילה ט״ו), שהנהיג את הכתב האשורי (סנהדרין כ״א:) ע׳ לעיל 9 הערה 3.

[4]) ב״ר ל״ד. השוה ברייתא דע״ז ח. (מקרין מפרים, שקרנותיו קודמות לפרסותיו). גם מה שמסר ר״א ב״י שבכל שבעת ימי החג היו מקיפין את המזבח ואומרין: ליה ולך המזבח, תוספתא סוכה ג׳ א׳; במשנה סוכה ד׳ ה׳ נשמט „בן יעקב״. השוה להלן 49 בשמחת בית השואבה היה הלל אומר פתגם ידוע על סמך הכתוב שמות כ׳ כ״ד, שלפי מקור אחר נאמר בשם ראב״י ע׳ לעיל 4.

[5]) משנה מדות ב׳, ו׳; תוספתא סוכה ג׳ ג׳. (בתוספתא הגי׳: המים מפכרכין ועולין כמין פי הפך הזה).

אגדות התנאים

כרך ראשון—חלק ראשון

מאת

הד"ר ר' בנימין זאב בכר.

מתֻרגם מגרמנית ע"י

א. ז. רבינוביץ.

מהדורה שניה.

הוצאת "דביר" ירושלים

ברלין תרפ"ב

את עבודתי בתרגום הספר הזה הנני מקדיש לזכרון נשמות

אבי מורי

ר׳ צבי בר׳ ניסן

ואמי מורתי

גולדה חיה בת ר׳ יהודה ליב

זכרון כלם לברכה

המתרגם.

ד"ר, ר' בנימין זאב בכר (=בכרך).

(ה' תרי"ו—כ"ו כסלו תרע"ד). *)

מחבר הספר הזה, הד"ר ר' בנימין זאב ב"ר שמעון ז"ל היה נצר מהמשפחה העתיקה בכרך שהקימה בישראל הרבה גאוני הרוח **), וביניהם הר"ר חיים יאיר בכרך, מחבר שאלות ותשובות חוות יאיר; גם אמו של בכר, רבקה, היתה ממשפחה אצילה טידיסקו.

בהיותו בן שתים עשרה נכנס בבית הספר שבעיר מיקלוש בהונגריה, שמנהלו היה החכם יוסף קַבַק, המוציא לאור את המאספים „ישרון" ועמו השתתפו עוד מורים חכמים; והילד בנימין זאב עשה חיל בלמודיו בידיעת השפה העברית ובכתבי הקדש וגם בלמודי המטמטיקה והטבע (גם בידיעת שני המקצועות הללו היה בכר מצטיין כל ימי חייו), ויחד עם זה היה שומע שעורים בתלמוד על פי השטה הישנה. כשגמר את בית הספר הזה עבר לפרסבורג ונכנס לליציאון, ששם הורו גדולי חכמי העמים.

שם השתלם בידיעת החול וביחוד בידיעת השפות היונית והרוסית. המורים התפלאו בראותם אותו מתרגם בקלות נפלאה מהרוסית אל היונית ולהפך. ובכל משך הזמן שלמד בליציאון לא חדל מללמוד גם במקרא ובתלמוד.

משם נכנס לאוניברסיטה שבבודפסט ולמד שם את הפילוסופיה, ההיסטוריה והבלשנות. ביחוד השפיעו עליו הפרופיסור רוזישקו, מורה לערבית, וארמין וַמבֶרי, מהאחרון למד את הלשונות המזרחיות וביחוד את השפה הפרסית.

רכושו המדעי התגדל והתרבה, כל ספריות העולם נפתחו לפניו ובכלן חדר בעינו החודרת, אך יותר מכל אהב את ספרות עמו ודוקא את הספרות העתיקה, הספרות המקורית שלנו. ובהיותו תלמיד האוניברסיטה התאבק בעפר חכמי התורה ושקד על התלמוד באותה המסירות, שרק בכר היה מוכשר לה. אחרי גמרו האוניברסיטה, הלך בכר לברסלוי אל בית מדרש הרבנים שבראשו עמד הרב הגדול ר' זכריה פרנקל ושם השפיע לקחו גם ההסטריון הגדול שלנו, הפרופיסור צבי גרץ. ובזמן ההוא ישב בברסלוי על כסא הרבנות הדרשן המצֻין והפלוסוף האמתי ר' מנחם יואל (Joel) וגם הוא היה קורא שעורים בבית המדרש הנ"ל. שם התרועע בכר עם חבריו, שהיו אחר כך למאורות היהדות, כמו הפרופיסור בראנן, אלשבכר ודוד קויפמן. שם בברסלוי היה מבקר גם שעורים באוניברסיטה והשתלם בידיעת השפה הסנסקריטית ובפלוסופיה הערבית. בשנת תרל"ו נכתר בשם דוקטור ובתרל"ו השיג סמיכה לרבנות.

מלבד הידיעות שקנה בכר בבתי המדרש, מחבריו ומרבותיו, עוד הגדיל את אוצרו בקריאת ספרים, כי שקדן היה לאין חקר. לדוגמה נביא עובדה זו: הוא הספיק לקרוא

---

*) את הידיעות האלה שאבתי עפ"י הרב ממאמרו של הפרופיסור הד"ר ש. קרויס ב„השלוח" (כרך ל') וברשותו; הוא היה תלמידו וחברו של בכר.

**) הד"ר ר' דוד קויפמן כתב מונוגרפיה על דבר משפחת בכרך בגרמנית.

את כל הכרכים הסְּרבים של הירחון הצרפתי—Revue des deux mondes—מֵראשׁוֹן עד האחרון! וכל מה שלמד וקרא היה אצלו כמונח בקופסא. ואין צריך לומר שלמד בעיון את כל הספרות העברית, והכל נשמר בזכרונו הנפלא.

זמן קצר שרת בכר ברבנות, אבל לא מצא בה נחת רוח, כי הטרידתו מלמודיו. לאשרו נתמנה מהרה למורה בבית מדרש הרבנים בבודפסט, ושם מצא לו עבודה המתאימה לתכונת נפשו, עבודת מורה וסופר, שבזה עסק כל ימי חייו.

יסוד בית מדרש הרבנים הזה היה מאורע נפלא במינו. בשנת תר״ח כאשר כבשו האוסטרים את הונגריה, אחרי ההתקוממות שהיתה בתוכה, הטיל הקיסר על היהודים היושבים בהונגריה ענש מליון מרק, והיהודים שלמו. וירבו הימים וברית שלום נכרתת בין היהודים ובין המלך. אז צוה המלך להשיב את כסף הענש ליהודים בתנאי שיקדישוהו לצרכי חנוך. בכסף הזה נבנה בית מדרש הרבנים הזה, שבו נתמנה מתחלה למנהל הרב הגדול, ר׳ משה אריה בלוך, וחברים לו היו הדר״ים ר׳ בנימין זאב בכר ור׳ דוד קופמן, שהיה גם כן מאור גדול בחכמת היהדות, והד״ר ל. בלוי, שחבר ג״כ כמה ספרים יקרים.

בכר היה מאמין באמונה שלמה באלהי ישראל ובתורת ישראל וביחד עם זה היה אוהב חכמה בכל לבו. ואת האמונה והחכמה בקש לטעת על לבות תלמידיו, נטיעה בעלת שרשים עמוקים. וגם אמנם הצליח לגדל בישראל חכמים גדולים. הוא נתן שעורים בכתבי הקדש ואת השעורים הללו הרצה כחכם יהודי. בידעו את השפה העברית על בוריה, לא רק על פי טבעה בלבד, אלא גם מצד קריבותה אל שאר לשונות הקדם וגם מצד הספרות הגדולה והרחבה, המסתעפת ממנה, — לא פנה אל כל הדחויים וההשנות וההשערות, שבהן מתגנדרים המבקרים המודרניים של העמים. ולא משום שלא ידע אותם, להפך הוא ידע את כל המצאותיהם, אבל הן היו זרות ללבו, לב יהודי, שהתנ״ך הוא נשמת נשמתו. ודוקא מפני שלא זז מהמסורת הצליח לגלות נצורות בבאור הכתובים.

בהוראה היה בכר פדגוג שלם. לגרות ידיעותיו המרֻבות, מעולם לא נתן שעור בלא הכנה מֻקדמת. ולפיכך כל מה שהוציא מפיו בעת השעור היה ברור ובטוח, מנֻפה בי״ג נפות. ואולם היה נזהר מאד מהרחיב את חקירותיו לפני התלמידים, כי אלו היה בא להרצות לפניהם מה שהוא יודע במקצוע הנדון, כי אז היה משפיע עליהם רב טובה, שלא היו יכולים לקבל. אבל הוא ידע את המדה הנכונה, ולא עבר ממנה כחוט השערה, ומה שנתן במדה, אותו דרש אחר כך מאת התלמידים לדעת ידיעה שלמה. והתלמידים הצליחו אצלו בלמודם, ואפילו אותם התלמידים שבחייהם בחרו אחר כך מקצועות אחרים, האהבה לתורת ישראל נשארה בלבם לנצח.

וגדולה היתה האהבה בלב בכר לתלמידיו: הוא היה משתתף בדאגותיהם, מנהלם בעצתו, וטקיל להם את גורלם, ממציא להם עבודה, ומדריכם על שדה הספרות. ומה גדולה היתה שמחתו כשהרגיש בתלמידיו נצני כשרון! ואפילו אם דעותיהם לא היו כדעתו, סוף סוף השפעת רבם הגדול היתה נִכֶּרֶת בהם.

חיים טובים חי בכר כל ימיו. הוא אמנם לא דרש הרבה, לא רדף אחר תענוגים, אבל לא ידע מחסור, ואפשר היה לו להתמסר לעבודת ההוראה והספרות בלי הפרעה ומכשול. והוא שקד על עבודתו שקידה נפלאה. עד הוא הספר הענקי אגדת התנאים והאמוראים, שבו השקיע כחות כל כך כבירים, המעוררים השתוממות.

עבודה כזו לא באה רק לספק את חפץ המדע בלבד; היא נעשתה ממקור חבה עצומה ליהדות. הספר הוא מדעי טהור, המחבר בולם בעד רגשות הלב ואינו נותן להם להתפרץ. אבל אעפ״כ יש הרבה שורות ששם התגלתה הנשמה הגדולה של היהודי הגדול הזה. סוף, סוף הלא הוא נתן לספר הזה עשרים וחמש שנה משנות חייו, נתן לו את מבחר כחותיו וידיעותיו, ובודאי שהיה לו ענין מיֻחד בזה. כך עובדים רק לשם שמים, לשם אידיאל מרומם.

בחג היובל שלו בשנת תר״ע הוציאו ידידיו ותלמידיו ספר מיוחד לכבודו, שבו נמנו מפעלותיו למובת הכלל ולספרותנו. הספר יצא בהונגרית. המאמרים המדעיים שבו הנוגעים לעבודתו הספרותית של בכר הם: רשימת כל מאמרי בכר וספריו והם כשבע מאות ומהם ארבעים וחמשה ספרים גדולים (מהזמן ההוא ועד פטירתו נתוספו עד אלף)— מאת ל. בלוי; רב״ז בכר בתור פשטן וחוקר במקרא — מאת שמואל קרוים; רב״ז בכר בתור חוקר הפלוסופיה היהודית; בכר בתור בלשן בלשונות הקדם—משה ריכטמאן.

אין כל אפשרות לציין ואפילו בקצרה את עבודתו הספרותית של בכר הגדולה והרבה. ואנו מוכרחים לצמצם את דברינו רק במה שנוגע לספרו אגדת התנאים והאמוראים שהוא גלת הכתרת של כל עבודתו. על ידו נתעלה בכר לראש חכמי דורו, וכל העולם הספרותי—בין של היהודים ובין של אומות העולם—האיר מכבודו.

האגדה היא הפרי המֻשבח של המחשבה העברית המקורית — ים של שירה עצמית, שאין דֻגמתה בספרויות העמים האחרים, וכנוסה בילקוטים רבים ושונים, הנקראים בשם מדרשים, מלבד מה שמובא בשני התלמודים הירושלמי והבבלי, — סוף דבר: ספרות מקורית גדולה ורחבה, שתחלתה בימי הבית השני והשפעתה אינה פוסקת גם עכשיו.

וכדי לעמוד על הזרמים השונים שנכנסו לתוך הים הגדול הזה, צריך לדעת את אפים של יוצרי האגדה. ובשביל זאת אסף בכר את מאמרי האגדה של כל תנא וכל אמורא לחוד, וסדר את מאמריהם על פי עניניהם בסעיפים מיוחדים, פתגמי מוסר וחכמה: מעלת תלמוד תורה, שבת, מצוות, ישראל ואומות העולם, וכוחים עם גוים ועם נוצרים. משלים, באורי מקרא, ספורי המקרא ונושאיהם, האל והעולם, ימות המשיח ותחיית המתים, וכך נתן את האגדה בסדר כרונולוגי מהלל הזקן ועד רבינא ורב אשי.

ובכר לא הסתפק בלקט בלבד, אלא בידיעותיו הרבות בהסטוריה, בבלשנות ובשאר מקצעות המדע וזולת זאת בבקיאותו המפליאה באר הרבה דברים סתומים, העמיד את הנוסח הנכון, ברר שמות האומרים במקום שהם מסֻפקים. בראש כל פרק נתן סקירה קצרה על התנא או על האמורא הנדון, בעיקר מי היו רבותיו חבריו ותלמידיו שאמרו בשמו. הסקירות הללו הן מועט המחזיק את המרבה, כי בכר לא רצה לחזור על מה שכבר כתבו אחרים, והוא שולח את קוראיו לעין בספרי החכמים שקדמוהו.

וכל מה שכתב חתום בחותם הענוה והצניעות. הוא מכבד את רבותיו ואת חבריו ותלמידיו, אבל אינו משֻעבד למי שהוא, אלא חוקר ובוחן ופוסק חפשי, מתרחק מהשערות רחוקות ואינו בוש לומר לפעמים: לא ידעתי.*)

---

*) הספר הזה יצא: ב׳ כרכים „אגדת אמוראי בבלי״ בשנת תרל״ח ומהדורה שניה עם הוספות בתרע״ב. „אגדת התנאים״ כרך א׳ תרמ״ד, (יצא גם במהדורה שניה) כרך שני—תר״ן; שלשה כרכים אגדת אמוראי ארץ ישראל בשנות תרנ״ב, תרנ״ו, תרנ״ט. כרך שמיני „רבנן״ גמר לפני מותו.

צער גדול הוא לראות שספר שכזה — ספרנו — כתוב לועזית, בשפה הגרמנית שאין עמנו ברֻבו זקוק לה, ובקנאתי נגשתי בכחותי החלשים, להשיב את העטרה ליושנה, ולעשותו לספר עברי לא רק בתכנו, כי אם גם בשפתו. את הציטטים לקחתי בלשונם ממקורם, ובמקום שהם צריכים באור בארתי אותם (בהוספת מלה או מלות במוגרים). במקום שיש שתי נוסחאות ושנוייהם שנויים עקרים נתתי את האחת בפנים והשנית בהערה.

בטוח אני, כי הספר הזה יהיה לעינים לכל דורשי תורה, שידעו גם הם למשול ברכושם הרוחני בידיעותיהם בתלמוד ומדרשים, להזהר מכל עקמומיות והשערות שאין להן יסוד, ולבקש רק את דרך המדע הברור.

מביע אני בזה את תודתי הרבה לועד החנוך שנותן לי האפשרות לעבוד בתרגום הספר הזה ולידידי: ר' אברהם ליב, א. איתן, ד״ר י. מהרש״ק ורש״ח קוק, וביחוד יזכר לטוב ידידי המנוח הנדיב ר' אליהו ב״ר חיים הכהן קפלן ז״ל, שעודדוני להדפסת הספר.

* * *

באיזה מקומות הוספתי הערות בשולי הגליון באותיות קטנטנות, והאותיות מעידות שההערות אינן של המחבר ז״ל.

בכל מקום שנמצא אחר ציון הדף בש״ס בבלי נקדה אחת או שתים, אין נקדות אלו באות תמיד להפריד בין ענין לענין, אלא נקודה אחת מורה על העמוד הראשון של הדף ושתי נקדות על העמוד השני. וזה אמנם מקֻבל כספרות הרבנית.

את החלק הראשון תרגמתי בימי גרוש יפו בצפת ובטבריה (תרע״ז תרע״ח). ואני מודה לה' שהזמין לי בימים ההם את העבודה הזאת, שהיתה שעשועי ולא נתנה לרוחי לשקוע בתוך ים הבלהות שסבבנו.

בשבתי בירושלים, ער״ח תמוז תרע״ט.

המתרגם.

הקדמת המחבר.

בספר הזה באתי לסדר את האגדה של כל תנא ותנא בסדר כרונולגי, אך לא להכניס את כל אגדות התנאים. יש מהאגדות של התנאים בספרות התלמודית והמדרשית שנמסרו סתם, בלי שם בעליהן, והן רבות במספר, וערכן לא פחות מהאגדות שיש עליהן שם בעלים. רצוני היה בעבודתי הספרותית ההסטורית הזאת רק להגביל בדיוק את השתתפותם של תנאים [ואמוראים] שונים ביצירת האגדה ע"י אספת המאמרים של כל אחד ואחד. עד כמה שהאגדה באה לפרש את הכתובים ולהסָמֵך עליהם, הרי הם פרקים של תולדות הפרשנות והדרשנות העתיקות; ועד כמה שהאגדה עוסקת בשאלות האמונה והדת, תהיה העבודה שלי לעֵזֶר להבנת ההסטוריה של ההשקפות הדתיות של עמנו. השתדלתי לסדר את המאמרים הבודדים של כל תנא, שיהיו נוחים לסקרם בסקירה כללית, ובמקום שהחמר מרֻבה חלקתיו לסעיפים, שנושאים שמות מיוחדים, לפי המקצועות שבאים בהם, אבל הם אינם שוים אצל כל התנאים. ביחוד שמתי לב אל הנוסחאות שהן שונות במקורות השונים, ובדברים הלקוחים מהתלמוד הבבלי השתמשתי בעבודתו החשובה של רבינוביץ בספרו „דקדוקי סופרים". ביחוד היה חשוב למטרת עבודתי לברר את המסרות המטלות בספק ע"ד בעלי המאמרים. וכן רשמתי את שמות החכמים שאמרו משמם של אחרים, שקבלו מהם, עד כמה שמצאתים רשומים במקורות. מה שנוגע לשאלה הכללית—אם אפשר לסמך על המקורות בדבר הזה, שפלוני הוא בעל המאמר, מסכים אני לדעת צונץ (גר"פ ע' 305), שבכלל אין להטיל בזה ספק; בנוגע לזה צריך לשום לב, שהמסרת של התלמוד הבבלי והירושלמי שוה בענין הזה, אעפ"י שכל אחד מהתלמודים הללו עומד ברשות עצמו ולא העתיקו זה מזה. אולם דבר טבעי הוא, שבאלה המאמרים שנמסרו על פה במשך הדורות רבים נולדו ספקות מי היו בעליהם הראשונים, ולפעמים יש הוכחות ששמותיהם נשתבשו, ואת זה צריך להביא בחשבון כשדנים על כל פרט כשהוא לעצמו. ראיה גדולה לאמיתת המסרת של שמות בעלי האגדה הוא רבוי המאמרים שנמסרו מהם בלי שם בעלים*). לא כן היא אמנם האגדה המאֻחרת, ביחוד

*) כידוע החמירו חכמינו ז"ל מאד למסור את השמועות בדיוק בשם אומרן. בירושלמי ברכות פ"ב הלכה א' כמעט בסוף, על הכתוב (תהי' ס"א ה') אגורה באהלך עולמים „אמר דוד: אזכה שיהו דברי נאמרין על שמי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות". בירושי שבת סוף פרק י"ד: א"ר זעירא לר' יוסי: חכים רבי לבר פדיה, דאת אמר שמועתא מן שמיה (הכי ראית, רבי, את בר פדיה שהנך אומר שמועה משמו)? א"ל: ר' יוחנן אמרין משמו (ר"י אמר זאת בשמו). בקובץ אגדות לאסתר (הוצי בובר ל"ג ע"ב): „ואמרו חכמים: כל שאינו אומר דבר בשם אומרו הורג נפשות". ובתנחומא במדבר (סי' כ"ב): „כל שאינו אומר דבר בשם אומרו עליו הכתוב אומר (משלי כ"ב כ"ב): אל תגזל דל כי דל הוא. וצריך אדם כשהוא שומע דבר לומר אותו בשם אומרו ואפילו משלישי, שכן שנו רבותינו (משנה פ"ב דפאה): א"ר נחום הלבלר: מקובל אני מר'

האגדה של בעלי הנסתר (המיסטית). שהיא או לגמרי פסידיפיגרפית (כלומר: שמחברים מאוחרים יחסו את דעותיהם לחכמים קדמונים), כמו אלפא ביתא דר׳ עקיבא וכדומה, או לפעמים על יד מאמרים שנאמרו באמת על ידי חכמים קדמונים באו מאמרים שרק נתיחסו לקדמונים, וכמעט תמיד לחכמים המפורסמים ביותר. בשביל השלמות רמזתי אצל כל תנא ותנא גם על מאמרים הפסידיפיגרפים, שמהם אפשר להכיר את שיטתו של בעל המאמר.

ע״ד טיב המקורות של הספר הזה איני צריך לדבר, מפני שכבר מדֻבר על זה ברחבה בספרים המפורסמים של פרנקל „דרכי המשנה״ (1859), וייס „דור דור ודורשיו״ ח״א וב׳ (1871, 1876), בריולל מבוא המשנה (1876) גרץ, תולדות היהודים (בגרמנית VI מהדורה שניה 1866) ודרנבורג Essai sur l'histoire â la geographie de la Palestine 1 Theil 1867.

* * *

אולם צריך אני להגיד *) שאין זה ספר תולדות האגדה. לא לשם זה נתכונתי בעבודתי זו. יש כאן רק התחלה חשובה, ואולי גם יסודית, לתולדות האגדה, אבל רק התחלה, כי אלו הייתי מרחיב את הגבולים ומכנים בתוך הפרקים, המסֻדרים בסדר כרונולוגי, גם התפתחות השטה האגדית והחמר האגדי, כי אז הייתי מכביד מאד את העבודה ומביא בה בלבול, ומלבד זאת האגדה שיש עליה שם בעלים אינה מספיקה לתכלית זו, וצריך היה אפוא להכנים את כל האגדה בכל הקֵיפה, ומהרחבת גבולים כזו היתה המסגרת של עבודתי מתפקעת ומתרחקת מהמטרה שהצבתי לי.

אנכי חפצתי קודם כל לכנס בפרקים מיחדים את מאמרי בעלי האגדה, המפֻזרים בספרות האגדה הרחבה, שיהיו לדבר שלם ומסֻיָם. הספר, שבו מסֻדרת הירושה האגדית שנמצאת תחת ידינו לפי שמות בעליה התנאים והאמוראים, נותן את האפשרות להסתכל בהסתכלות יותר פנימית בעולם הרעיונות שלהם, והשתתפותם ביצירת הספרות האגדית נעשית יותר מוּכָחָה. אך אחרי שזהו מסֻדר בסדר כרונולוגי ומורה גם על היחס שהיה בין החכמים, בין איש לרעהו, מובן מאליו שיש בזה תועלת גם בשביל תולדות האגדה. אולם מזה אפשר יהיה גם להחליט, שאין תקוה רבה לפתר ע״ז את השאלה שצריכה עוד לפני ולפנים ע״ד התפתחות האגדה והמדרגות והתקופות שבה: כשאנו נשוב אל התקופה הקודמת להסטוריה (אחרי שכל דברי האגדה, הבאים בספרי הלא הם מהתקופה ההסטורית), אז אפשר יהיה להחליט, שלא רק היסודות של היצירה האגדית מוצאם

מיאשה, שקבל מאביו, שקבל מהזוגות וכו׳... וכל האומר דבר בשם אומרו זוכה שיגאלו ישראל על ידו״. ומצינו שר׳ זירא שואל את רב אסי אולי לא דקדק כל כך בשמועתו ששמע מפי ר׳ יוחנן, וע״ז ענהו רב אסי: דמי ההוא מרבנן כרלא גמיר אינשי שמעתא (ב״ב פ״ד:) וכן מצינו שר״ז הלל את ר׳ חייא בר אבא שהיה מדייק למסור מה ששמע מפי רבותיו כרחבא מפומבדיתא (ברכות ל״ג:) וע׳ גטין ל״ט; ופסחים נ״ב: וע׳ מאמרו של הרב שי״ר „תלמיד״ בהמעמר כרך ב׳ ע׳ שע״ז. ואם אף על פי כן אנו מוצאים סתירות לזה במדרשים, אשמים הם המעתיקים שהשמיטו וסרסו בשגגה. המתרגם.

*) המתרגם חשב לנכון להכנים כאן גם מה שכתב המחבר בהקדמתו לכרך ראשון של אגדת אמוראי א״י, והוא חשוב מאד להבנת מגמת המחבר והתועלת הבאה מעבודתו.

מהתקופה שלפני ההסטוריה, אלא שגם התפתחות אותם היסודות, מדות הדרשה המיוחדות של האגדה, גם כן עשתה כבר צעדים קדימה בזמן ההוא; כבר בהתחלת התקופה ההסטורית אנו מוצאים, שכמו השיטה של דרשות הכתובים, כן החמר שהאגדה עוסקת בו עמדו במדרגת התפתחות רבה כזו, שכל הדורות של בעלי האגדה שבאו אחרי זה עפ״י הרב משתמשים רק באותה השיטה שקבלו מהראשונים וכן בחמר שכבר מצאו מוכן לפניהם, ולפיכך יותר מתאים לדבר על הרחבה והגדלה, מאשר על התפתחותה של האגדה.

כמובן, הדברים נאמרים רק עד גבול ידוע. כל זמן שהאגדה היא יצירה של פעלה רוחנית חיה המתחדשת תמיד, ולא רק ירושה ספרותית של העבר, מוכרחת היא לשאב תמיד כח חיוני מכחות היצירה הפנימיים של פעלה זו, והכח החיוני הזה מתגלה לא רק ברבוי הכמותי, אלא גם בהתפתחות העשר הפנימי של היסודות השונים של תכנה. ודוקא במאה הראשונה אחר חתימת המשנה, אנו מוצאים שהכח החיוני לא נחלש מקרב החכמים, ועמדתם ברשות עצמם לא פסקה, ועל זה מעיד המספר הרב של חכמי האגדה שהיו בזמן ההוא.

צריך אמנם לדעת, כי בהלכה אין האפי של התנא או של האמורא כל כך נִכָּר, כמו שהוא בולט מתוך האגדה. ההלכה מגבילה את אישיות בעליה, כמו ע״י התכן כן ע״י השיטה, ושנוי האישיות מֻגבל בתוך תחומים צרים של מְשָׂגים מפשטים. לא כן האגדה: שם מרחביה ורוח חיים חמה של עולם הרגש שאינו מגבל נושבת מתוכה. והנטיה האינדיבידואלית ושנוי הדעות שולטים בה. מאמרי החכמים (אחרי שנאספו ביחד) נותנים את האפשרות לחדור אל פנימיות דעותיהם, אל תוך מחשבתם ורגשם, אם מאמריהם הם הדרכה ליראת שמים ומוסר המדות או שהם עוסקים בענין עולמי של רגש האמונה והלאמיות, התורה ותלמוד התורה, התפלה, המצות, תעודת ישראל, יחסו אל האלהים, מצב ישראל בין אומות העולם, יסוריו ומלחמותיו בעבר ובהוה, תקותו לעתיד, שתמיד מובע באופנים שונים; או כשהם עוסקים ע״ד השגחת האלהים, ממשלתו ופלאיו ביצירה ובאדם, סוד ההשגחה האלהית, צדקתו וחסדו ומסתרי אחרית הימים, השכר והענש, עולם הבא, יום ה׳ והשלום הנצחי; או כשהם מרחיבים ומעמיקים את התכן ההיסטורי של המקרא ומקשטים את נושאיו בצבעים יפים, או כשהם מהפכים איזה פסוק בדרך הפשט או בִדרך הדרוש לענין של מאמר, — כל מה שמסור בשם איזה חכם במקצוע האגדה הרחב, שאת מהותה תארתי פה בקצרה, יכול לשרת בתור קו להבנת אישיותו הרוחנית, שזו אנו מבקשים.

אולם אעפ״י שמטרת חבורי היא ראשית כל להכיר את אישיותם הפרטית של בעלי האגדה ולתת לכל אחד ואחד את שלו, הנה בתור מטרה צדדית, ואולי היותר חשובה, היא לתת את האפשרות להבין את האגדה עצמה במקוריותה ובכל גוניה ע״י החמר הרב שנִתַּן בספר הזה והמסֻדר באפן שִיוכל הקורא להקיפו במחשבתו. לא האגדה כמו שהיא ולא קצורים ממנה שנעשים ע״פ נקודות השקפה שונות, יכולים לתת את האפשרות לחדור לתוך עמקי רוח האגדה, כמו עבודתי זו. הפשטות האמתית—כפי ששבח מבקר אחד נכבד—Deutsche Literaturzeitung 1891, 669—באה בעקב התאמצותי למסור את המאמרים הבודדים של בעלי האגדה כמו שהם ועד כמה שאפשר להראות על הקשר שביניהם ובין שאר יצירי רעיונותיהם.

צריך להוסיף ע״ז, שראוים לתשומת לב מיֻחדה באורי המקראות שבאגדה, כי האגדה היא ראשית כל באור המקרא. ועל זה מעיד שמה ״הגדה״ (=אגדה). במקום אחר (Jewish Quarterly Review IV Jahrg.) בארתי ברחבה שהשם אגדה שייך אל הטרמינולוגיה היותר קדומה של הדרשנות הארץ-ישראלית, והוראתה היא מדרש הכתובים (״הגדה״ הוא שם שנגזר מהפעל ״מ ג י ד הכתוב״, כי תמיד כל ענין של אגדה מֻקשר לאיזה פסוק.) ואולם חלק חשוב מזה הוא באמת באורי כתובים, מבאור פשוט להבנת פירוש המלות עד דרוש מֻחדר על יסוד כל ההוראות השונות שישנן במלה זו. וזהו הדבר שבו מצטיינת האגדה בהסטוריה של המחשבה האנושית. האגדה שביחד עם ההלכה היא היצירה היחידה של הרוח העברי במשך כמה דורות היא רק מפוס אחד של המחשבה— דרשת המקרא. אם באור המקרא הוליד את הרעיון האגדי או להפך שהרעיון האגדי בקש ומצא לו סמוכים במקרא — אבל תמיד דרשת המקרא היא הלבשה טבעית של הרעיון, וכל כך פנימי הוא הקשר שבין הצורה ובין התכן עד שאין זה יכול להתקיים בלא זה. עד כמה זה נכון אפשר לראות למשל תמיד במאמרות ופתגמים, שהם באים בראשונה בכל פרק בספר הזה, שרק אחדים יוצאים מן הכלל אין להם סמוכים מן המקרא.

בשביל להכיר את ערך האגדה ולעמוד על הבנתה האמתית צריך לדעת, כי היא היתה במשך זמן רב הבטוי היחידי לכל בעלי הכשרון השירי שבישראל. במשך דורות רבים, מעת שנפסקה השירה התנכיית עד הופעת השירה העברית הספרדית, לא יצרו היהודים כמעט כל שיר במובן המצֻמצם של השם הזה, למרות שעם ישראל היה בלי ספק מחנן גם בזמן ההוא ברגש שירי וכח דמיון, כמו שנראה מתוך ההספדים ומתוך התפלות שנוצרו אז. אולם את בעלי האגדה אפשר לחשב בתור משוררים גם כן. הרבה ממאמריהם מראים עמקות וחם של רגש, התרוממות הרעיון, גבורה של דמיון, עז של בטוי, הסתכליות של צִיָרִים, עד שאפשר להציג אותם עם אמנות השירה של זמנים ועמים אחרים. השירה האצורה בפנימיות האגדה היא הגדירה גם את האפי המקורי של המאמרים. אי הידיעה בזה הביאה לידי טעות ולהבנה פגומה של האגדה.

עוד הערה אחת כללית צריך להעיר ע״ד הצורה החיצונית של הספרות האגדית, שהשפיעה גם על הצורה החיצונית של ספרי זה. ספרות זו הגיעה לנו בצורת מאמרים בודדים, שזה בא באפן טבעי — כמו שכבר העירותי ביחס לאגדת אמוראי בבל — ע״י שהיא נוצרה ע״פ המסרת על פה וע״י תכנה העקרי שהוא באורי מקרא בודדים. ואחרי שבמקורות בעצמם לא הושם לב כלל לסדר את המאמרים של כל בעל אגדה לבד, כמו שהם מסדרים בספרי זה. על כן אפשר היה להוציא מתכן מאמריהם רק השקפות אחדות שתהיינה לאמת המדה, ובמקום שהחמר של הפרק מֻרבה אפשר היה לחלקו לסעיפים (ע״פ ההשקפות היוצאות מהתכן). ומה שאי אפשר היה להכנים בסעיף מיוחד הכנסתי ע״פ סדר המקראות בסעיף ״באורי מקרא״ או בסעיף ״דרשות״. אבל טבע הענין מחייב שגם בשני הסעיפים האחרונים—שלא תמיד אפשר לחלק ביניהם—נתקבלו דברים שאפשר היה להכנים בסעיפים אחרים, כמו שהמאמרים שבאו בסעיפים אחרים היו יכולים לבוא בסעיפי באורי המקרא והדרשות.

* * *

בסיום פתיחתי זו הנני מרשה לעצמי להגיד שסדור המאמרים של [התנאים] ואמוראי א״י יביא ברכה גם בשביל ידיעת ההסטוריה של הארץ שבה ישבו ועבדו חכמינו, אבות היהדות. ואעפ״י שהמאמרים המדברים על אדות גורל היהודים בא״י מועטים הם, לנגד זה מרובים הם המאמרים שמראים את הגיונותיהם ורגשותיהם. ואחרי שכאן בא החלק החשוב של העזבון הספרותי של באי כח היהדות ומנהיגיה הרוחניים, ממילא מתעשרת על ידו הידיעה של המצב הפנימי והשאיפות הרוחניות של החלק היותר גדול של יושבי הארץ, וביחוד אותם שא״י הורתם וגדלתם. עבודתי תוכל להיות הוספה להגשמת הרעיון שלו הקדיש החי יוסף דרנבורג את ספרו הםלא תכן ומעורר תשומת לב—,מסה ע״ד תולדות א״י ע״פ התלמודים ושאר המקורים של הספרות הרבנית׳ (בצרפתית) *).

את המהדורה הראשונה של ספרי זה הקדשתי לאבי חכמת היהדות, הד״ר יום-טוב ליפמן צונץ למלאת לו תשעים שנה. את המהדורה הזאת השניה אני מקדיש לזכרו המבורך בפי כל אלה שהתפתחות חכמת היהדות וכבודה קרובים אל לבם.

המחבר.

---

*) בעברית: משא ארץ ישראל בתרגומו של מבשין.

ראשי תיבות.

אדר״נ—אבות דר׳ נתן (נו״א—נוסח א׳; נו״ב—נוסח ב׳);
ב׳—בבלי; ב׳—בובר (שלמה); ב״ק—בבא קמא; ב״מ— בבא מציעא; ב״ב— בבא בתרא. ב״ר—בראשית רבה; ד״ס—דקדוקי סופרים; ויק״ר—ויקרא רבה; ירו׳— ירושלמי; מע״ש—מעשר שני; ס״ע—סדר עולם; ע״ז—עבודה זרה; קה״ר—קהלת רבה; ר׳—רבה; ר״ה—ראש השנה; שהש״ר—שיר השירים רבה; שו״ט—מדרש שוחר טוב; תנדב״א—תני דבי אליהו.

תקוני טעיות:

בעמוד 5 הע׳ 1 כמעט בסוף במקום „בשעת רעה״ צ״ל „בשעת רעב״.
בע׳ 53 בהערת המתרגם בסוף העמוד בא סרוס: במקום „בעי רבנן רחמי עליה והדר תלמודיה. אמר: החרש היה לבם״ צ״ל להפך: „אמר: החרש היה לבם. בעי רבנן רחמי עליה והדר תלמודיה״.
הערה זו שייכת לשורה ב׳ בטכסט בעמוד הנ״ל, ששם נשמט הכוכב.

אגדות התנאים

Offsetdruck und Einband E Heckendorff, Berlin

הכתוב (דברים י"א י"ג) ולעבדו בכל לבבכם, הוא דורש: הרי זו אזהרה לכהנים שלא יהיה לבם מהרהר בשעת עבודה[1]

אבל יש גם דרשות אחרות מסוג אחר, שעפ"י השערה קרובה צריך ליחסן לר' אלעזר בן יעקב הראשון, את הכתוב (דברים כ"ב י"ז): „ופרשו השמלה" הוא מפרש „דברים ככתבן"[2]. וכן הוא מבאר מה שכתוב (דברים כ' ה' ו'): מי האיש אשר בנה בית חדש וכו' ילך וישב לביתו וכו' ומי אשר נטע כרם וכו' ילך וישב לביתו וכו'—בית כמשמעו... כרם כמשמעו[3] (כלומר, דוקא בית או כרם לא דבר אחר). ביחוד נשארו לנו ממנו מאמרים יקרי ערך שבאים להורות דרכי מוסר חמורים במה שנוגע לאישות. עוד התלמוד[4] אומר בשם ראב"י הראשון את הביאור על הכתוב (ויקרא י"ט כ"ט): ומלאה הארץ זמה: הרי שבא על נשים הרבה ואינו יודע לאיזו בא, וכן היא שקבלה מאנשים הרבה ואין ידוע מאיזה קבלה, נמצא האיש נושא את בתו והאיש נושא את אחותו, והעולם נתמלא ממזרות, לכך נאמר: ומלאה הארץ זמה—זה מה הוא? אינו לא כהן ולא לוי ולא ישראל[5]. יתר על כן אמר ר' אליעזר בן יעקב: לא ישא אדם אשה במדינה זו וילך וישא אשה במדינה אחרת, שמא יזדווגו (הבנים) זה לזה ונמצא איש נושא אחותו[6].—היחס של האיש

---

1) ספרי לאותו פסוק, § 41.

2) ספרי לאותו פסוק, § 337 אחרי המלות „ר' אליעזר" צריך להוסיף, בן יעקב כדמשמע מכתובות מ"ו. ירושלמי כתובות 28 ע"ג. במכילתא לדברים י"ד נ' (הוצ' הופמן .N. Collec.. S. 7); איזה מדרש הלכה בשם ראב"י ובספרי דברים פסקא צ"ט רק ר' אליעזר. כיוצא בזה בדרשה לכתוב דברים ט"ז כ"א (Neue Collec. S. 15) השוה ספרי לאותו פסוק פסקא קמ"ה וגם תמיד כ"ח: ר"א בן יעקב. וכן המאמר לתהלים י' ג' ע"פ תוספתא סנהדרין י"ח ב' מיוחס לראב"י (השני, מפני שנמצא אצל שאר תלמידי ר' עקיבא) ובבבלי סנהדרין ו' ע"ב רק ר' אליעזר בלבד, ע' לעיל 48 הע' 4 הדרשה לדברים כ"ב י"ז היא של ראב"י הראשון, כמו שהוכיח יפה פרנקל 74; גינר בלי יסוד מיחס אותה לתלמידו של ר' עקיבא.

3) סוטה מ"ג. (בית כמשמעו). ספרי לאותו פסוק (כרם כמשמעו). ירו' סוטה כ"ב ע"ד. ב'. סוטה שם. בירו' הוא מוסיף ההערה גם על „נטע". 4) יבמות ל"ז:

5) ספרא לאותו פסוק (90 ע"ד) תוספ' קדושין א' ד'. הסיום שנא' זמה — זה מה לפי"ד וייס (בפירושו לספרא שם) אינו של ראב"י, מפני שבבבלי נאמר בשם רבא וגם אין זה בתוספתא. ואולם בתוספתא הוצ' צוקרמנדל (ע' 335) גורס בסיום זה „מה הוא אינו לא כהן" וכו' (כמו שנאמר בפנים). רבא כנראה המציא את הדרשה הזאת העתיקה משכ"ג. מלבד זאת אנו מוצאים דרשה זו גם לבר קפרא.

6) יבמות ל"ז: מקשר ביחד עם המאמר שהובא לפני זה. הסמך מהכתוב צריך להוסיף מיומא י"ח ע"ב.

אל אשתו הוא מכנים בכלל אהבת רֵעַ, ולפיכך הוא אומר: לא ישא אדם אשה ודעתו לגרשה, שנא' (משלי ג' כ"ט): אל תחרש על רעך רעה, והוא יושב לבטח עמך [1].—ואולם נֶגֶד זה הוא אומר, שהמצוה (ויקרא י"ט י"ז): לא תשנא את אחיך בלבבך, צריכה הגדרה: „כלפי שאמרה תורה לא תשנא אחיך בלבבך, יכול כגון זו (אם אשתו סוטה)? תלמוד לומר (במדבר ה' י"ד): ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו [2].

בשני מקומות אנו מוצאים דעת ר' אליעזר ב"י סמוכה לדעות ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה, ולפיכך צריך לחשב, כי גם שם מְדֻבר בר"א ב"י הראשון. המחלקת היא ע"ד באור המלה (בר' מ"ד ד') פחז [3] שלדברי ר"א בן יעקב פירושו בדרך נוטריקון: „פסעת על דת, חבת בבכורתך, זר נעשית למתנותך".

ח. ר' יוסי הכהן.

ריב"ז קרא לר' יוסי הכהן, בציינו את ערכו בין שאר התלמידים, בשם התאר „חסיד" [4]. — אמרו עליו על יוסף הכהן, שלא נמצא כתב ידו ביד גוי מעולם (שמא ישאנו הגוי בשבת ונמצא שהוא גרם לחלול שבת [5]. על השאלה ששאל ריב"ז את תלמידיו: צאו וראו איזו היא דרך טובה שידבק בה האדם? ענה ר' יוסי: שכן טוב, ועל השאלה ששאל ריב"ז: איזו היא דרך רעה שיתרחק ממנה האדם, ענה ר' יוסי: שכן רע [6])—פתגמו המשֻלש היה: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך, והתקן עצמך ללמד תורה שאינה ירושה לך, וכל מעשיך יהיו לשם שמים [7]. שני מאמרי אגדה נמסרו משמו: כשמת בנו של ריב"ז נכנסו תלמידיו לבקרו... נכנס ר' יוסי וישב לפניו. א"ל: רבי, רצונך אומר דבר אחד לפניך, אמר לו: אמור. א"ל: אהרן היו לו שני בָנִים גְדוֹלִים ומתו שניהם ביום אחד וקבל עליהם תנחומין, שנא' (ויקרא י' ג'): וידם אהרן, אין

---

[1]) יבמות שם. את הכתוב דורש גם רבא בנטין צ': ג"כ באפן שכזה. ע' ג"כ מאמרו של ר"ע אדר"נ כ"ו ומאמרו של רב קדושין מ"א. אג' אמוראי בבל ע' 27. [2]) סוטה ג'.

[3]) ב"ר צ"ח. הדורש הרביעי שם הוא ר' אליעזר המודעי. כבר הובא למעלה שהוא דרש ג"כ זמה בדרך נוטריקון. (ע' לעיל 49 הע' 5). אולי גם הדרשה לישעי' ל"ג כ' „אהל בל יצען—בל יצא ובל ינועי (שהש"ר א' ה') היא ג"כ של ראב"י הראשון.

[4]) אבות ב' ח', אדר"נ י"ד: „חסיד שבדורי; נוסח ב' פכ"ט: חסיד שבדורו.

[5]) תוספתא שבת פי"ג (י"ד), י"ג; ב. שבת י"ט. [6]) אבות ב', ט'.

[7]) אבות ב' י"ב. באדר"נ פי"ז (נוסח ב' פ"ל) עם באורים. ע' עוד גינר 54. Jud. Zeitschrift IX מה שבריל (129 ס) רוצה להגיה כאן ר' יוסי הגלילי אינו מובן כלל, אחרי שלפי קשר המאמרים אין ספק כלל שר' יוסי זה הוא תלמידו של ריב"ז.

שתיקה אלא תנחומין, ואף אתה קבל תנחומין. [א"ל: לא די לי שאני מצטער לעצמי, אלא שהזכרתני צערו של אהרן] [1]. פעם אחת מצאנוהו אצל ר' גמליאל. שאלה בלוריה הגיורת [2]) את ר' גמליאל: כתיב בתורתכם (דברים י' י"ז): אשר לא ישא פנים, וכתיב (במדבר ו' כ"ו): ישא ה' פניו אליך. נטפל לה לר' יוסי הכהן, אמר לה: אמשל לך משל. למה הדבר דומה? לאדם שנושה בחברו מנה וקבע לו זמן בפני המלך ונשבע לו בחיי המלך. הגיע זמן ולא פרעו. בא לפייס את המלך. אמר: עלבוני מחול לך, לך ופייס את חברך. הכא נמי: כאן בעברות שבין אדם למקום, כאן בעברות שבין אדם לחברו [3].

כבר נאמר [4]) כי לר' יוסי הכהן יחסו העסק בחכמת הנסתר.

ט. ר' אלעזר בן ערך.

את ר' אלעזר בן יעקב קרא ריב"ז „מעין המתגבר" [5]. בין חמשת תלמידיו הוא תמיד נזכר באחרונה ומצֻין לא כל כך ע"י מאמריו, אלא ביותר מפני שתפס מקום פלא בתולדות הדור ההוא. במקומות שונים הוא מופיע בתור תלמיד הב"ב של ריב"ז. אבא שאול אמר עליו בשם ריב"ז: אם יהיו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואליעזר בן הורקנוס אף (הוא) עמהם, ואליעזר בן ערך בכף שניה—מכריע את כלם [6]. על השאלה שהציע ריב"ז לפני חמשת תלמידיו

---

[1]) אדר"נ פי"ד. [2]) בלוריא (Valeria?) בתלמוד, רק „מטרוניתא".

[3]) ר"ה י"ז: בפסיקתא חדתא הוצ' יילינק בית המדרש VI .61 בא זה בקצור, המשל של ר' יוסי הכהן מזכיר את המשל של רבו ריב"ז שאמר לפני מיתתו (ברכות כ"ח: אדר"נ פכ"ה), ששם הוא ממשל ביאתו של בו"ד לפני מלכו של עולם לביאת של בו"ד לפני מלך בו"ד. השוה ביחוד את המליצה „בא לפיס את המלך" ואצל ריב"ז „לפייסו בדברים". הסתירה שבין דברים י' י"ז ובמדבר ו' כ"ו היא אם נחשב כי הפעל נשא פנים מובנו אחד בין כשאחריו בא הפעול ביחד ישר [נשא פני איש] ובין כשהוא בא ביחס שאליו [נשא פנים אל]. ע' תוספת ר"ה י"ז: ונדה ע': באגדה שבזמן ההוא וגם אח"כ היו רגילים לפרש כך. חכמי אלכסנדריה פנו גם אל ר' יהושע בן חנניה בשאלה זו (נדה ע':) והוא משיב להם כמו שהשיב ר' יוסי. בשם ר' אמי או ר' יוסי (סוף המאה השלישית) אומר ר' עוירא: שהמלאכים שאלו זאת את הקב"ה (ברכות כ: ע"ב). בספרי לבמדבר ו' (ריש 42 §) מובאה תשובה הדומה לזו שבתלמוד הנ"ל סתם, בלי שם אומרה. ואח"כ גם כן סתם תשובת ר' יהושע (ר' עקיבא). [4]) ע' 31 הע' 3.

[5]) אבות ב' ח'. באדר"נ פי"ד: נחל שוטף ומעין המתגבר, שמימיו מתגברין ויוצאין לחוץ, לקיים מה שנא' (משלי ה' ט"ז) יפוצו מעינותיך חוצה וכו'.

[6]) אבות ב' ה'. השוה גינר. J. Z. V 134 ולוי Ueber Fragmente aus der Mischna Von Aba Saul S. 31.

איזו היא דרך ישרה שידבק בה האדם? ולהפך, איזו היא דרך רעה, שיתרחק ממנה האדם? ענה ר״א בן ערך: (לב טוב, לב רע). ועל זה אמר ריב״ז: רואה אני דברי ר״א בן ערך מדבריכם [1], וכן באורו למשלי י״ד ל״ד [2]. כשבאו תלמידי ריב״ז לנחם את רבם, כל אחד אמר איזה דבר לנחם אותו, אבל דבריהם לא נתקבלו על לבו, מלבד דברי ר׳ אלעזר בן ערך שאמר לו: אמשל לך משל, למה הדבר דומה? לאדם שהפקיד המלך אצלו פקדון. בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר: אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום? אף אתה רבי — היה לך בן, קרא תורה, מקרא, נביאים וכתובים, משנה, הלכות ואגדות [3] ונפטר מן העולם בלא חטא, ויש לקבל עליך תנחומין, כשהחזרת פקדונך שלם. א״ל ריב״ז: נחמתני, כדרך שבני אדם מנחמין [4]. גם במה שנוגע לחכמת הנסתר נתן ריב״ז היתרון לר״א בן ערך [5].

אולם האיש הזה שרבו הרים את מעלתו כל כך, אחר מותו של ריב״ז גרם לו מזלו הרע, שניתק מחכמי דורו [6]. ממקורות שונים, שמספרים בנוסחאות שונות ע״ד בדידותו [7], אפשר להוציא בתור עובדה הסתורית, כי אחרי שמת ריב״ז [8] על פני תלמידיו, לא הלך ר״א בן ערך לשבת יחד עם חבריו ביבנה

---

[1]) ע׳ לעיל 26. [2]) ע׳ לעיל 26 הע׳ 4. [3]) אדר״נ פי״ד.

[4]) לפי הספור הידוע ע״ד מות שני בני ר׳ מאיר (סוף מדרש משלי) אמרה לו ברוריה אשתו מעין זה.

[5]) ע׳ לעיל 31 שם בפנים הובא כל הספור בשלמות ובהערה 2 ציוני המקורות.

[6]) אבות דר״נ י״ד בסוף. שם נוסח ב׳ פ״כ (ע׳ 59). קהלת ר׳ ז׳, ז׳. בבלי שבת קמ״ז: [7]) ברכות כ״ח.

[8]) מזה שתלמידי ריב״ז אחרי מות רבם הלכו ליבנה (לא כמ״ש גרץ IV ח״ב 28 שהם נשארו ביבנה) ורק ר׳ אליעזר בן ערך הלך לחמת כמו שכתוב בקה״ר ובאדר״נ מוכח שריב״ז לא מת ביבנה גופא. ואולם באדר״נ פי״ד נאמר שלא בדיוק שהמעשה שר׳ אלעזר בן ערך נבדל מחבריו היה אחרי שמת בנו של ריב״ז [.כשיצאו מלפניו, הוא, אמר: אלך לדמסית (בנ״ב: למאוס) למקום יפה ומים יפים ונאים, והם אמרו: נלך ליבנה למקום שתלמידים חכמים מרובים, אוהבים את התורה. הוא שהלך לדמסית נתמעט שם בתורה, הם שהלכו ליבנה, למקום שתלמידים חכמים מרובים, ואוהבים את התורה, נתגדל שמם בתורה״]. באדר״נ נוסח ב׳ פכ״ט נאמר שראב״ע נבדל מחבריו כשיצאו מירושלים. והנה נאמר בפירוש כי ריב״ז ישב בראש הסנהדרין בברור חיל, סנהדרין ל״ב: השוה ספרי לדברים ט״ז כ׳, 144 § ששם מדבר ע״ד נסיעתו של ריב״ח למקום ההוא, לבקר את רבו. תוספתא מעשרות ב׳ א׳. ולפיכך אנו צריכים לחשוב, כי ריב״ז בלה שארית ימיו בברור חיל ושם מת, ומשם הלכו תלמידיו ליבנה, ורק ר״א בן ערך הלך למקום אחר. המקום ההוא נקרא רק בקה״ר בשם אמאוס, אבל באדר״נ „דמסית״, שמובנה מעין חם, δημόσια דומה להארמית „חמתא״—ומזה יצא „אמאוס״ (ע׳ לוי I, 92 ע״ב). אולם

תחת נשיאותו של ר' גמליאל אלא על פי השפעת אשתו הלך לחמת (אֶמַאוּס). שם חי חיי רוחה ושכח באפן תמוה את תלמודו [1]. מהמצב הזה של ירידה רוחנית יצאה אזהרתו, שנמסרה ע"י ר' נהוראי [2] הֱוֵי גולה למקום תורה ואל תאמר שהיא תבוא אחריך, שחבריך יקימוה בידך, ואל בינתך אל תשען [3]. יותר מזה בטוח הפתגם שלו מהזמן של גדולתו, פתגם הנאה לתלמידו של ריב"ז השוקד על למודו והלוחם נגד שונאי היהדות [4]: הֱוֵה שקוד ללמוד תורה, ודע מה שתשיב לאפיקורוס [5], ודע לפני מי אתה עמל, ונאמן בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך[6].

בבבלי נקרא שמו „דיומסית". שהמים החמים שלהם קפחו את עשרת השבטים. וזהו אפוא בארץ הצפון; ואולי הם חמי טבריה, הנקראים אצל יוסיפוס ג"כ אמאוס (ע' Wiener Bibl. Real wörterbuch S. V·) רפופורט ערך סלין 112 מרחיק ללכת ואומר שאמאוס היא טבריה.

[1]) עפ"י קה"ר הוא שכח תורה שבע"פ ולפי הבבלי*) גם תורה שבכתב.

[2]) אבות ד' י"ד. השוה משלי ג' ה'.

[3]) שבת קמ"ז: לפי הנראה מתחלה השתמשו במלת „נהוראי" מפני שיש בהוראתה דמיון למולו של ר' אלעזר בן ערך. אח"כ באו לומר שנהוראי איננו כלל שם עצם. אלא שהוא ר' אלעזר בן ערך. כמו שנקרא בשם זה גם ר' נחמיה וגם ר"י מאיר. ע' ערובין י"ג: [4]) אבות ב', י"ד.

[5]) באדר"נ י"ז יש כאן הוספה: „ודבר אחד בתורה אל תשתכח מסך" שזהו מרמז על שר"א בן ערך שכח תלמודו. בנוסח ב' סוף פ' ל (p 66) המשפט השני הוא: ודע מה שתשיב לאפיקורוס על דברי תורה שלא יסתירו. שכשר סעיר שאינו מבין מה זאת. ואולי צריך לקרוא „שלא יִסָתְרו", כלומר: שלא יֵהָרְסוּ דברי התורה מפני תשובת המינים. הופמן (Die erste Mischna S. 30 Berlin Magasin VIII, 123) לא צדק שמנה באדר"נ ששה פתגמים מר"א בן ערך, בחשבו את המאמר דע לפני מי אתה עמל לשלשה פתגמים. וזהו באמת רק פתגם אחד שנתרחב עפ"י פתגמו של ר' טרפון; אבות ב' י"ט.

[6]) ע"ד ר' אלעזר בן ערך עין ביחוד גינר J. Zeitschrift IX, 45 ע"ד הפתגמים המיוחסים לו בפרקי דר"א ע' צונץ Gott. Vortröge S. 274. ראוי לתשומת לב הספור בשו"ט א' ג' על הכתוב „וכל אשר יעשה יצליח", כגון ר"א בן ערך, שהיה יועץ עצות ומתקיימות ומצליחות. א"ל נביא אתה? אמר להן לא נביא אנכי ולא בן נביא, אלא כך אני מקובל מרבותי: כל עצה שהיא לשם שמים סופה להתקים. בקטע ממכילתא, במכילתא הוצ' איש שלום 119 ע"ב ג"כ מיחס לר"א בן ערך מאמר אחד.

*) ז"ל הבבלי ר"א בן ערך איקלע להתם אימשיך בתרייהו (נמשך אחריהם) איעקר תלמודיה. כי הדר אתא ים למקרי בספרא (שמות י"ב ב') „החרש הזה לכם", בעי רבנן רחמי עליה והדר תלמודיה. אמר: החרש היה לבם.

פרק חמישי.

ר׳ גמליאל דיבנה (ר״ג השני).

מה שהתחיל ר׳ יוחנן בן זכאי, תלמידו של הלל, ליסד ביבנה הואיל ר׳ גמליאל להמשיך ולהַזֵק. אעפ״י שהמקורות אינם מספיקים לקנות ידיעה שלמה מהתקופה ההיא, אפשר בכל זאת לצייר לנו תמונה בהירה ממרצו העצום של ר׳ גמליאל, מרצונו הטהור מכל שמץ פניה של אהבת כבוד*), מפעלותיו ומשאיפותיו הטובות להצלחת עם ישראל ואחדותו. מעֲטר גדולה ושם טוב, עלה בידו לעשות את יבנה עם ישיבתה והסנהדרין שלה למרכז היהדות, לאחד את המפלגות החולקות, בית שמאי ובית הלל, וליצור בשביל שארית היהודים שנשארו בארץ אוטונומיה חדשה, עד כמה שהרשתה ממשלת רומא. ר׳ גמליאל היה ליורש הגון של ר׳ יוחנן בן זכאי. אך איך עלה לגדולה שבזו, ע״ז אין במקורות כל ידיעה. אין לנו גם איזה רמז מהיחס שהיה בין ר׳ גמליאל ובין ריב״ז [1]). החסרון הזה אינו מתמלא ע״י האגדה המאֻחרת [2]) שריב״ז בקש מאספסינוס שושילתא דרבן גמליאל (כלומר שלשלת היחס׳ של ר״ג שלא יכלה זרעו) [3]) וההשערות של רושמי הדורות וההסטוריונים אינם יכולים למלא את החסרון ואפילו להחלישו, שלא יהא כל כך מורגש. בתור עובדה צריך לחשוב כי בזמן שמת ריב״ז בבירור חיל [4]), ישב כבר ר׳ גמליאל בראש הסנהדרין ביבנה, ושבינו ובין הישיש, המיסד את התקופה החדשה, לא היו

---

1) יש מוכיחים שר׳ גמליאל השני היה תלמידו של ריב״ז (ע׳ ביוגרפיה של ר״ג השני מאת W. Landau ע׳ פרנקל, מאנאטסשריפט I, 283 ולהלן) מבבא בתרא י׳: (ע׳ למשל גרץ $_2$ IV, 15) ששם בין שורת התלמידים אמר גם הוא באור למשלי י״ד ל״ד. אבל כבר אמרנו לעיל 26 הע׳ 4 שהוכחה זו מסֻפקת. במשנה, סוכה ב׳ ה׳, בשאלה אחת של הלכה נזכרו גם ר׳ גמליאל ור׳ צדוק, אבל אין ראיה משם שזה היה בזמן אחד. ראויה לתשומת לב האניקדוטה שנתפרסמה לא כבר במדרש הגדול, שבה מספר ר׳ יהושע בן חנניה, כי ר׳ שמעון בן גמליאל הראשון, אבי ר״ג השני, יחד עם ריב״ז צוו לכתוב אגרות לגליל ולדרום. ואולם לפי המקורות שנודעו לנו עד עכשיו (תוספתא סנהדרין ב׳, ו׳ ועוד) צוה לכתב כאלה ר׳ גמליאל הראשון עם הסנהדרין שלו. 2) רק בבבלי גטין נ״ו:

3) האגדה ע״ד הצלתו של ר״ג שבתענית כ״ט. צריך להגיה שם ר׳ שמעון ב״ר גמליאל. כמו שהראה גרץ IV_2 467. 4) ע׳ לעיל 52 הע׳ 8.

---

*) השגתו האידיאלית בעסקנות הצבור אפשר לראות ממה שאמר לר״א חסמא ולר״י גודגדא שבקש להושיבם בראש והם סרבו ואמר להם: כמדומין אתם ששררה אני נותן לכם, עבדות אני נותן לכם, שנא׳ (מ״ב י״ב ז׳): אם היום תהיי עבד לעם הזה. (הוריות י׳ ריש ע״ב). המתרגם.

סכסוכים, ולא בשביל איזו תחרות ירד ריב"ז מעל כסא הנשיאות ועלה ר"ג תחתיו. אנו מוצאים להפך שהתלמידים היותר גדולים של ריב"ז עומדים ביחס של קורבה אל ר' גמליאל, שלא פסקה גם אחרי שהורד ר"ג לזמן קצר מנשיאותו בעקב מחלקתו עם ר' יהושע בן חנניה. את ר' יהושע אנו מוצאים ביבנה מעבר את השנה, בשעה ששהה ר"ג בסוריה להשיג אשור מפקידות רומא למִשְׂרָתוֹ. (הזכות של קביעות עבור השנה היתה רק בידי הנשיא[1]. ר' יהושע היה עוד בחיי ר' יוחנן לחבר הסנהדרין, שבראשו ישב אח"כ ר' גמליאל, והשערה קרובה היא, כי נסיעתו של ר"ג לסוריה קשורה עם עליתו על כסא ריב"ז. אחרי מותו של ריב"ז, הלכו כל תלמידיו, מלבד ר"א בן ערך, ליבנה[2]. שנים מהם היו ביחס קורבה משפחתית עם ר' גמליאל: ר' אליעזר בן הורקנוס לקח את אמא שלום אחות ר"ג לאשה[3] ור' שמעון בן נתנאל היה בעלה של נכדתו של ר' גמליאל הזקן[4]. גם את ר' יוסי הכהן, אנו מוצאים בקרבתו של הנשיא[5]. ר' צדוק ור' אליעזר בנו היו ממתי סודו של ר"ג, ר' אליעזר מסר בשמו כמה דברים. חבורתו של ריב"ז היתה חבורתו של ר"ג, וצריך להשב אותם, אעפ"י שאין לזה ראיות ברורות, לתלמידי ריב"ז. בשדה העבודה הרוחנית, שלה אנו מקדישים כאן את תשימת לבנו, הלך ר"ג בעקבותיו של ריב"ז, כמו שמוכח עפ"י ראיות נאמנות.

עוד למעלה הראנו[6], כי דרשות סמליות (סימבאלישע) ואליגוריות נמצאות, מלבד אצל ריב"ז, רק אצל ר"ג, לבמדבר ה' ט"ו[7]. ודרשה אחת מסוג זה, שאמר ריב"ז, שנה ר"ג במשל[8]. את הרעיון, שהתורה החמירה בגנב יותר מבגזלן (שהגנב משלם תשלומי כפל ד' וה'), משום שזה השוה כבוד עבד לכבוד קונו וזה לא השוה כבוד עבד לכבוד קונו, הרחיב ר"ג ע"י משל: לשני בני אדם שהיו בעיר ועשו משתה; אחד זימן את בני העיר ולא זימן

---

[1]) עדיות ז' ז'.

[2]) ע' לעיל 52. [3]) ע' בבלי שבת קט"ז. ועוד מקומות.

[4]) תוספתא ע"ז ג'. השוה פרנקל 90. בכ"י ערפורט כמו ביוחסין נאמר „שהשיא את בתו", שכנראה צ"ל „בת בתו".

[5]) ע' לעיל 50. [6]) לעיל 23.

[7]) דרשה זו מתחילה בל"ז: הניחו לי סופרים (כך בספרי), בבבלי: סופרים הניחו לי, במדבר רבה ט' ובילקוט 70 § (ששם צריך לתקן במקום רב גמלא — ר' גמליאל): הניחו סופרים לי. לא כמו שמפרש בעל מתנות כהונה „הניחו לי סופרים" השאירו בשבילי הסופרים, אלא — הָנִיחוּ לִי, סופרים!

[8]) תוספתא ב"ק ז' ב', ב"ק ע"ש: ר' מאיר בשמו.

את בני המלך, ואחד לא זימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך; איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר: זה שזימן את בני העיר ולא זימן את בני המלך [1]. כמו שבאגדת ריב״ז ראויות ביחוד לתשומת לב השיחות שלו עם הנכרים, כך תופסות באגדות של ר״ג המקום הכי חשוב השיחות הפולמוסיות שמסוג זה. אותו הפקיד הרומאי שהציע איזה שאלות לפני ריב״ז [2], הציע גם לפני ר״ג: „שאל אגניטוס הגמון את ר״ג, אמר לו: כמה תורות ניתנו לישראל? א״ל: שתים: אחת בכתב ואחת בעל פה [3]. —שאלה כזו שאל נכרי אחד שבא להתגייר לפני שמאי והלל, וגם כן קבל אותה התשובה [4] וזוהי אמנם פתיחה טבעית לשיחה ע״ד היהדות לשאול ע״ד מקוריותיה ויסודותיה [5]. אפשר כי פקיד הצבא הנזכר לעיל היה אחד משני סרדיטאות (στρατιῶται) ששלחה מלכות (רומא) ואמר להם: לכו ועשו עצמכם גרים וראו תורתן של ישראל מה טיבה. הלכו להם אל ר׳ גמליאל לאושא וקראו את המקרא ושנו את המשנה, מדרש,

---

[1]) להמשיל את הקב״ה למלך בו״ד זהו ג״כ מדרכו של ר׳ יוחנן ב״ז ותלמידיו, ע׳ לעיל 51 הע׳ 3 הלשון בבבלי „בני המלך״ במקום „המלך״, באה בהשפעת „בני העיר״, אבל בשום אפן אין זה מקורי. במדרש הגדול, כמו שהודיעני ביכלר, כתוב: בן המלך.

[2]) ע׳ לעיל 28 הע׳ 1.

[3]) ספרי דברים ל״ג י׳, 351 § לפני זה באה דרשה על ותורתך [לישראל] כאלו כתוב „ותורותיך״. ואולי גם דרשה זו היא של ר׳ גמליאל.

[4]) שבת ל״א. שלא בדיוק אומר ויס ח״א עמוד א׳ בהערה ואחריו Joel, בליקקע 60 ולהלן, כי בבטוי תורה שבעל פה משתמש הלל ראשון, כי באמת התשובה שם נאמרה בראשונה ע״י שמאי, שבודאי שגם הלל אמר כזאת. ובאדר״נ פט״ו (בנוסח ב׳ פכ״ט) נשלמה. הקושיא שמעורר ויס ע״ד הבטוי שבעל פה, אינה מובנה לי. מדוע נחשוב שהשין שְׁ שלפני בעל פה אינו ע״פ חקי הדקדוק יותר מהשין שֶׁ שלפני „בכתב״? גם אין הדרשה של הכתוב שמות ל״ד ל״ז (גיטין ס׳: השוה ירו׳ פאה 17 ע״א ושם נסמן) יסוד לבטוי בעל פה אלא להפך, יסוד הדרשה הוא הבטוי „בעל פה״. אין כל הוכחה, שהבטוי תורה שבעל פה והמושג שהוא מציין לא קדם להלל.

[5]) בב״ר ס״ג: הגמון אחד שאל לחד מן אילין דבית סלוני, א״ל: מי תופס המלכות אחרינו. הביא נייר חלק ונטל קולמוס וכתב עליו: ואחרי כן יצא אחיו וידו אוחזת בעקב עשו (בר׳ כ״ה כ״ו); לפי נוסחת הילקוט הנשאל היה ר״ג. לפ״ד רוזינטל (פיער אפאקאליפסישע ביכער זייטע 59) זהו הנוסח האמתי. אולם כנראה נשתרבב השם ר׳ גמליאל בילקוט ע״י השפעת שם השואל „הגמון״, וזה מוכח ממה שענה ההגמון לנשאל: ראו „דברים ישנים מפי זקן חדש״, שאי אפשר שזה מוסב על ר׳ גמליאל, אלא על איזה חכם סתם, ששמו לא נמסר כלל. יפה מוצא קרויס (Lehnwörter II, 383) חבר לאילין דבית סלוני עם „דבר כילוני״, ירו׳ הוריות 48 ע״א.

הלכות ואגדות [1]. בשעת פטירתם אמרו להם: כל תורתכם נאה ומשובחת, חוץ משני דברים (ששור של ישראל שנגח שור של נכרי פטור ושגזל הנכרי מותר בהנאה. לפי גירסא אחרת „חוץ מדבר אחד": גזל הנכרי) אבל הם לא ימסרו זאת למלכות [2]. אחד מפקידי הצבא ההם אולי היה אגריפס שר הצבא ששאל את ר"ג: כתיב בתורתכם (דברים ד' כ"ד): כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא אל קנא, כלום מתקנא אלא חכם בחכם, גבור בגבור ועשיר בעשיר. אמר לו: אמשל לך משל למה הדבר דומה? לאדם שנשא אשה על אשתו, חשובה ממנה אין מתקנאה בה, פחותה ממנה מתקנאה בה [3].—על סמך מקרא זה שאל פילוסופוס אחד את ר"ג: [4]) כתיב בתורתכם: כי ה' אלהיך אש אוכלה וכו' מפני מה מתקנאין בעובדיה ואין מתקנא בה? א"ל: אמשל לך משל למה"ד? למלך בו"ד שהיה לו בן אחד, ואותו הבן היה מגדל לו את הכלב והעלה לו שם על שם אביו, וכשהוא נשבע אומר: בחיי כלב אבא [5]. כששמע המלך, על מי הוא כועס: על הבן הוא כועס או על הכלב הוא כועס? הוי אומר: על הבן הוא כועס. א"ל: כלב אתה קורא אותה? והרי יש בה ממש. א"ל: ומה ראית? א"ל: פעם אחת נפלה דליקה בעירנו ונשרף העיר כולה ואותו בית של ע"א לא נשרף. אמר לו: אמשל לך משל למה הדבר דומה: למלך שסרחה עליו מדינה, כשהוא עושה מלחמה עם החיים הוא עושה או עם המתים הוא עושה? הוי אומר: עם החיים הוא עושה. א"ל: כלב אתה קורא אותה, מת אתה קורא אותה, אם כן יאבדנה מן העולם? א"ל: אילו לדבר שאין העולם צריך לו היו עובדין, הרי הוא מבטלה; הרי הן עובדין לחמה ללבנה לכוכבים ומזלות, לאפיקים ולגיאיות — יאבד עולמו מפני שוטים? וכן הוא אומר (צפניה א' ג'): אסף אדם ובהמה וכו' והמכשלות את הרשעים, וכי מפני שהרשעים

---

[1]) כך הוא בספרי, בירושלמי: ולמדו ממנו מקרא, משנה, תלמוד, הלכות ואגדות; בבבלי: וקראו ושנו. עפ"י איזו טעות נתוסף אחרי „ושנו"—ושלשו.

[2]) זהו לפי ספרי דברים ל"ג ג', 344 § בירו' ב"ק 4 ע"ב ובבבלי ב"ק ל"ח. חסר שם שהחילים באו להתגייר. בבבלי נאמר שרק דבר אחד לא מצא חן בעיניהם ושאעפ"כ לא ימסרו למלכות. והוא מה ששור של ישראל שנגח שור של נכרי פטור. בירוש' נאמר מלבד שני הדברים שהובאו בספרי ובבבלי גם את הדבר הזה, שאסור לישראלית להניק ולילד את הנכרית. ושם נאמר נ"כ כי ר"ג הבטיח לאסור את גזל הנכרי. השוה על אדות כל המעשה הזה השערותיו החריפות של גרץ במאנאטסשריפט 1881 ע' 493 ולהלן.

[3]) ע"ז נ"ה. השם אגריפס אולי בא בטעות במקום „אגניטס" שמובא בכמה מקומות. השוה דקדוקי סופרים שם. [4]) ע"ז נ"ד:

[5]) אפשר מאד שזהו רמז למה שנהגו היונים להשבע: בחיי הכלב!

נכשלים בהן יאבדם מן העולם? והלא לאדם הן עובדין (שם): והכרתי את האדם מעל פני האדמה[1]).

פילוסופוס אחד שאל את ר״ג: כתוב בתורתכם (דברים ט״ו י׳): נתן תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו. היש אדם בעולם שיבזבז את רכושו לאחרים, ושבזמן ההוא לא ירע לבבו מיראה שמא יצטרך הוא בעצמו אחר כך לבריות? וע״ז השיב לו ר״ג: הגע בעצמך, אם פלני מבקש ממך הלואה ומעמיד לך לערב את שר המדינה, בודאי שאתה עושה את בקשתו, ואיך אפשר שלא תמלא את הבקשה, אם בורא העולם בעצמו ערב בעד ההלואה? שנאמר (משלי י״ט י״ז): מלוה ה׳ חונן דל[2]).

— שאלו את הזקנים ברומי: אם אלהיכם אין רצונו בעבודה זרה יאבדנה מן העולם? א״ל: אילו לדבר שאין צורך לעולם בו היו עובדין, היה מבטלו, הרי הן עובדין לחמה ללבנה לכוכבים ומזלות, יאבד עולמו מפני השוטים? *) א״ל: אם כן יאבד דבר שאין לעולם צרך בו ויניח דבר שצורך העולם בו? א״ל: אף אנו מחזיקין ידי עובדיהן של אלו, שאומרים: תדעו שהן אלהות, שהן לא בטלו[3]). הזקנים הללו הם ר״ג וחבריו: ר״א בן עזריה, ר״י בן חנניה ור׳ עקיבא, שנסיעתם לרומא[4]) בשנת 95 היא אפיזודה היותר מענינת בהסטוריה של הזמן ההוא[5])—בשהותם ברומא דרשו שם: אין דרכיו של הקב״ה כבשר

---

[1]) במכילתא כ׳ ה׳ (8 6 ע״א) השאלה ששאל הפילוסופוס את ר״ג היא אותה השאלה שבבבלי נשאלה ע״י שר הצבא אגריפס.

[2]) מכילתא לאותו פסוק (מהדורת הופמן ע׳ 9)**).

[3]) משנה ע״ז ד׳ ז׳, תוספתא ע״ז ו׳ (ז׳) בבלי, ברייתא ע״ז נ״ד:

[4]) נסיעתם לרומא נזכרה משנה מעשר שני ה׳ ט׳; ערובין ד׳, ב׳: תוספתא סוכה ב׳, י״א; ספרא ויקרא כ״ג מ׳ (102 ע״ב וע״ג); ב. סוכה כ״ג ע״א; סוכה מ״א, ירו׳ סוכה 52 ע״ד; ירו׳ סנהדרין 25 ע״ד; הוריות 10 ע״א.—ע״ד שהייתם ברומא: ספרי דברים 43 §, מכות כ״ד ע״א וע״ב. ב״ר י׳: שם כ׳; שמות ר׳ ל׳; דברים ר׳ ב׳. איכה ר׳ כמעט בסוף; מסכת דרך פ״ק ה׳. ע״ד המקור שנזכר באחרונה ע׳ 134 R. d. E. J. XXII

[5]) ע׳ מאמרו של גרץ פרנקעלס מאנאטסשריפט I. 192 ולהלן. דרנבורג 334. Renan Le Evan. 307.

---

*) בברייתא (ע״ז נ״ד): מוסיף: אלא עולם כמנהגו נוהג ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין, דבר אחר: הרי שגזל סאה של חטים והלך חרעה בקרקע, דין הוא שלא תצמח, אלא עולם כמנהגו נוהג והולך, ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין. דבר אחר: הרי שבא על אשת חברו, דין הוא שלא תתעבר, אלא עולם כמנהגו נוהג והולך, ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין.

**) המכילתא לדברים לא היתה לנגד עיני ולפיכך הוכרחתי לתרגם את הציטט.

ודם, שהוא גוזר גזירה ואומר לאחרים לעשות, והוא אינו עושה כלום, והקב"ה אינו כן. היה שם מין אחד. אחר שיצאו, אמר להם: אין דבריכם אלא כזב. לא אמרתם אלהים אומר ועושה! למה אינו משמר את השבת? אמרו לו: רשע שבעולם: אין אדם רשאי לטלטל בתוך חצרו בשבת? אמר להם: הן. א"ל: העליונים והתחתונים חצרו של הקב"ה, שנא' (ישע' ו' ג'): מלא כל הארץ כבודו [1]. לפי הנראה, שבקשר עם זה באה גם שאלה אחרת ששאלו את הזקנים ברומי [2]: „בכמה ימים ברא הקב"ה את עולמו. א"ל: בששה ימים. א"ל: ומאותה שעה [מה הוא עושה]? א"ל: גיהנם ניסוקת לרשעים, אוי לעולם מדיניו!" בתשובה הקשה הזו רצה המשיב להביע את התמרמרותו נגד זדון הלב של השואל. אבל בזה מונח גם הרעיון, כי הצדק הוא יסוד העולם ומעת שנברא העולם אין הצדק חדל מעשות את פעולתו [3]. השיחה שהזכרנו באחרונה נמסרה גם בצורה אחרת [4]: א"ל כופר לר"ג: ידענא אלהייכו מאי קא עביד? (אני יודע מה שאלהיכם עושה). איתנגיד ואיתנח (ר"ג נאנח). א"ל: מאי האי? (על מה אתה נאנח?) א"ל: בן אחד יש לי בכרכי הים, ויש לי געגועים עליו, בעינא דמחוית לי ניהליה (רוצה אני שתראני אותו). אמר:

---

1) שמות ר' ל' קרוב לראש. השוה: Joel, Blicke II, 172

2) ברי ר' ו' קרוב לסוף. תלמי המלך שאל את הזקנים ברומי. כנראה בא כאן אנברוניסמוס—תלמי ברומא—מפני שהמלות „תלמי המלך", שיש להן מקום בענין הסמוך לזה, נשתרבבו לכאן, ובמקום זה צ"ל כאן „פילוסופוס אחד". או „מין אחד" או אפשר שבמקום שאל, היה מתחלה שאלו. גם בב"ר כי כתיב: „כיון שעלו הזקנים לרומי" ושם עזר ריב"ח לר"ג להשיב על שאלת הפילוסופים: כמה הוא עבור הנחש?

3) את הרעיון הזה אנו מוצאים במאמר סתמי לשמות ל"א, י"ז, מכילתא שם (104 ע"ב). ומפני שבת מן העבודה או מן הדין? ת"ל וינפש—מגיד שאין הדין בטל מלפניו לעולם.

4) סנהדרין ל"ט. אפשר ע"י שנוי קל שתהיה שיחה זו יותר דומה לשיחה הקודמת. כששאלו את ר"ג מה הקב"ה עושה, נאנח ר"ג והשיב: אם איני יודע מה שנעשה בארץ, איך אפשר לי לדעת מה שנעשה בשמים *).

---

*) נשמט אצל המחבר: מעשה באדם אחד שאמר לרבן גמליאל: באיזה מקום הוא (הקב"ה נתון? אמר לו: איני יודע. אמר לו: וזו היא תפלתכם וחכמתכם שאתם מתפללין לפניו בכל יום, ואי אתם יודעין איזהו מקומו? א"ל: שאלת דבר שהוא רחוק ממני מהלך חמש מאות שנה הריני שואל ממך ד"א, שהוא נתון אצלך ביום ובלילה ואמור לי באיזה מקום נתון. א"ל: ומי הוא זה? א"ל: הנפש שנתנה אצלך, אמור לי באיזה מקום היא נתונה? א"ל: איני יודע. א"ל: תיפח רוחיה דההוא גברא! — מה זאת שנתונה אצלך, אין אתה יודע מקומה, ואתה אומר לי דבר שהוא רחוק ממני מהלך חמש מאות שנה! א"ל: אם כן, יפה הם עושין שמשתחוין למעשי ידיהן, שהם מביטים בו בכל שעה. א"ל: מעשי ידיכם אתם רואים, והם אינם רואים אתכם, והקב"ה רואה מעשה ידיו, ומעשה ידיו אינם רואים אותו, שנא' (שמות ל"ג כ'): כי לא יראני האדם וחי (שו"ט ק"ג).

מי ידענא היכא ניהו (האם אני יודע היכן הוא)? א"ל: דאיכא בארעא (מה שיש בארץ) לא ידעת, דאיכא בשמיא ידעת?!—יחד עם זה נמסרו עוד שיחות אחדות[1] שבהן השיב ר"ג לכופרים על טענותיהם נגד תורת ה'. א"ל כופר לר"ג: כתיב (תהלים קמ"ז ד'): מונה מספר לכוכבים, מאי רבותיה? אנא מצינא למימני כוכבי (גם אני יכול למנות את הכוכבים). אייתי חבושי שדינהו בארבילא וקא מהדר להו (הביא חַבּוּשִׁים (Quitte) ושם בנפה וסבב אותה), א"ל: מנינהו (ספור אותם). א"ל: אוקמינהו (חדל מלסובבם). א"ל: רקיע נמי הכא הדרא (גם השמים מסתובבים כך). — [איכא דאמרי הכי אמר ליה... כביך ושִׁנַּיִךְ כמה הוה? שדא ידיה לפומיה וקא מני להו (שם ידו בתוך פיו והתחיל למנות). א"ל: דאיכא בפומך לא ידעת, דאיכא ברקיעא ידעת?!].—א"ל כופר לר"ג: מי שברא הרים לא ברא רוח, שנאמר (עמוס ד' י"ג): כי הנה יוצר הרים ובורא רוח (זה נקרא יוצר וזה בורא—רש"י). [א"ל ר"ג]: אלא מעתה גבי אדם, דכתיב: „ויברא" „וייצר", הכא נמי מי שברא זה לא ברא זה? טפח על טפח יש בו באדם ושני נקבים יש בו, מי שברא זה לא ברא זה? שנאמר (תהלים צ"ד ט"ו) הנוטע אזן הלא ישמע אם יוצר עין הלא יביט? א"ל: אין (כן, באמת שנים הם), א"ל: ובשעת מיתה כלן נתפייסו? (הנוטע והיוצר מסכימין להמיתו— רש"י) [2].—א"ל כופר לר"ג: אמריתו כל בי עשרה שכינתא שריא, כמה שכינתא איכא? (אתם אומרים, כי בכל מקום שיש מנין של עשרה שם השכינה שורה, כמה שכינות יש לכם?) קרא לשמעיה מחא ביה באפתקא (קרא לעבדו של המין וטפח לו בצוארו) א"ל: אמאי על שמשא בביתיה דמרך (למה נכנס השמש לבית אדונך)? א"ל: שמשא אכולי עלמא נייחא (השמש שורה על כל העולם). [א"ל]: ומה שמשא דהוא חד מן אלף אלפי רבוא שַׁמָּשֵׁי דקמי קוב"ה, ניחא לכולי עלמא (שורה על העולם כלו), שכינתא דקוב"ה על אחת כמה וכמה.— לזה שייך גם כן מה שנזכר במקום אחר[3]: פלוסופוס אחד שאל את ר"ג א"ל: צייר גדול הוא אלהיכם, אלא שמצא סממנים טובים שסייעו אותו[4], תהו, ובהו, חשך, ורוח, ומים ותהומות. א"ל: תיפח רוחיה דההוא גברא! כלהון כתיב בהו בריאה. תהו ובהו, שנא' (ישעי' מ"ה ז'): עושה שלום ובורא רע, חשך—יוצר אור ובורא חשך (שם), ומים — הללוהו שמי השמים והמים (תה'

---

[1]) שם. כל השיחות הללו נמצאות בתלמוד הבבלי, כמובן בנוסח מאֻחר.

[2]) בחולין פ"ז. משיב ר' יהודה הנשיא למין שאלה שכזו: שוטה שפיל לסופיה דקרא: ה' צבאות שמו. [3]) ב"ר א'.

[4]) סממנים כאן פירושו צבעים ולא כמו שעשה Wünsche בתרגומו לבראשית רבה (ע' 4) שתרגם Material ע' לוי Wörter. Zu Targumim II 172 b

קמ"ח ד'), למה? שצוה ונבראו, רוח—כי הנה יוצר הרים ובורא רוח (עמוס ד' י"ג), תהומות—באין תהומות חוללתי (משלי ח' כ"ד)[1].—על שתי שאלות של כופרים ענתה בת ר' גמליאל ברוח אביה[2]: א"ל כופר לר"ג: אלהיכם גנב הוא, דכתיב (בר' ב' כ"א): ויפל ה"א תרדמה על האדם ויישן ויקח אחת מצלעותיו. אמרה ליה ברתיה: שבקיה דאנא מהדרנא ליה (תן ואני משיבתו). אמרה ליה: תנו לי דוכס אחד. א"ל: למה ליך? א"ל: ליסטין באו עלינו הלילה ונטלו ממנו קיתון של כסף והניחו לנו קיתון של זהב. א"ל: ולואי שיבואו עלינו בכל יום. [א"ל]: ולא יפה היה לאדם הראשון, שנטלו ממנו צלע אחת ונתנו לו שפחה לשמשו. א"ל: הכי קאמינא: אלא לשקליה בהדיא. א"ל: אייתי לי אומצא דבשרא. אייתי לה אותבא תותא בחשא, אפיקתה, א"ל: אכול מהאי. א"ל: מאיסא לי. א"ל: ואדה"ר נמי. מי הות שקלא בהדיא הוה מאיסא ליה [הוא אמר לה: זאת חפצתי להגיד: מדוע לא לקח בגלוי? א"ל: הביאו לי חתיכת בשר ושמה אותה תחת הרמץ ואח"כ הוציאה ואמרה: אכל זאת, א"ל: מאוס עלי. א"ל: וכך היתה גם חוה מאוסה על אדה"ר, אם היה יוצרה בפניו][3].—א"ל קיסר לר"ג: אמריתו דשכבי חיי, הא הוי עפרא, ועפרא מי קא חיי? (אתם אומרים שהמתים חיים, הלא הם נעשים עפר, היתכן שעפר יקום לתחיה?) א"ל ברתיה: שבקיה ואנא מהדרנא ליה: שני יוצרים יש בעירנו—אחד יוצר מן המים ואחד יוצר מן הטיט, איזה מהם משֻבח? א"ל זה שיוצר מן המים. א"ל מן המים צר, מן הטיט לא כל שכן[4].—שאלו צדוקים את ר' גמליאל: מנין שהקב"ה מחיה מתים? א"ל: מן התורה, ומן הנביאים ומן הכתובים, ולא קִבלו ממנו. מן התורה—דכתיב (דברים ל"א ט"ז): הנך שוכב עם אבותיך וקם. א"ל: דלמא „וקם העם הזה וזנה"? מן הנביאים—דכתיב (ישעי' כ"ו י"ט). יחיו מתיך נבלתי יקומון הקיצו ורננו שוכני עפר, ודלמא מתים שהחיה יחזקאל? מן הכתובים

[1] המפרשים נדחקו כאן לומר ש„רע" הוא ה„תהו" שהוא ההפך מן ה„שלום", במובן השלום הכללי שביצירה כלה (השלום הקוסמולוני). אך יותר טוב לשער, כי לקח לו לראיה מהכתוב (ישעי' ל"ד י"ב): קו תהו ואבני בהו, שבברייתא חגיגה י"ב ע"א מבואר ג"כ באפן קוסמונוני [בוהו—אלו האבנים המפולמות המשוקעות בתהום ומהן יוצאין מים]. (ע' Joel, Blicke I. 142) רב מונה עשרה דברים שנבראו ביום הראשון, מזה חמשה שמנה ר' גמליאל, רק „תהום" לא מנה, בודאי מפני שזהו בכלל מים.—

[2] כך אנו מוצאים את ר' יוסי הכהן עונה במקום ר' גמליאל לגיורת בלוריא, ע' לעיל...

[3] סנהדרין ל"ט. (בנוסח אחר במקום כופר — קיסר). בב"ר סוף פ' י"ז נאמרה תשובה זו בשם ר' יוסי בן חלפתא. בנוסח ב' באדר"נ פ' ח', ע' 23, ר' יהושע, במקום ר' יוסי, משיב זאת למטרונה. [4]) סנהדרין צ' סוף ע"ב.

דכתיב (שה"ש ז' ו'): דובב שפתי ישנים; ודלמא רחושי מרחיש שפותיה בעלמא (שפתותיו דובבות בקבר)?... עד שאמר להם מקרא זה (דברים י"א כ"א): אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם, לכם לא נאמר, אלא להם, מיכן לתחית המתים מן התורה. ויש אומרים מן המקרא הזה אמר להם (דברים ד' ד'): ואתם הדבקים בה' חיים כלכם היום, מה היום כלכם קיימין, אף לעולם הבא כלכם קיימין[1]. — זוז היא ששאל פילוסופוס אחד את ר"ג: אתם אומרים, שאלקינו נפנה עלינו ומקבצנו מבין הגליות? א"ל: הן. א"ל: נביאים שנתנבאו לכם נביאי אמת היו או נביאי שקר היו. א"ל: נביאי אמת היו. א"ל: כתוב (הושע ה' ו'): ילכו לבקש את ה' ולא ימצאו חלץ מהם, כיון שחלץ לכם אלקיכם, היאך חוזר עליכם? א"ל ר"ג: שוטה, כלך אצל דברי תורה (דברים כ"ה ט'): ונגשה יבמתו... וחלצה נעלו, אילו נאמר: חלצו ממנו, נעשו כיבמה שחלצה ליבמה ונאסרה עליו, עכשיו שכתוב „חלץ מהם" נעשה כיבם שהלץ ליבמתו ומותר לחזור עליה. מיד קבל פילוסופוס והודה לר"ג[2].

אחדות מהשיחות שנזכרו עד הנה היו בין ר"ג ובין בני הכת הנוצרית, שנקראו בשם מינים במושגה המצמצם של המלה הזאת[3]. עוד נשאר ספור אחד מענין[4]: אמא שלום, דביתהו דר' אליעזר, אחתיה דרבי גמליאל הואי, הוה ההוא פילוסופא בשבבותיה, דהוה שקיל שמא דלא מקבל שוחדא. בעו לאוחוכי ביה, אעיילא ליה שרגא דדהבא ואזיל לקמיה. א"ל בעינא דנפלגי ליה בנכסי דבי נשא. אמר להו פלוגו. א"ל: כתיב לן: במקום ברא ברתא לא תירות. א"ל: מיומא דגליתון מארעכון, איתנטלית אורייתא דמשה ואתייהיבת ספרא אחריתי וכתיב ביה: ברא וברתא כחדא ירתון. למחר הדר עייל ליה איהו חמרא לובא. אמר להו: שפילית לסיפיה דספרא וכתיב ביה: אנא לא למיפחת מאורייתא דמשה אתיתי ולא לאוספי על אורייתא דמשה אתיתי[5] וכתיב ביה: במקום ברא ברתא לא תירות. א"ל: נהור נהוריך כשרגא. א"ל ר"ג: אתא חמרא ובטש

---

[1]) שם. תיכף אח"ז באה שיחה של ריב"ח עם הרומאים. אולי היתה שיחת ר"ג נ"כ עם הרומאים.

[2]) יבמות קי"ב: (מינא) ש"ט בסוף י' (פילוסופוס) ע' דרנבורג 357. כאן בפנים הוא ע"פ מדרש הגדול לויקרא כ"ו ט'.

[3]) השואל בשמו"ר לי נרשם בשם מין (ע' לעיל...) והמובא באחרונה לפי נוסח א'—מין ולפי נוסח אחר פילוסופוס.

[4]) שבת קט"ז. השוה אג' אמוראי א"י II, 42, 2.*)

[5]) מתיא ה' י"ז. ע' נירמן בספרו: Religionsgeschich. Studien 66

---

*) בפסיק' קנ"ז ע"א לענין שחר הכהנים: „כפה סיח את המטרה". ועי' בספרי סוף בלק.

לשרגא. (היה פלוסופוס אחד בשכנותו, שהיה מתפאר שאינו מקבל שוחד. רצו ללעג לו. הכניסה לו (אמא שלום) מנורת זהב ובאה לפניו וא"ל: רצוני לחלק בנכסי הירושה, אמר להם: חלקו. א"ל (ר"ג): כתוב אצלנו שבמקום שיש בן אין הבת יורשת. א"ל: מיום שגליתם מארצכם, נתבטלה התורה של משה ונתן ספר אחר וכתיב בו: הבן והבת יורשין כאחד. למחר הכנים לו הוא חמור לובי, אמר להם: עיינתי בסוף הספר וכתיב בו: אני לא באתי לגרוע מתורת משה ולא להוסיף עליה, ובו, בספרו של משה, נאמר במקום שיש בן לא תירש הבת. אמרה לו: יאיר אורך כמנורה. אמר ר' גמליאל: בא החמור וכבה את המנורה).—היחס של שנאה שבין כת היהודים הנוצרים ובין היהדות גדל מאד, כי אחרי אבדן הממלכה וחרבן בית המקדש שהיה מאחד את העם, קנאה היהדות מאד לאחדותה הפנימית ור' גמליאל, בא כח היהדות, השתדל להביע את היחס הזה בכל תקף. הוא תקן ע"י חבר חשוב של ישיבתו, שמואל הקטן [1]) ברכת המינים בתוך י"ח ברכות שסדרו גם כן בהסכמת ר' גמליאל

[1]) שמואל הקטן מהלל בברייתא [בתור בעל רוח הקודש] (ירו' סוטה 24 ע"ב, ב. סוטה מ"ח: בבלי סנהדרין י"א. שהש"ר ח' ט') וכן מאמרו של ר' יעקב בר אידי בשם ריב"ל, שוהו לקוח נ"כ מהברייתא. אלא בשנויים רבים (ירו' סוף סוטה, ירו' סוף הוריות, ירו' ע"ז 42 ע"נ). בשניהם ספורים אנדיים, שכנראה ביסודם מסרת הסטורית, שנמצאה בירו' סנהדרין 18 ע"נ, מס' שמחות פ' ח' וקצת בשנוי בבבלי סנהדרין י"א בראש עמוד א'. [מעשה ברבן גמליאל שאמר: השכימו לי שבעה לעלייה (לעבר את השנה). השכים ומצא שמונה. אמר: מי הוא שעלה שלא ברשות, ירד; קם שמואל הקטן ואמר: אני הוא שעליתי שלא ברשות ולא לעבר השנה עליתי, אלא ללמד הלכה למעשה הוצרכתי*]. אמר לו: אלדד ומידד! כל ישראל יודעין, שאלו אמרתי שלא יכנסו אלא שנים, שהיית אחד מהם [אלא אמרו חכמים: אין מעברין את השנה אלא במזמנין לה. ולא שמואל הקטן הוה, אלא אינש אחרינא, ומחמת כיסופא הוא דעבד (לא שמואל הק' נכנס שלא ברשות אלא איש אחר, וכדי שלא לבייש אותו הוא עשה זאת)... פעם אחת היו מסובין בעליה ביבנה ונתנה עליהם בת קול מן השמים: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכינה. אלא שאין דורו זכאי לכך. נתנו את עיניהם בשמואל הקטן. [וכשמת שמואל הקטן תלו מפתחו ופנקסו בארונו, מפני שלא היה לו בן, והיו ר"ג הזקן ור' אליעזר (בן עזריה) מספידין עליו ואומרים]: הי חסיד, הי ענו, תלמידו של הלל! הוא משוה את שמואל הקטן לאלדד ומידד, שמענותם לא רצו לקבל עליהם תאר זקן, ומשום זה זכו לנבואה (ע' סנהדרין י"ז). במאמרו של ריב"ל הנוסח: שנים מכם ראויין לרוח הקדש ושמואל הקטן אחד מהם. ונתנו את עיניהם בר' אליעזר בן הורקנוס. על פי זה אפשר לשער שהשמיני שבא שלא ברשות היה ר"א בן הורקנוס, שקיצוניותו הביאה אותו לידי נידוי, אע"פ שהנשיא היה ניסו, והוצא מתוך הועד שלעבור השנים, וכדי שלא לבייש

*) עפ"י התלמוד בבלי סנהדרין י"א. ועי"פ מס' שמחות פ"ח.

ע״י שמעון הפקולי [1]. —הברכה הזו היתה, כנראה, לבחון על ידה מי המה שנספחו על כת היהודים־הנוצרים, כי קבעו להלכה שכל מי שאינו מזכיר בתפלתו בעברו לפני התבה את התקוה להקמת מלכות בית דוד או שדולג על ברכת המינים, מעבירים אותו [2]. —התומריה שנהג ר״ג בענין הזה, כמו בכל דבר שנוגע לאחדות ישראל, לא היתה לו למכשול להתנהג בחייו הפרטיים עם הנכרים בסבלנות רבה. חבה יתרה הראה ר״ג לטבי עבדו הנכרי, שבמותו קבל ר״ג עליו תנחומין, כאלו היה אחד מקרוביו [3] [למרות שעל פי הדין אין

את ר״א בן הורקנוס, קבל שמואל הקטן את האשמה על עצמו, שהוא בא בלי הזמנה. שבחו של שמואל הקטן שנשמעה מפי ר׳ גמליאל, היה אח״כ לענין של אגדה שנתפרסמה בנוסחאות שונות. בברייתא (סנהדרין י״א:) תנו רבנן: משמתו נביאים האחרונים חגי, זכריה ומלאכי, נסתלקה רוח הקדש מישראל, ואעפ״כ היו משתמשין בבת קול. פעם אחת היו מסובין בעליית בית גוריה ביריחו, ונתנה עליהם בת קול מן השמים: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכינה כמשה רבנו, אלא שאין דורו זכאי לכך, נתנו חכמים עיניהם בהלל הזקן. וכשמת אמרו עליו: הי חסיד, הי ענו, תלמידו של עזרא! שוב פעם אחת היו מסובין בעליה ביבנה, ונתנה עליהם בת קול מן השמים: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכינה, אלא שאין דורו זכאי לכך. נתנו חכמים את עיניהם בשמואל הקטן. וכשמת אמרו עליו: הי חסיד, הי ענו תלמידו של הלל! אף הוא אומר בשעת מיתתו: שמעון (ר״ש בן גמליאל) וישמעאל (ר׳ ישמעאל בן אלישע) להרבא (ימותו בחרב) וחברוהי לקטלא (וחבריו להרג), ושאר עמא לביזא, ועקן סגיאין עתידין למיתי על עלמא (והרבה צרות תבאנה לעולם). בירו׳ סוטה פ״ט הי״ג הגירסא גם כן כמו בבבלי ורק מוסיף: ולמה נקרא שמו שמואל הקטן? לפי שהוא מקטין את עצמו, וי״א: לפי שמעט היה קטן משמואל הרמתי, ואחרי דברי הנבואה שאמר לפני מיתתו, הירושלמי מוסיף: ובלשון ארמית אמרן, ולא ידעו מה אמר. ובירו׳ ע״ז פ״ג ה״א וכן בירו׳ סוף הוריות: אמר ר׳ יעקב בר אידי בשם ר״י בן לוי: מעשה שנכנסו זקנים לעליית בית גדייא ביריחו ויצתה בת קול ואמרה: יש ביניכם שנים ראויין לרוח הקדש, והלל הזקן אחד מהם, נתנו עיניהן בשמואל הקטן. שוב נכנסו זקנים לעלייה ביבנה ויצתה בת קול ואמרה להן: יש ביניכם שנים ראויין לרוה״ק, ושמואל הקטן אחד מהם, נתנו עיניהם באליעזר בן הורקנוס, והיו שמחים על שהסכימה דעתן לדעת רוה״ק. — הערבוב של הלל ושמואל הקטן, כאילו הם בני דור אחד, אין זה אלא אנכרוניזם. — ע״ד הבת קול כבר ראינו (לעיל 18) אצל רבן גמליאל הראשון; שדבר האוטוריטט הכי גדול נמסר אח״כ באגדה בתור בת קול משמים. גם הבת קול המפורסמת שהכריעה במחלקת ב״ש וב״ה גם כן בודאי יסודה בהחלטת ר׳ גמליאל השני. גם עליו אמרו (בתוספתא פסחים א׳ כ״ז ב. עירובין ס״ד:) שכיוון ברוה״ק. במקום אחר (תוספ׳ נדה ה׳ ט״ו) נאמר שהוא נבא על נער אחד, שיהיה מורה הוראה בישראל, וכן היה.

[1]) ברכות כ״ח: מגילה י״ז: וים ח״ב 173. [2]) גרץ IV², 105.
[3]) משנה ברכות פ״ב מ״ז.

מקבלין תנחומין על העבדים]. וכן אנו מוצאים שבנסיעתו מעכו השיב דבר ידידות לנכרי אחד [1]. ומעשה בר"ג שהיה יושב על ספסל של גוים בשבת בעכו. אמרו לו: אין נוהגין כן להיות יושבין על ספסל של גוים בשבת. לא רצה לומר להם מותרין אתם, אלא עמד והלך לו [2]. — שאל פרוקלוס בן פילוסופוס [3] את ר"ג בעכו, שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי [אלילה יונית].אמר ליה: כתיב בתורתכם (דברים י"ג י"ח): ולא ידבק בידך מאומה מן החרם, מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי? אמר לו: אין משיבין במרחץ. וכשיצא אמר לו: אני לא באתי בגבולה, היא באה בגבולי. אין אומרים: נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי, אלא אומר: נעשה אפרודיטי נוי למרחץ. דבר אחר: אם נותנים לך ממון הרבה, אין אתה נכנס לע"ז שלך ערום ובעל קרי ומשתין בפניה, זו עומדת ע"פ הביב, וכל העם משתינין לפניה. לא נאמר אלא „אלהיהם", את שנוהג בו משום אלוה אסור, את שאינו נוהג בו משום אלוה מותר [4]. מנהגו זה של ר"ג לרחוץ במרחצאות של עע"ז לא היתה נוחה בעיני החכמים, כי מספרים „מעשה בר"ג ואונקלוס הגר שהיו באין באשקלון, וטבל ר"ג במרחץ, ואונקלס הגר בים, אמר ר' יהושע בן קבוסה [5] עמהם הייתי, ולא טבל ר"ג אלא בים [6]. לפי עדותו של ר' הנינא בנו של ר' גמליאל היו משתמשים בבית הנשיא בחותם שעליו חקוקה צורה, שיש בזה משום איסור צלמים [7].

גם ר"ג היה אומר, כמו ריב"ז, שחרבן הממלכה והמקדש בא בגלל חטאות בני ישראל. על הכתוב (דברים י"ב ד') „לא תעשון כן לה' אלהיכם" אמר ר"ג: וכי תעלה על דעתך שישראל נותצין למזבחותיהן? חס ושלום! אלא שלא תעשו כמעשיהם (של הגוים) ויגרמו עונותיכם ומעשיכם הרעים למקדש אבותיכם

---

[1]) ערובין ס"ד:. ע' עוד אצל לוי במלונו ח"ג 9 ע"א וב'. הדרך מעכו לכזיב (Ekdippa) היתה הגבול שבין א"י ובין "ארץ העמים. תוספ' חלה י"ח י"ד. גיטין ז':

[2]) תוספתא מו"ק ב', ט"ו; ירו' פסחים 30 בראש עמוד ד'; בבבלי פסחים נ"א ע"ב גורס במקום ר' גמליאל—ר' שמעון בן גמליאל.

[3]) כנראה נשמט אחרי המלה „בן" שם האב. השוה הנוסחאות אצל רבינוביץ לפס' ע"ז 44 ע"ב. [4]) משנה ע"ז ג' ד': [5]) ע שבת קמ"ז.

[6]) תוספ' מקואות י' ג'. בירו' ברכות 13 סוף ע"ב מסֻפר, שכשראה ר"ג גויה אחת נאה ברך „שככה לו בעולמו"; אולי זה הוא ר' גמליאל השני. בירו' ע"ז סוף ע"א למטה מסֻפר אמנם, שהמעשה היה על הר הבית, וזה מתאים לר"ג הראשון, וכן בבבלי ע"ז כ' (שם במקום ר"ג—ר"ש בן גמליאל). אולם אפשר שנשתרבב להתם ע"י הספורים שבאו שם קודם ע"ד ר' גמליאל הראשון.

[7]) ירו' ע"ז 42 ע"ג. ע' 331 .I Landau in Frankels Monat

שיחרב[1]). הצער על אומתו, שנגזלה א״ץ מולדתה ממנה, נגע עד לב הנשיא. „מעשה באשה אחת שהיתה בשכנותו של ר׳ גמליאל, והיה לו בן תשח״ת ומת, והיתה בוכה עליו בלילה, והיה ר׳ גמליאל שומע את קולה [והיה נזכר חורבן בית המקדש] והיה בוכה עמה עד שנשרו ריסי עיניו, וכיון שהרגישו בו תלמידיו, עמדו ופנו אותה משכונתו[2]).—„וכבר היה ר״ג ור״א בן עזריה ור׳ יהושע ור׳ עקיבא נכנסין לרומי ושמעו קול המונה של רומי עד מאה ועשרים מיל[3]) התחילו הם בוכין ור׳ עקיבא משחק. אמרו: עקיבא, אנו בוכים ואתה משחק? א״ל: ואתם למה בכיתם? א״ל: ולא נבכה, והגוים עובדי ע״ז שלהן יושבים בטח ושאנן ושלוה, ובית הדום רגלי אלהינו היה לשרפת אש ומדור לחית השדה, ולא נבכה? א״ל: לכך אני משחק: אם כן למכעיסיו, קל וחמר לעושי רצונו. פעם אחרת היו עולין לירושלים, הגיעו לצופים וקרעו בגדיהם, הגיעו להר הבית וראו שועל אחד יוצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הם בוכים, ור׳ עקיבא משחק. א״ל: אתם למה אתם בוכים? א״ל: ולא נבכה מקום שכתוב בו (במדבר א׳ נ״א): והזר הקרב יומת, והרי שועל יוצא מתוכו, ועליו נתקיים הפסוק (איכה ה׳ י״ז): על הר ציון ששמם שועלים הלכו בו. אמר להם: אף אני לכך אני משחק: הרי הוא אומר (ישעי׳ ח׳ ב׳): ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה הכהן ואת זכריה בן יברכיהו, וכי מה ענין אוריה, אצל זכריה? אוריה במקדש ראשון וזכריה במקדש שני? אלא מה אומר אוריה? (ירמיה כ״ו י״ח): ציון שדה תחרש וכו׳ והר הבית לבמות יער. ונזה אמר זכריה? (זכריה ח׳ ד׳): עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים ואיש משענתו בידו מרב ימים, וכתיב בתריה (שם) ורחובות העיר ימלאו ילדים וילדות משחקים ברחובותיה. אמר הקב״ה: הרי לי שני עדים אלו, אם קיימים דברי אוריה, יהיו קיימין דברי זכריה, ואם יבטלו דברי אוריה, יבטלו דברי זכריה. ושמחתי שנתקיימו דברי אוריה, ולבסוף דברי זכריה עתידין להתקיים. ובלשון הזה אמרו לו: עקיבא, נחמתנו! תתנחם ברגלי מבשר[4]).—בתור מנחם הופיע ר׳ עקיבא גם בספור אחר: כשהיה ר׳ גמליאל מגיע למקרא הזה (יחזקאל י״ח): „אל ההרים לא אכל וכו׳ צדיק הוא חיה יחיה״, היה בוכה ואמר: מאן דעביד לכלהו הוא דחיי, בחדא מינייהו לא. (אם עושה את כל אלה הוא יחיה, ואם דבר אחד לא יחיה).

---

[1]) ספרי לאותו פסוק § 61.

[2]) איכה ר׳ א׳ ב׳; בסנהדרין ק״ד (וכן במדרש זוטא לאותו פסוק) חסרות המלות שהובאו כאן בסוגרים. ור׳ גמליאל בכה רק מפני שהשתתף בצערה.

[3]) S. Revue des Etudes Juïves XXXIII, 195

[4]) ספרי דברים § 43, איכה ר׳ ה׳ י״ח, בבלי סוף מכות.

א"ל ר"ע: אלא מעתה (ויקרא י"ח כ"ד): אל תטמאו בכל אלה, הכי נמי בכלהו אין, בחדא מנייהו לא? אלא באחת מכל אלה, הכי נמי באחת מכל אלה[1].

ר"ג השתדל שהזכרון על דבר בית המקדש יהיה ער תמיד גם בלב העם. הוא הנהיג שבמקום החג הלאמי של הקרבת הפסח, שבשבילו היו כל ישראל באים אל הר הבית, יזכירו בליל הראשון של פסח עם יציאת מצרים גם את קרבן הפסח. ר' גמליאל, שעליו מְסֻפר שהיה הוא וחבריו מסבין בבני ברק ומספרים ביציאת מצרים כל הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו: רבותינו הגיע זמן קריאת שמע של שחרית[2], יסד גם את עיקר ההגדה של פסח[3]. ר"ג שם לב ביחוד לנוסח התפלה, וכמו שהזכרנו, תפלת שמונה עשרה נערכה על ידו והוקבעה לחובה לקראה בכל יום[4] ואותן הברכות שבהן מזכירים את בנין ירושלים ובית המקדש צריך לחשב שמחברן היה ר"ג[5].—גם את התקוה על דבר תחית האומה הבזוזה השתדל ר"ג לקבוע בלב העם. הוא דרש: עתידים אילנות

---

[1]) סנהדרין פ"א. מכות כ"ד. בשו"ט ט"ו ה' בא הספור הזה בשנויים. ר' עקיבא ענה לר"ג: ראה מה כתיב בשרצים: אלה הטמאים לכם בכל השרץ וכו' (ויקרא י"א ל"א). יכול אם לא נגע בכל אלה (כלומר: בכולן) לא יהיה טמא? והרי אם נגע בכעדשה מטמא; ואיזה מדה מרובה? הוי אומר: מדה טובה מרובה על מדת פורעניות חמש בטלים (כלו': כפול חמש), מה אם מי שהוא נגע אפילו באחד מהן, אפילו כעדשה— מטמא, כאילו נגע בכולן, מדה טובה לא יהיה כדין, שאם עשה אחת כאלו עשה כל המצות כלן. הוי אומר: כשם שאלה שכתוב בשרצים כאילו נגע בכולן, כך עושה אלה לא ימוט לעולם, אם עשה אחת מהן כאילו קיים את כולן. א"ל ר"ג: נחמתני, עקיבא, נחמתני (ע' ר"ה כ"ה. ששם אמר ר' יהושע לר"ע, שהרגיע את רוחו על עלבון שסבל מר"ג, ג"כ כלשון הזה). כנראה אין נוסח זה מקורי אלא חקוי להאמור בספור הראשון. הבכיה של ר"ג ע"ד אי האפשרות להגיע אל האידיאל של החסידות מזכירה את בכית ריב"ז לפני מותו, שבאה ג"כ בסבת ההכרה, שלא יזכה בבואו לתת דין וחשבון לפני ביד של מעלה, ברכות כ"ח:—פתגמו של ר' בן נתנאל, תלמידו של ריב"ז (ע' לעיל 55): אל תהא רשע בפני עצמך" נאמר, כנראה, נגד הרגש המעכיר את הרוח, שבימים הקשים ההם לא נשתחררו ממנו אפילו גדולי האומה. (גיגר נאכגעלאססענע שריפטען IV, 318 מפרש בפני עצמך, אפילו כשאתה לבדך, ואין איש עמך).

[2]) תוספתא פסחים י', י"ב. בהגדה של פסח: מעשה בר"א וכו'. שם במקום לוד—בני ברק.

[3]) משנה פסחים פ"י מ"ה. ע' וויס ח"ב 74. לדעת וייס, שלשה הדברים שאדם חייב לומר בפסח אינם פסח, מצה ומרור, אלא שכל אלה ביחד הם דבר אחד, והשני הוא — בכל דור ודור — והשלישי — לפיכך. ע' ג"כ גולדפן Rahmers Judischen literaturblatt 1893 S. 169

[4]) משנה ברכות ד' ג'. [5]) ע' וים ח"ב 73 ולהלן.

שמוציאים פירות בכל יום, שנא׳ (יחזקאל י״ז ח): ונשא ענף ועשה פרי, מה ענף בכל יום, אף פרי בכל יום. לגלג עליו אותו תלמיד ואמר: והכתיב (קהלת א׳ ט׳): אין כל חדש תחת השמש? א״ל: בא ואראך דוגמתן בעולם הזה. נפק אחוי ליה צלף (הוא יצא והראה לו צלף הטוען ג׳ מיני פירות זה אחר זה). ותו יתיב ר׳ גמליאל וקא דריש: עתידה ארץ ישראל, שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, שנא׳ (תהלים ע״ב ט״ז): יהי פסת בר בארץ. ולגלג עליו אותו תלמיד ואמר, והכתיב: אין כל חדש תחת השמש? א״ל: בא ואראך דוגמתן בעולם הזה. נפק, אחוי ליה כמהין ופטריות, ואכלי מילת—נברא בר קורא (קליפה כמין לבוש מצוייר)[1].

כמו ריב״ז, אהב גם ר״ג להציע שאלות במדרשי אגדה לפני החכמים שיחוו את דעתם. נמסרו לנו ארבע פלוגתות כאלה בעניני אגדה ושבהן בקש ר״ג את הצעיר שבהם, את ר׳ אליעזר המודעי,—שגם בהיותו צעיר נתפרסם בתור בעל אגדה משֻבח,—שיחוה את דעתו[2]. א. על הפסוק משלי י״ד ל״ד, צדקה תרומם גוי וחסד לאמים חטאת, שע״ז כבר שאל ריב״ז את תלמידיו[3]. ב. ע״ד חלום של שר המשקים, בר׳ מ׳ י׳; ר״ג בעצמו אינו נותן כל באור. אלא אחרי ששמע את באוריהם של ר״א ור׳ יהושע, בקש את ר״א המודעי שיחוה דעתו[4]. ג. את המלה „פחז״ (בר׳ מ״ט ד׳) לבאר, בדרך גוטריקון, ור״ג פותר כמו שלפי מקור אחר פותר ר״א בן יעקב[5]. ד. מה ראתה אסתר, שזמנה את המן? אחרי תשובתם של ר״א ור״י אומר ר״ג את דעתו: [אחשורש] מלך הפכפכן היה (אינו עומד בדבורו. אמרה: שמא אוכל לפתותו ולהרגו, ואם לא יהא מזומן, תעבור השעה ויחזור בו—רש״י)[6]. השלמה רצויה לענין זה של אחשורש באה ע״י אבא גוריון איש צידון, שאמר משום ר״ג[7], כי הצרות

---

[1]) שבת ל׳: יתיב ר׳ גמליאל וקא דריש. J. S. Bloch. במאמרו לענין הזה Studien zur geschichte der Sammlung der biblischen Literatur S 154 X. חושב בטעות שכאן מדֻבר ע״ד ר׳ גמליאל הראשון.

[2]) אמר רבן גמליאל עדין צריכין אנו למודעי.

[3]) ב״ב י׳: ע׳ לעיל 26 הע׳ 4. [4]) חולין צ״ב.

[5]) שבת נ״ה: ע׳ לעיל 50 הע׳ 3 בב״ר צ״ח אין שמו של ר״ג נזכר, ובמקומו אומר בעל המאמר: „עד עכשיו אנו צריכין למודעי״.

[6]) מגילה י״ב: בין מאמרו של ר״ג ובין מאמרו של ר׳ יהושע מביאה הברייתא דעות של חכמים מאֻחרים, רֻבם תלמידי ר״ע.

[7]) בראש מדרש אבא גוריון (מהדורת בובר) ובקצור באסתר ר׳ בראש. אבא גוריון אמר בשם אבא שאול בקדושין פ״ב. ירו׳ קדושין בסוף.

באו לישראל בתור גמול למעשיהם הרעים[1] „מדסגיאו דיני שיקרא, סגיאו סהדי שיקרא[2], מדסגיאו דלטוריא סגיאו ממוניהן דגוברין חטופין, מדסגיאו אפיי חציפתא, איתנטלא יקרא דבני אנשא, מדאמר זעירא לרבא: אנא רב מינך, איתקטעו שנייא מבני אינשא, מדארגיזו בנייא חביבאי קדם אבוהן דבשמיא, העמ״ד עליהם מלך חנף ואיזה זה אחשורש, שנא׳ (איוב ל״ד ל׳): ממלך אדם חנף ממוקשי עם[3] ולמה נקרא שמו חנף, לפי שהרג את ושתי מפני אוהבו, והרג אוהבו בשביל אשתו: הרג ושתי בשביל המן[4] ואת המן בשביל אסתר״[5]. לפי הגראה רמז בזה לעריץ הרומאי דומיציאנוס, שהיה הפכפך: ור״ג חשב, כי גזרותיו באו בתור ענש בעד פשעי ישראל.—ע״ד הכח המהרס של מלכות רומא אמר ר״ג: בארבעה דברים מלכות אוכלת. (כלומר: מאבדת רכוש האזרחים) במכסאות[6] במ־חצאות ותרטיאות וארנוניות שלהן[7]. ציור קודר של הזמן נמצא במאמרו של ר״ג, שהמשיח יבוא בימים של שפלות מוסרית ולחץ עניות[8]:

---

1) ע׳ לעיל 66.

2) במשנה ר״ה ב׳ ח׳ מובא ע״ד עדות שקר שנרמה למחלקת בין ר״ג ובין חבריו.

3) ר״ג מנקד במקום „מֹ מְ לֹ ךְ״ מַמְלִיךְ אדם חנף ומבאר את הכתוב כמו התרגום: מְמַני מלכא בר נש דילטור מטול תקליא די בעמא. „חנף״ הוא מתרגם דילטור (delotor) לא במובנו הרגיל של המלה חנף. ע׳ מאמרי ע״ד אותו התרגום במאנאטס־שריפט 1871 וייטע 216. ר״ג השני קרא את התרגום לאיוב בשעה שהיה בטבריה (דרנבורג מתקן „ביבנה״) (תוספ׳ שבת י״ג (י״ד) ב׳; בבלי שבת קט״ו. מס׳ סופרים ה׳, ט״ו; ט״ו, ב׳) ואפשר שמצא את הבאור לפסוק איוב ל״ד ל׳ בתרגום העתיק הזה (ע׳ לעיל 16) אך יותר קרוב לשער כי התרגום נעשה אח״כ ע״פ דרשתו של ר״ג. ע״ד שאר באוריו לפסוק שבאיוב ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״א 312, 400; ח״ב 375.

4) זהו מסוכן, לפי הברייתא מגילה י״ב:

5) באסתר ר׳ (א׳) בא הבאור על „ממלך אדם חנף״ לפני מאמרו של ר״ג והמבאר הוא ר׳ יהודה בר סימון (ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״ג 204) אבל אפשר להיות שר׳ יהודה ידע את הבאור עפ״י הקבלה, והמבאר הוא ר״ג. ראיה לזה שבמחלקת הנזכרה לעיל ע״ד הפסוק אסתר ה׳ ד׳ מציין ר״ג את אחשורש בתור הפכפכן, מה שמתאים לבאור „חנף״ שמוסב על אחשורש. וברור הוא למדי, כי בזה רמז לקיסר דומיציאנוס שהרג את יועציו וגם את אשתו.

6) באור המלה הזאת לא מבורר. יש גורסים מכסאות — כלומר: מכס. ווי״נ דימסיאות, שבא במשנה ע״ז א׳ ז׳ על יד מרחצאות

7) אדר״נ פ׳ כ״ח, ע׳ 85.

8) דרך ארץ זוטא פ׳ י׳. בבבלי סנהדרין ע״ז. האומר הוא ר׳ יהודה, בשהש״ר ב׳ י״ג — ר׳ שמעון בן לקיש. שניהם בודאי אמרו זאת בשם ר״ג (ע״ד ר׳ יהודה ע׳ להלן 71) גם במשנה סוף סוטה נמצא זאת בהוספות ממחברים מאוחרים.

דור שבן דוד בא בית הועד יהיה לזנות, הגליל יחרב, ואנשי הגליל יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו, וחכמת סופרים[1] תסרח ויראי חטא ימאסו, פני הדור כפני הכלב, והאמת נעדרת וסר מרע משתולל.

ביחד עם ר׳ יהושע בן חנניה מבאר ר״ג את השאלה ע״ד קטנים בני רשעי ארץ אם יש להם חלק לעוה״ב. ר׳ גמליאל אומר: אין להם חלק לעוה״ב, שנא׳ (מלאכי ג׳ י״ט): כי הנה היום בא בוער כתנור והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש. ר׳ יהושע אומר: באין הן לעוה״ב, להלן הוא אומר (תהלים קט״ז ו׳): שומר פתאים ה׳ *) ולהלן הוא אומר (דניאל ד׳ כ׳) גדו אילנא וחבלוהי ברם עקר שרשוהי בארעא שבקו. אמר ר״ג: מה אני מקיים אשר לא ישאיר להן שרש וענף? אמר לו: שאין המקום מניח להן מצוה ושירי מצוה, להם ולאבותיהם לעולם[2].—כשהיו ר׳ גמליאל ור׳ יהושע באטלס של אמאוס שהלכו שמה ליקח בהמה למשתה בנו של ר׳ גמליאל, שאלם ר׳ עקיבא מלבד איזה שאלות בהלכה[3], גם שאלה אחת באגדה: כתיב (בר׳ ל״ב, ל״ב) ויזרח לו השמש, וכי שמש לו לבד זרחה, והלא לכל העולם זרחה? תשובתו של ר״ג לא נמסרה, אלא של האמורא ר׳ יצחק [שמש הבאה בעבורו זרחה בעבורו] וצריך לחשב כי זו היתה גם תשובת ר״ג[4].—יהודה איש כפר עכו[5]) שאל את ר׳ גמליאל: מה ראה משה לומר כי יבוא אלי העם? אמר לו: ואם לאו מה יאמר? כשהוא

---

[1]) בשם סופרים משתמש ר״ג גם לעיל 55 הע׳ 7.

[2]) תוספתא סנהדרין ריש י״ג (שבדפוסים „מקטני״ (בכ״י ערפורט „קטנים״) נשתבש באופן מוזר „לתנא״.) בבבלי סנהדרין קי: בא במקום ר׳ יהושע—ר׳ עקיבא; באדר״נ ל״ו במקום ר״ג בא ר׳ אליעזר. ר׳ גמליאל שם מוכיח מפסוק דברים י״א כ׳ כמו שאמר ר׳ אליעזר. כל הענין שם משבש (ע׳ הערת שכטר עמוד 108 במהדורה שלו). מחלקת במדרש הלכה בין ר״ג ובין ר׳ יהושע מוצאים אנו במשנה זבחים ט׳ א׳ (על הכתוב ויקרא ו׳ ב׳) ובין ר״ג ובין ר״ע במכילתא שמות כ״א כ״ח.

[3]) ס. כריתות ג׳, ו׳—ט׳. גם בירו׳ ברכות סוף פ״ב נזכר, שר״ג ור״י היו בדרך.

[4]) חולין צ״א: ברילל 67 הרצה באפן כזה שר׳ גמליאל היה השואל ור״ע ור׳ יהושע היו הנשאלים.

[5]) י״נ עיכום, איבום, אמום, איכום איכום, אך לא צריך לחשב שיש שני מקומות כפר עכו וכפר איכום, כמו שחושב נויבואר 271. 232 geogr. du Talmud שבאחד נולד ר׳ שמעון ובשני ר׳ יהודה בנו ע׳ ויס ח״ב 188. ר׳ יהודה מקרית יערים הוא הוא בודאי ר׳ יהודה בן אגרא מכפר עכו (ע׳ ח״ב 234, 4); 392, 2) ע״ד בנו ר׳ שמעון ע׳ ח״ב 392. בתור איש כפר עכו נודע גם ר׳ תנחום ב״ר חייא, אמורא שחי בסוף המאה השלישית (ע׳ אגדת אמוראי א״י ה״נ 636).

---

*) פתאים—קטנים בערבית (מדרש שמו״ר ריש נ׳) המתרגם.

אומר „לדרש אלהים", יפה אומר[1]. — מעשה ברבן גמליאל שהלך אצל חלפא בן קרויה[2] ואמר לו: התפלל עלי. ואמר: (תה' כ' ה') יתן לך כלבבך. ר' הונא בר רב יצחק אמר: לא אמר לו כך, אלא אמר (תהלים כ' י'): ימלא ה' כל משאלותיך[3]. — כנראה ר"ג מפרש את הפסוק באותו המובן, שהביע בפתגמו על הכתוב (דברים י"ג י"ח): „ונתן לך רחמים ורחמך" [סימן זה יהא בידך]: כל זמן שאתה רחמן, המקום מרחם עליך, אינך רחמן, אין המקום מרחם עליך[4].

עוד נשארו מר"ג מאמרות אגדיים לויקרא כ' ב'[5], לשה"ש א' א'[6]; לתהלים ס"ח כ"ז[7]. במשנה אבות לא נשאר ממנו כל מאמר[8] אבל בתוספתא[9].

---

1) מכילתא לאותו פסוק. השואל חושב כי משפט התנאי „כי יבוא אלי" נשאר בלי משלים. ר"ג אומר, כי המלות „לדרש אלהים" היא המשלים*).

2) האיש הזה נמצא בתור פוסק הלכה ברייתא ירו' מע"ש 54 ע"ד. ובתוספתא מע"ש ד' ה'. קרוב לשער כי הוא הוא שנשתבש לחילפתא בר קוינא בתוספתא מכשירין ג' ז'. ע"ד אחר שנקרא בשם זה בזמן מאחר ע' אג' אמוראי א"י ח"ג 562.

3) שו"ט תהלים כ'.

4) ר' יהודה בשמו. ירו' ב"ק 6 ע"ג. כזה, רק בחסרון המשפט השלישי, בא בתוספתא ב"ק ט' ל'. בצורה שכזו בא בתנחומא ב' וירא ל', פסיקתא ר' ל"ח 165 ע"א; אך שם האומר הוא ר' יוסי בן דורמסקית. בבבלי שבת קנ"א. ובספרי לאותו פסוק (§ 96) חסרות המלות שבאו כאן בסוגרים. ונוסח הפתגם בספרי הוא: כל זמן שאתה מרחם על הבריות, מרחמים עליך מן השמים. ובבבלי: כל המרחם על הבריות מרחמים עליו מן השמים וכל שאינו וכו'. כשנסע ר"ג בספינה עם תלמידיו וקמה סערה בקשוהו תלמידיו: רבנו, התפלל בעדנו. קרא ר"ג: אלהים רחם עלינו! תלמידיו העירו, כי ראוי הוא שיאחד את שמו עם שם הקב"ה, והוא אמר: אלהי! רחם עלינו. מכילתא לדברים כ"ו ג' (מכילתא חדשה הוצ' הופמן 33; הילדסהיימר יובלשריפט 97.

5) ספרא לאותו פסוק (91 עמוד ג' מהדורת W·): עם הארץ — עם שעתיד לירש את הארץ ע"י הדברים הללו.

6) ריש שהש"ר: מלאכי השרת אמרוהו. שיר שאמרוהו שרים של מעלה מזה נראה שערכו של שיר השירים היה גדול בעיני ר"ג כמו בעיני ר"א במשנה ידים ג' ה'. במדרש זוטא לשה"ש (בראש) שם האומר הוא ר' נתן. והבאור האחרון שם נאמר בשם ר"נ. 7) ירו' סוטה 20 ע"ג.

8) ע' בב"ז השערתו של Landau Monatsschr. I, 328

9) תוספתא קדושין א', י"א**).

---

*) ע' „זית רענן" לילקוט לפסוק זה. איך שיהיה הסגנון כאן לא ברור.

**) המחבר השמיט [אולי בכונה] את מאמרו של ר' יוסי בשם ר"ג: כל שיש בידו אומנות למה הוא דומה? לאשה שיש לה בעל, בין מתקשטת ובין שאינה מתקשטת, אין הכל מסתכלין בה, אם אינה מתקשטת היא תהא לה מאירה; וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה; לאשה שאין לה בעל, בין שמתקשטת ובין שאינה מתקשטת הכל מסתכלין בה, ואם מתקשטת היא תהא לה מאירה.

אנו מוצאים שני מאמרים שלו ע״ד ע״ך האומנות, אחד נמסר ע״י ר׳ יוסי בן הלפתא והשני ע״י ר׳ אלעזר בן צדוק. המאמר השני הוא: כל שיש בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם גדור, שאין בהמה וחיה נכנסין לתוכו, ואין עוברין ושבין אוכלין מה שבתוכו, ואין רואין מה שבתוכו, וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם פרוץ, שבהמה וחיה נכנסין לתוכו, ועוברים ושבים אוכלים מה שבתוכו ורואין כל מה שבתוכו.—הוא היה אומר: דברי תורה קשים לקנותן ככלי מילת (Milesische) ונוחין לאבדן ככלי פשתן. דברי שטות ודברי תפלות נוחין לקנותם וקשים לאבדם כשק, פעמים שאדם לוקח שק מן השוק בסלע ומשתמש בו והולך ארבע או חמש שנים[1]. — בשלשה דברים אוהב אני את הפרסיים: הם צנועין באכילתן וצנועין בבית הכסא וצנועין בדבר אחר[2].

לאחרונה צריך להביא את ההספד שהספיד ר׳ גמליאל יחד עם חברו בנשיאות, ר׳ אליעזר בן עזריה, את תלמידו החביב שמואל הקטן[3]: על זה נאה לבכות, על זה נאה להתאבל! מלכים מתים, מניחים כתריהם לבניהם, עשירים מתים ומניחים עשרם לבניהם, שמואל הקטן נטל כל החמודות שבעולם והלך לו[4].

פרק ששי.

ר׳ אליעזר בן הורקנוס.

ר׳ אליעזר בן הורקנוס נזכר תמיד ראשון בין תלמידיו של ר׳ יוחנן בן זכאי. הוא היה מוצק בדעתו כברזל, ואינו זז מדעותיו היסודיות. הוא עמד עם הנשיא בקשר משפחתי, אך עבודתו הביאה מכשולים לאחדות ההלכה ולפשרת הסתירות. הוא היה אחד מהיותר גדולים בתלמידי בית הלל, אבל מהפרינציפים הקשים שלו ומסירותו למסרת נראה כאלו היה מתלמידי בית שמאי: בני דורו

[1]) אדר״נ פ׳ כ״ח. [2]) ברכות ח׳: [3]) ע׳ לעיל 63 הע׳ 1

[4]) שמחות פרק ח׳. בפדר״א מיוחסות איזה אגדות לר״ג בפ׳ כ׳ (שם טל את אברהם ואת ישמעאל). פ׳ מ״ב. (תשובה שעשו ישראל כשנגשו אל הים). פ׳ נ״א. כמו שראשי חדשים מתקדשין ומתחדשין בעוה״ז, כך יהיו ישראל מתקדשין ומתחדשין לעתיד לבוא... שנא׳: קדושים תהיו כי קדוש אני. שם. עולת שבת שמקריבין בכל שבת שני כבשים ועולת ראש חדש פרים שנים, אלו שנים ואלו שנים, כנגד שני עולמות—העוה״ז והעוה״ב; איל אחד ושעיר אחד, כשם שהוא אחד כך הם אחד ואלהיהן אחד. כבשים בני שנה שבעה תמימים כנגד מקריביהן למחדשן (?). פ׳ נ״נ. (ישראל במדבר).

כבדוהו מאד, ואעפ"כ הגיע לזה שהחרימוהו, ומשום זה נאנס לבלות שארית ימיו בבדידות מרה. ובכל זאת מספר מאמריו, כמו בהלכה, כן באגדה, הוא מסוים. מה שנוגע למאמריו האגדיים הננו להביא בפרק השני אותם המאמרים שבהם הוא חולק על ר' יהושע בן חנניה וכאן נסדר את שאר מאמריו פרקים, פרקים, לפי הענינים.

א. מאמרות. דִבּוּרִים אַפַּיִים.

כמו שאר חבריו, כך היה רגיל בפי ר' אליעזר פתגם מְשֻׁלָּשׁ מְצֻיָּן: יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס, ושוב יום אחד לפני מיתתך[1]. שאלו תלמידיו את ר"א: וכי אדם יודע באיזה יום ימות? אמר להן: וכל שכן: ישוב היום שמא ימות למחר, נמצא כל ימיו בתשובה; ואף שלמה אמר בחכמתו (קהלת ט' ח'): בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך לא יחסר[2]. אחרי הפתגם הזה נשארה במשנה[3] עוד אזהרה, שבה הביע ר' אליעזר את מר רוחו בימיו האחרונים[4]: והוי מתחמם כנגד אורן של חכמים, והוי זהיר בגחלתן שלא תכוה, שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב, וכל דבריהם כגחלי אש.—כשחלה ר"א, נכנסו תלמידיו לבקרו, אמרו לו: רבינו! למדנו אורחות חיים ונזכה בהן לחיי העוה"ב. אמר להן: הזהרו בכבוד חבריכם[5] ומנעו בניכם מן ההגיון[6] והושיבום בין ברכי תלמידי חכמים, וכשאתם

---

[1]) אבות פ"ב י'. [2]) שבת קנ"ג. אדר"נ פט"ו (נוסח ב' פכ"ט ע' 62). קה"ר ט' ח'; שו"ט צ' י"ב; בבבלי נוסף עוד משל מרבו ריב"ז, ע' לעיל 27 הע' 3.

[3]) אבל לא באדר"נ פט"ו. שם הפתגם „הוי מתחמם כנגד אורן של חכמים" נאמר ע"י ר' יוסי בן יהודה, בן דורו של ר' יהודה הנשיא, שאמר בשם אביו, שאמר בשם ר' אלעאי, תלמידו של ר"א בן הורקנוס. השוה הופמן במאגאזין של ברלינר VIII, 123. בתוספתא זבחים סוף פ' ב', מנחות י"ח. א"ר אלעזר בן שמוע על ר' יהודה: לפי שיהודה תלמידו של אלעי ואלעי תלמידו של ר' אליעזר, לפיכך הוא שונה משנת ר' אליעזר. ע' סוכה כ"ח.

[4]) ע' גרץ IV2, 45. [וע' ירושלמי יומא פ"י ה"ג (43 ע"ג) השתמטותו האפית מלתת תשובה שלא שמע מרבותיו]. [5]) ע' מאמרו של ר' נחוניה בן הקנה לעיל 42.

[6]) באורו של לוי (במלונו I, 450 ע"ב. לפי גירסת הרשב"ם בבאורו לבר' ל"ז: „אל תרבו בְניכם בהגיון", שגם ברילל מביא זה בתור השערה במקצת (ע' 274 וע' גינר J. Z. V. 205), הוא יותר טוב משאר הבאורים—אל תתנו לבניכם לקרוא, אלא הושיבום בין ברכי תלמידי חכמים לשמוע תורה מפיהם. הוכחה מכרעת הוא מ"ש „להגיון נתנו", ירו' סנהדרין כ"ח ע"א, ששם דנים ע"ד הקריאה בספרים חיצונים בנגוד ללמוד בכתבי הקדש. השרש הוא „הגה" (יהושע א' ח', תה' א' ב'), שמדבר ע"ד הקריאה בכתבי הקדש, ושנמצא גם באיכה ר' ריש פתיחתא ב' „אלו סופרים ומשנים, שהם הוגים ומשנים".

מתפללים, דעו לפני מי אתם עומדים[1].

סגנונו של ר"א המקורי ולפעמים גם החריף, שנראה מתוך מאמריו שהובאו לעיל וגם מאחדים מאלה שיבואו להלן, נגלה ביחוד במקום שהמס״ת מביאה את דבריו כמו שיצאו מפיו, בספורי מאורעות חייו, או בפלוגתות הלכותיות, ומתוך סגנונו נראה אפיו של האיש הזה. כשאמר לו ר׳ ישמעאל: הרי אתה אומר לַכָּתוּב: שתוק עד שאדרוש (כלומר: שאתה מרבה לדרוש יותר מדי), ענהו ר"א: ישמעאל, דקל הרים אתה! (כלו׳: ממעט לתת פירות[2]). כשדרש לפני ר׳ עקיבא על הכתוב ויקרא י"ז י"ח, ובקש שישים לב לדבריו, אמר לו: כֹּף אזנך לשמוע![3]) — כשהלך ר׳ יוסי בן דורמסקית, להקביל פני ר׳ אליעזר בלוד. אמר לו: מַה חידוש היה בבית המדרש היום? א"ל: נמנו וגמרו עמון ומואב: מעשרין מעשר עני בשביעית, א"ל: יוסי, פשוט ידיך וקבל עיניך! (הוקשה בעיניו שהוא אומר זאת כהלכה חדשה). [פשט ידיו וקבל עיניו. בכה ר״א ואמר: סוד ה׳ ליראיו (תהלים כ"ה י"ד): אמר ליה: לך אמור להם: אל תחושו למנינכם (אל יהי לכם שום חשש וגימגום במה שמניתם ותקנתם), כך מקובלני מריב״ז, ששמע מרבו ורבו מרבו, הלכתא למשה מסיני.—עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית, מה טעם? הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל, מפני שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד

ר׳ אליעזר מזהיר, שהתלמידים לא ילמדו מתוך הקריאה, שאולי ישעו בבאור המקרא, אלא ילמדו מתוך הסברת הרב בעל פה: אפשר שחשב אז ע״ד הבאורים שנתנו הנוצרים לפסוקים, שבהם תלו את רעותיהם. ה׳ Löw (Ben-Chan. IV, 31) מבקש לתקן במקום „ההגיון"—„גליון"—כלומר: אונגיליון!*) במדרש מעשה תורה (יילינק ביהמ״ד II, 95) באו מאמרי ר״א באזהרות של ר״י בן בתירה, וכן בנוסח ב׳ של המדרש ההוא, ששיינביים (לסברג 1877) הוציא בשם „פירקא דרבינו הקדוש" כ׳ ע״ב: במקור האחרון חסר המשפט הראשון, והשני נחלק לשני משפטים.

[1]) ברכות כ״ח: בדרך ארץ זוטא פ״ג. כתוב בטעות „בן עזריה" במקום „בן הורקנוס". ראיה לזה שסמוך ממש לזה בא המאמר ע״ד מותו של ר״א, סנהדרין ס״ח ע״א: „הי דברים למדנו מר״א בשעת מיתתו".

[2]) ספרא לי״ג מ״ט (ע׳ 68), ע׳ הראב״ד שם והר״ש למשנה נגעים י״א ז׳, יתמצא שלפניהם היה כתוב „דוקר הרים". עפ״י זה מובן מה שהילקוט לאותו פסוק גורס „עוקר הרים".

[3]) ספרא לאותו פסוק (36 ע״א), זבחים כ״ט.

*) י״א שההגיון הוא מלשון Hagio שפירושו כתובים, כמו שמצינו בראש פ״ק כל כתבי, שאסור לקרוא בכתובים בשבת מפני בטול בית המדרש. ועי״ז היא מוסיף „והושיבום בין ברכי תלמידי חכמים" שילמדו לדעת ההלכות.

לבא] [1]. פעם שאל ר' אילעי את ר"א איזו שאלה בהלכה וענהו: לא שמעתי. הלך ר' אילעי ושאל את ר' יהושע ב"ח, וזה השיב לו. אח"כ מסר ר' אילעי את דברי ר' יהושע לר"א, ואמר ר"א: בְּרִית! (כלומר: הנני נשבע בתורה) הן הן הדברים שנאמרו לו למשה בסיני [2]. — מעשה בר' אילעי שהלך להקביל פני ר"א רבו בלוד ברגל. אמר לו: אלעאי, אינך משובתי הרגל? שהיה ר"א אומר: משבח אני את העצלנין, שאין יוצאין מבתיהן ברגל, דכתיב (דברים י"ד כ"ו): ושמחת אתה וביתך [3]. — מעשה שמתה שפחתו של ר"א, ונכנסו תלמידיו לנחמו, ולא קיבל. נכנס מפניהם לחצר, ונכנסו אחריו, — לבית, ונכנסו אחריו. אמר להם: כמדומה הייתי שאתם ניכוין בפושרין, ואי אתם ניכוין אפילו ברותחין, והלא אמרו: אין מקבלין תנחומין על העבדים, מפני שהעבדים כבהמה. אם על בני חורין אחרים (כלו': שאינם קרובים) אין מקבלין תנהומין, כ"ש על העבדים. [מי שמת עבדו או בהמתו אומר: המקום ימלא חסרונך] [4]. — אין חכמתה של אשה אלא בפילכה [5]. — מעשה בר"א [6] שגזר שלש עשרה תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים; באחרונה התחילו הצבור לצאת אמר להם: תקנתם קברים

---

[1]) חגיגה ג': במשנה ידים ד' ג' ובתוספתא ידים ב' ט"ז חסרות המלות „פשוט ידיך וקבל עיניך". בחגיגה שם ומזה בשו"ט סוף כ"ה: תנא: לאחר שנתיישבה דעתו, אמר: יהי רצון שיחזרו עיני יוסי למקומן, וחזרו.

[2]) פסחים ל"ח: ע' גרץ IV 2, 425. לפי איזה כ"י (ע' דקדוקי סופרים) ולפי תוספתא חלה א' אמר זאת ר' אליעזר בן עזריה. שגירסא זו היא הנכונה אפשר להביא ראיה ממה שמצינו, שבשאלה דומה לזו ענה ג"כ ראב"ע לר' אילעי על דבר מאמר אחד של ר"א בן הורקנוס: התורה! אלה הדברים שנאמרו למשה בסיני (תוספתא פאה ג').

[3]) סוכה כ"ז: בירו' סוכה 53 ע"א בשנויים שונים [שאין שבחו של תלמיד חכם להיות מניח ביתו ברגל והולך לו].—

[4]) ירו' ברכות ה' ע"ב מלמטה. דעת ר"נ היא להפך, ע' לעיל 64.

[5]) ירו' סוטה 19 ריש ע"א. בבבלי יומא ס"ו: אין חכמה לאשה אלא בפלך. ר"א אמר במשנה סוטה ג' ד': „המלמד בתו תורה כאלו מלמדה תפלות" (ע' אג' אמוראי א"י ח"ב 97, 5). בירו' סוטה שם (במדבר ר' סוף ט') הוא אומר: ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים.

[6]) תענית כ"ה: השוה את השיחה שהיתה בין ר"א ובין ר"ש הצנוע, תוס' כלים א' א' ו' [שמעון הצנוע אמר לפני ר"א: אני נכנסתי לבין האולם ולמזבח שלא רחוץ ידים ורגלים. אמר לו: מי חביב? אתה או כהן גדול? היה שותק. א"ל: בוש אתה לומר שכלבו של כהן גדול חביב הימך. א"ל: רבי, אמרת. א"ל: אפילו כהן גדול פצעין את מוחו בגזירין, מה תעשה שלא מצאך בעל הפול. (ע' פרלס Zur rabbininischen Sprach und Sagen kunde S. 6) — שאל אפוטרופוס של אגריפס (השני) המלך את ר"א: כגון אני שאיני רגיל לאכול אלא סעודה אחת ביום, מהו שאוכל סעודה

לעצמכם? געו כל העם בבכיה וירדו גשמים. [כדאי לציין גם בטויו לענין שור המועד: „אין לו שמירה אלא סכין״[1].]

ב. תלמוד תורה.

כר׳ יוחנן בן זכאי, כן ר׳ אליעזר נחשב בתור טיפוס של יודע הכל, ומה שנאמר בזה על אדות האחד נאמר גם על אדות השני[2]. משמת ר״א— נאמר בברייתא, המספרת בשבחם של התנאים הראשונים—נגנז ספר תורה[3]. ובמובן כזה אמר גם חברו, ר׳ יהושע בן חנניה, שהאריך ימים יותר ממנו, כמְסֻפָּר במדרש: בית מדרשו של ר״א היה עשוי כמין ריס(?), ואבן אחת היתה שם והיתה מיוחדת לו לישיבה. פעם אחת נכנס ר׳ יהושע התחיל נושק אותה האבן ואמר: האבן הזאת דומה לסיני, וזה שישב עליו דומה לארון הברית[4]. חכמתו היתה רבה ביחוד בדיקנותו בשמועות העתיקות, וביותר בפסקי ההלכות שקבל מרבו. ועל זה היה נשען תמיד בשבא להשיב על איזה שאלה בהלכה, ומפחד לא רגיל השתמט תמיד ע״י שאלות נגדיות אופיות מהשיב דבר שלא שמע מרבותיו[5]. את הצד הרוחני הזה, המיוחד לו, הרגיש בעצמו במאמריו, שבהם תאר ר״א את עצמו: [6]) מעשה בר״א ששבת בגליל העליון ושאלוהו שלשים הלכות בהלכות סוכה, שתים עשרה אמר להם שמעתי, שמונה עשר אמר להם לא שמעתי (ר״י ב״ר יהודה אומר חלוף הדברים: שמונה עשר אמר להם שמעתי, שתים עשרה אמר לא שמעתי). אמרו לו: כל דבריך אינו אלא מפי השמועה? אמר להם: הזקקתוני לומר דבר שלא שמעתי מפי רבותי. מימי לא קדמני אדם בבית המדרש ולא הנחתי אדם בביהמ״ד ויצאתי ולא

אחת בסוכה ואפשר? א״ל: בכל יום אתה ממשיך כמה פרפראות לכבוד עצמך ועכשיו אי אתה ממשיך פורפרת אחת לכבוד קונך? (סוכה כ״ז ע״א).

[1]) מכילתא משפטים. [2]) ע׳ לעיל 19 הע׳ 1. ר׳ אליעזר נחשב לאחד מארבעה החברים של הסנהדרין ביבנה שידעו שבעים לשון, סנהדרין י״ז ע״ב.

[3]) תוספ׳ סוטה ט״ו ג׳; בבלי סוטה מ״ט: כשחלה ר״א. קראו תלמידיו: ספר תורה שרוי בצער, סנהדרין ק״א. בירושלמי סוף סוטה במקום „ספר התורה״—„ספר החכמה״.

[4]) שהש״ר א׳ ג׳, ע״ד „סיני״, שמציין בקיאות גדולה. בניגוד ל„עוקר הרים״, שמציין חריפות, ע׳ אג׳ אמוראי בבל 102. [5]) סוכה כ״ז: יומא ס״ו*): ירושי׳ יומא 43 ע״א, תוספ׳ יבמות סוף פ״ג. [6]) סוכה כ״ח.

*) לדוגמא: שאלו את ר״א: פלני מהו לעוה״ב? אמר להם: לא שאלתוני אלא על פלני? מהו להציל רועה כבשה מן הארי? א״ל: לא שאלתוני אלא על הכבשה? מהו להציל הרועה מן הארי? א״ל: לא שאלתוני אלא על הרועה וכו׳. לא מפני שהפליגן בדברים, אלא מפני שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו מעולם. יומא ס״ז.

ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא שחתי שיחת הולין, ולא אמרתי דבר שלא שמעתי מפי רבי מעולם[1]. — היחס של תלמיד לרב צריך להיות לפ"ד ר"א יחס של יראה מופלגת. הוא אומר[2]: המתפלל אחורי רבו והנותן שלום לרבו (כשאר כל אדם „שלום עליך", ולא אמר: שלום עליך רבי — רש"י), והמחזיר שלום לרבו, והחולק על ישיבתו של רבו (כלומר: על האוטוריטט שלו) והאומר דבר שלא שמע מפי רבו — גורם לשכינה שתסתלק מישראל[3] — על דבר נדב ואביהוא אומר ר' אליעזר, לא נתחייבו, אלא על שהורו הלכה בפני משה רבן, וכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה. ומעשה שאירע בתלמיד אחד שהורה בפניו, אמר לה לאימא־שלום אשתו: אינו מוציא שבתו, ומת. לאחר שבת נכנסו חכמים אצלו. אמרו לו: רבי, נביא אתה? אמר להם: לא נביא אני ולא בן נביא אלא כך מקובלני מרבותי, שכל המורה הלכה בפני רבו חייב מיתה[4]. — חייב אדם לשנות לתלמידו ארבעה פעמים. וקל וחמר: ומה אהרן שלמד מפי משה, ומשה מפי הגבורה כך (בברייתא שלפני זה נאמר שאהרן שנה פרקו ארבע פעמים), הדיוט מפי הדיוט, על אחת כמה וכמה[5]. — ע"ד בית מדרשו של משה מוכיח ר' אליעזר משלשה מקומות בתורה, שכל השאלות היו מוצעות שם לא לפני משה בלבד, אלא גם בפני אהרן או לפני אלעזר בנו ולפני הנשיאים[6].

ממצות תלמוד תורה אין אדם רשאי להבטל אפילו משום מצות החג. לו, לתלמוד תורה, יקדיש את כל יום החג, ורק מי שהוא עם הארץ מבלה את החג בשמחה גשמית: „אין לו לאדם ביום טוב, או אוכל ושותה או יושב

---

[1]) סדר המשפטים הוא כמו שמובא בדקדוקי סופרים. בפתיחא לשהשיר נאמר ג"כ כך, ואח"כ בא הספור: פעם אחת השכמתי ומצאתי הזבלים והתבנים ואמרתי: אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה, אז תבין יראת ה' (משלי ב' ה'); אנחנו לא כזבלים ולא כתבנים [ולואי שהיינו שקדנים] אפילו כתבנים, אפילו כזבלים. (כלו': אנו לא כזבלים וכתבנים, אלא תפקידנו הרבה יותר חשוב, ואעפ"כ הם יותר שקדנים ממנו בעבודתם. הנירסא „זבלים, נתבנים" שלוי במלונו ח"א 510 משתדל לחנם לבארה, היא פשוט חסרת טעם, וקל מאד לתקנה. [2]) עי' פרנקל 83. [3]) ברכות כ"ז:

[4]) ספרא ויקרא י' א' (45 ע"א) ירו' שביעית 36 ע"ג. פסיקתא 172 ע"א. ויק"ר כ', עירובין ס"ג. (ע' אג' אמוראי א"י ח"ב 57, 5).

[5]) עירובין נ"ד: סוף המאמר דומה למ"ש בריש ספרא (3 ע"ג) סתם: ומה אם מי שהוא שומע מפי הקב"ה ומדבר ברוה"ק צריך להתבונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין, עאכו"כ הדיוט מן הדיוט!

[6]) ספרי לבמדבר ט' ו' (68 §); לט"ו ל"ג (113§); לבמדבר כ"ז (133§) בב"ב קי"ט:

וישונה"[1]. ומעשה בר' אליעזר שהיה יושב ודורש כל היום כלו בהלכות יום טוב. יצתה כת ראשונה אמר: הללו בעלי פטסין (חביות גדולות הכינו להם. לפיכך מהרו לצאת), כת שניה, אמר: הללו בעלי חביות. כת שלישית, אמר: הללו בעלי כדין, כת רביעית, אמר: הללו בעלי לגינין: כת חמישית, אמר: הללו בעלי כוסות; התחילו כת ששית לצאת, אמר: הללו בעלי מארה. נתן עיניו בתלמידים, התחילו פניהם משתנין. אמר להם: בני, לא לכם אני אומר, אלא להללו שיצאו, שמניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה. בשעת פטירתן אמר להם: לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו, כי קדוש היום לאדוננו, ואל תעצבו, כי חדות ה' היא מעזכם (נחמיה ח' י')[2].—מה תלמוד לומר; (שמות י"ז י"א): והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכו'? אלא כל זמן שהיה משה מגביה ידו כלפי מעלה, הקב"ה זוכר שעתידין ישראל להגביר בדברי תורה, שהם עתידין להנתן על ידו, וכשהוא ממיך ידיו, הקב"ה זוכר, שעתידין ישראל להמיך בדברי תורה, שהן עתידין להנתן על ידו[3].

ג. התפלה.

— כשאתם מתפללים דעו לפני מי אתם עומדים[4]. זהו אחד משלשה דברים, שהשיב ר"א לתלמידיו על שאלתם: „למדנו אורחות חיים", ומראה כמה גדול היתה בעיניו כונת התפלה. ממנו נשאר עוד מאמר במשנה[5]. העושה את תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים[6]. מלאה רגש היא תפלתו הקצרה: „עשה רצונך בשמים ממעל, ונתן נחת רוח ליראיך בארץ, והטוב בעיניך עשה. ברוך שומע תפלה"[7].—מעשה בתלמיד אחד שעבר [לפני התבה] לפני ר' אליעזר וקצר בברכותיו, אמרו לו: רבי, ראית פלוני שקצר בברכותיו, והיו מלעיגין עליו ואומרין עליו: תלמיד חכם קצרן הוא זה. אמר להם: לא קצר זה יותר

---

[1]) ביצה ט"ו: [2]) פיטסין πιθος, לגי Lagena.

[3]) מכילתא לאותו פסוק (54 ע"א). בהשלמה ע"פ הילקוט לאותו פסוק.

[4]) ע' לעיל 73 הבטוי „דעו לפני מי אתם עומדים" מזכיר מה שאמר ר"א בן ערך: דע לפני מי אתה עמל, אבות ב' י"ד. [5]) ברכות ד' ד'.

[6]) ע"ד למוד התורה אומר שמאי להפך: עשה תורתך קבע (אבות א' ט"ו): ע"ד התפלה אמר גם ר"ש בן נתנאל כך: (ע' לעיל 67 הע' 1) אל תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום. מה שנויגר (נאכגעלאס. שריפטען IV, 327), וים (ח"ב 73. לצרום (די עטהיק דעס יודענטומס ח"א 328) אומרים, כי בזה התכון ר"א להתנגד לתקנת ר"ג, שתהיינה התפלות קבועות בנוסח ידוע—אינו מוכח. (לפי דעת המחבר „קבע" פירושו דבור בעלמא מן השפה ולחוץ, בלא כונה ועיון. המתרגם).

[7]) תוספתא ברכות ג' ז. בבלי ברכות כ"ט:

ממשה, שנא (במדבר י"ב י"ג): אל נא רפא נא לה. שוב מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר והיה מאריך ברכותיו. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראית זה שהאריך ברכותיו, והיו אומרים עליו: מארכן הוא זה. אמר להם: לא האריך זה יותר ממשה, שנא' (דברים ט' י"ח): ואתנפל לפני ה' ארבעים יום וכו'. שהיה [ר"א] אומר: יש שעה לקצר ויש שעה להאריך [1].—שמות י"ד ט"ו, מה תצעק אלי. ר' אליעזר אומר: אמר הקב"ה למשה: משה! בני נתונים בצרה, הים סוגר ושונא רודף, ואתה עומד ומרבה בתפלה... יש שעה להאריך ויש שעה לקצר: „אל נא רפא נא לה"—הרי זה לקצר; ואתנפל לפני ה' וכו' הרי זה להאריך [2].—שואל אדם צרכיו (כלומר: בראשונה מבקש מהקב"ה את הצרכים הנוגעים לו לעצמו) ואחר כך יתפלל, (כדי שיוכל להתפלל במנוחת הלב): שנא' (תהלים ק"ב א'): תפלה לעני כי יעטף ולפני ה' ישפך שיחו, ואין שיחה אלא תפלה, שנא' (בר' כ"ד ס"ג) ויצא יצחק לשוח בשדה. נגד זה אומר ר' יהושע: יתפלל אדם ואחר כך ישאל צרכיו, שנא' (תהלים קמ"ב ג'): אשפוך לפניו שיחי, צרתי לפניו אגיד [3].

ד. ישראל. גרים. אמות העולם. יהודים נוצרים.

כמו כל בני דורו התאבל ר' אליעזר על האסון שבא בימיו. הוא חשב שזוהי התחלה לירידה רוחנית כללית, שאותה הוא מתאר לאמר [4]: מיום שחרב בית המקדש שרו חכימיא למיהוי כספריא וספריא כחזניא [5], וחזניא כעמא דארעא, ועמא דארעא אזלא ודלדלה (ועם הארץ הולך ומתדלדל), ואין שואל ואין מבקש. על מי יש להשען? על אבינו שבשמים.—כאשר שאלוהו: ראשונים גדולים או אחרונים גדולים? [6]) אמר להם: תנו עדיכם בבית הבחירה יוכיחו: אבותיכם העבירו אות התקרה, שנא' (ישעי' כ"ב ח'): ויגל את מסך יהודה,

---

[1]) מכילתא לשמות ט"ו כ"ה (35 ע"ב). בברכות ל"ד. נשמט הסיום ונעשו עוד איזה שנוים. בספרי לבמדבר י"ב י"ג (§ 105) לא בא זה בתור ספור, אלא בתור תשובות על שאלות שהציעו לפניו תלמידיו. [2]) מכילתא לאותו פסוק.

[3]) ע"ז ד': בברייתא ברכות ל"ו: ירו' ברכות ז' סוף ע"א. ב"ר ס"ח (ריב"ל) מוכיחים להפך מתהלים ק"ב א'. שמ"ש .ויצא יצחק לשוח' פירושו תפלה. בשו"ט ק"ב (השוה ילקוט שם) במקום ר"א ור"י באו שמות החולקים ר' מאיר ור' יוסי.

[4]) סוטה מ"ט ע"א וע"ב. הוספה למשנה.

[5]) החזן שהוא פקיד בבית הכנסת הוא יחד עם זה גם מלמד תינוקות, כי בבית הכנסת היה מקום גם ל/התחלת הלמוד של התינוקות. השוה משנה שבת א' ג': החזן רואה היכן התינוקות קורין. ע' פרנקל מאנאטסשריפט 1866 עמוד 275. ראה ג"כ מאמרי Synagogue בכרך האחרון הוצאת פון האסטינגס Biblical Dictionary.

[6]) ירו' יומא 38 ע"ג. שו"ט סוף קל"ז; ב' יומא ט':

אבל אנו פעפענו את הכתלים, שנא' (תה' קל"ז ז'): ערו ערו עד היסוד בה. [ללמדך, שכל דור שאינו נבנה בימיו, מעלה עליו כאלו החריבו. מאי טעמא? לפי שלא עשה תשובה][1].—שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי (שנא' ירמי' כ"ה ל'): ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאג ישאג על נוהו. [וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נוער, שניה כלבים צועקים, שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה][2].— ירמי' י"ז י"ג. מקוה ישראל ה' — מה מקוה מטהר את הטמאים, אף הקב"ה מטהר את ישראל[3].

ר"א לא היה נוטה חבה לגרים. הוא דבר קשות גם עם הגר המפורסם בזמנו, עקילס, שנכנס אצל ר' אליעזר ואמר לו: הרי כל שבחו של גר, שאמר (דברים י' י"ח): ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה (כלו': דבר מועט). א"ל: וכי קלה בעיניך דבר שנתחבט בו אותו זקן, שנא' (בר' כ"ח כ'): ונתן לי לחם לאכל ובגד ללבוש, ובא זה והושיטו לו בקנה?[4].—גר, לפי שסורו רע, לפיכך מזהיר עליו הכתוב במקומות הרבה[5].—דברים כ"א י'. כי תצא למלחמה על

---

[1]) ירושלמי—עדיכם בית הבחירה יוכיח. יותר טובה הגירסא בשו"ט: עדיכם בבית הבחירה, כלו': הקירות. בבבלי שתי לשונות: "תנו עיניכם בבירה" ו"עדיכם בירה". השאר חסר שם לגמרי. גם ר' יוחנן אמר לר"ש לקיש (שם בבבלי יומא ט'): הבירה תוכיח.

[2]) ברכות ג'. שם אמר גם רב (אג' אמוראי בבל 23) את המאמר הזה ביתר הרחבה.

[3]) בפסיקתא 157 ע"ב מיוחס המאמר הזה לר' אליעזר,—תני בשם ר"א. במשנה, סוף יומא (השוה ירוש' סוף יומא) המאמר הזה מיוחס לר"ע ומקושר שם למאמר אחר מאותו ענין. עד כמה היה יקר כבוד ישראל בעיני ר"א אפשר לראות מספור זה (מגילה כ"ה). מעשה באדם אחד שהיה קורא למעלה מר' אליעזר (יחזקאל ט"ז ב'): הודע את ירושלים את תועבותיה. א"ל: עד שאתה בודק בתועבות ירושלים, צא ובדוק בתועבות אמך.

[4]) בר' ע' קרוב לראש. קה"ר ז' ח'. במדבר ר' סוף פ' ח' בנוסחאות שונות. בשמו"ר י"ט מקשרת תשובתו של ר"א יחד עם תשובתו של ר' יהושע. ושניהם באו רק בשם "רבותינו". גם בקה"ר א' ח' מספר, שר"א נזף באשה אחת שבאה להתגייר.

[5]) מכילתא לשמות כ"ב כ'. השוה ב"מ. ב"ק נ"ט: ומסכת גרים פ' ד'. במדבר ר ח' קרוב לראש "שהרבה בשמירתם כדי שלא יחזרו לסורם". השם סור, גם "סיאור, סאור"—ע' מלונו של לוי לתרגום ח"ב 136 ע"ב—הוא עפ"י הערוך ערך סר IV שוה לשאור. היצר הרע נקרא בתפלת האמורא הארץ-ישראלי אלכסנדר (ברכות י"ז.) שאור שבעיסה. גם רש"י בהוריות י"ג א' מבאר שזהו היצה"ר. אך לדעתי המקור הוא "שר" כי היצה"ר מושל על האדם. אולם בקדושין פ"ב. הוא מבאר "סור"—מנה"ג, ומקורו "סר"— במובן לסור לאיזה מקום.

אויבך — בגר שחזר לסורו הכתוב מדבר[1]. — מפני מה גרים בזמן הזה מעונין ויסורין באין עליהן? לפי שאין עושין מאהבה אלא מיראה[2].

השקפתו הפסימיית על הגרים היא תולדה של השקפתו על עובדי האלילים. בכמה מקומות מובא מאמרו: „סתם מחשבת נכרי לעבודה זרה"[3]. — משלי י"ד ל"ד. צדקה תרומם גוי אלו ישראל, שנא' (ש"ב ז' כ"ג) ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ; וחסד לאמים חטאת, כל צדקה וחסד שעכו"ם עושין חטא הוא להם, שאינם עושין, אלא להתגדל בו, כמו שנאמר (עזרא ו' י'): די להון מהקרבין ניחוחין לאלה שמיא ומצלין לחיי מלכא ובנוהי[4].

ר' אליעזר היה לו משא ומתן עם היהודים הנוצרים, מְסַפֵּר עליו: מעשה בר"א שנתפס לשם מינות (בימים שהרומאים היו רודפים את הנוצרים), נטלו אותו הגמון והעלו על הבימה לדון אותו. אמר לו: ר', אדם גדול כמותך יעסק בדברים בטלים הללו? אמר לו: נאמן עלי הדיין. והוא סבר, שבשבילו אמר, והוא לא אמר אלא לשם שמים. אמר לו: מאחר שהאמנתי עליך, אף אני הייתי סבור ואומר: אפשר שישיבות הללו טועות הן בדברים בטלים הללו? דימוס! (לשון שבועה) פטור אתה. אחר שנפטר ר' אליעזר מן הבימה, היה מצטער על שנתפס על דברי מינות. נכנסו תלמידיו אצלו לנחמו ולא קיבל. נכנס ר' עקיבא אצלו. א"ל: ר', שמא אחד מן המינין אמר דבר, וערב לפניך? אמר לו: הן. השמים! (לשון שבועה), הזכרתני, פעם אחת הייתי עולה באיסטרטיא של צפורי, ובא אלי אדם אחד ניעקב איש כפר סכניא שמו. ואמר לי דבר אחד משום פלוני והנאני הדבר. ואותו הדבר היה: כתוב בתורתכם (דברים כ"ג י"ט): לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב. מה הן? אמרתי לו: אסורין. אמר לי: לקרבן אסורים, לאבדן מותר? אמרתי לו: ואם כן מה יעשה בהן? א"ל: יעשה בהן בתי מרחצאות ובתי כסאות. אמרתי לו: יפה אמרת: ונתעלמה ממני הלכה לשעה. כיון שראה שהודיתי לדבריו, אמר לי: כך אמר פלוני: מצואה באו ולצואה יצאו, שנא' (מיכה א' ז'): כי מאתנן זונה קבצה ועד אתנן זונה ישובו;

---

[1]) מכילתא לשמות כ"ג ד' (99 ע"א). במכילתא לדברים כ' א' (מהדורת הופמן ע' כ"ב). שחזר לשאורו (שם ר' אבא חנין בשם ר"א). גם במקור המובא כאן ע"ד עקילס נאמר „חזר לסורו".

[2]) יבמות מ"ח: אבא חנן בשם ר"א. השוה המחלקת ע"ד איוב לעיל 46.

[3]) גטין מ"ה: ושם נסמן, ירו' ביצה ס' ע"א. השוה דעתו של ר"א, שבהמתו של נכרי פסולה לקרבן, ע"ז כ"ג:

[4]) ב"ב י': בפסיקתא 12 ע"ב—שהן מתיהרין בהן. בבבלי מובא הבטוי האחרון בתוך דבריו של ר' גמליאל, שהם דומים בכל השאר לדברי ר' אליעזר.

בכר, כרך א'—6

יעשו בהם כורסון לרבים; והנאני. ועל אותו הדבר נתפסתי לשם מינות, ולא עוד אלא שעברתי על מה שכתוב בתורה (משלי ה׳ ח׳): הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה, הרחק מעליה דרכך זה המינות, ואל תקרב אל פתח ביתה—זו זנות, למה?—כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה[1]. לפי מקור אחר, אמר אז ר׳ אליעזר: לעולם יהא אדם בורח מן הכיעור ומן הדומה לכיעור[2].

ה. לספורי המקרא ונושאיהם.

יש ממאמרי ר׳ אליעזר ששייכים אל ספורי המקרא, ואפשר להכיר את מגמתו להגדיל את אפים הנסי ע״י הוספת ציורים והרחבת דברים. ע״ד מכות מצרים הוא אומר: מנין שכל מכה ומכה שהביא הקב״ה על המצרים במצרים היתה של ארבע מכות, שנא׳ (תה׳ ע״ח מ״ט): ישלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה משלחת מלאכי רעים. עברה—אחת, וזעם—שתים, וצרה—שלש, משלחת מלאכי רעים—ארבע. אמור מעתה: במצרים לקו ארבעים מכות ועל הים לקו מאתים מכות (כי במצרים על מכה אחת נאמר: „אצבע אלהים היא״ (שמות ח׳ ט״ו) ועל הים נאמר: וירא ישראל את היד הגדולה (שם י״ד ל״א), וביד חמש אצבעות)[3].—מנין אתה אומר שראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל וכל שאר הנביאים? שנאמר בהם (הושע י״ב י״א): וביד הנביאים אדמה. וכתיב (יחזקאל א׳ ב׳): נפתחו השמים ואראה מראות אלהים. [ועל הים נאמר (שמות ט״ו ב׳): זה אלי ואנוהו][4].—משל למלך בשר ודם שבא למדינה ועליו צפירה[5]

[1] קהלת ר׳ א׳ ח׳. ובשנויים חשובים בבבלי ע״ז ט״ז*): בתוספתא חולין ב׳ כ״ד בא בקצור. השוה דרנברג 357, רוזנטל — Vier apok. Bücher S. 60 וע׳ עוד Revue d. E. Juives XXXVIII. 43

[2] תוספתא חולין ב׳ כ״ד. ע׳ עוד להלן פרק אחד עשר סעיף ד׳ ופרק שנים עשר סעיף א׳. ספור אגדה נסי ע״ד נצחונו של ר״א ור״י נגד כשוף של נוצרי בטבריה נמצא בירו׳ סנהדרין 25 ע״ד.

[3] שו״ט תה׳ ע״ח מ״ט. שמו״ר כ״ג. במקור הראשי מכילתא ליד ל׳ בקיצור. באופן שכזה דורש גם ר׳ עקיבא ור׳ יוסי הגלילי. בשמו״ר במקום ר׳ יוסי בא בטעות ר׳ יהושע. ר׳ יוסי הגלילי נזכר בראש משום שתפס את המועט במספר המכות.

[4] מכילתא לשמות ט״ו ב׳. המלה „בהם״ אחר „שנאמר״ לא צריך למחוק כדעת איש-שלום, אלא צריך להוסיף כאן את המלות ששמנו בפנים בסוגריים.

[5] „צפירה״ (השוה ישעי׳ כ״ח ה׳) פירושה במס׳ כלים פט״ז מ״ג דבר המקיף, שפת הכלי, וכאן פטליא של הקיסר.

*) לפי גירסא אחת שם „ואל תקרב אל פתח ביתה—זו הרשות״.

מקיפתו, וגבורים מימינו ומשמאלו, וחיילות מלפניו ומאחריו, הכל שואלין איזהו המלך? מפני שהוא בשר ודם כמותם, אבל כשנגלה הקב"ה על הים, לא שאל אחד מהם איזהו המלך, אבל כשראוהו, הכירוהו ופתחו כלן ואמרו: זה אלי ואנוהו! — (שה"ש ב' י"ד. יונתי בחגוי הסלע. ר' אליעזר פתר קרייה בישראל: יונתי בחגוי הסלע, שהיו חבויים בסתרו של ים; הראיני את מראיך, הה"ד: התיצבו וראו את ישועת ה' (שמות י"ד י"ג); השמיעני את קולך — זו השירה, שנאמר: אז ישיר משה; כי קולך ערב — זה השיר; ומראך נאוה, שהיו ישראל מראין באצבע ואומרין: זה אלי ואנוהו[1]. — שמות כ' י"ח. וכאמתים על פני הארץ. שתי אמות היה המן גבוה מן הארץ, ולא נטלו אותו ישראל אלא מן הגבוה. — צא וראה כיצד היה המן יורד להם לישראל: רוח צפונית יוצא זמכבד את המדבר, יוצא מטר ומכבש [נ"א ומכבס] את הארץ, והטל עולה, זהרוח מנשב בו ועושה אותו כמין שלחנות של זהב, והמן היה יורד עליהן, ומהן היו נוטלין ישראל ואומרין: אם כן זימן המקום למכעיסיו, על אחת כמה וכמה ישלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא[2]. — שמות כ' י"ח. וכל העם רואים את הקולות. להודיע שבחן של ישראל, שכשעמדו כלן לפני הר סיני לקבל את התורה לא היו בהן סומין, שנא' וכל העם רואים. ומנין שלא היו בהם אלמין? שנא' (שם י"ט ח'): ויענו כל העם יחדו; ומנין שלא היו בהם חרשין? שנא' (שם) נעשה ונשמע. ומנין שלא היו בהם חגרין? שנא' (שם, שם י"ז): ויתיצבו בתחתית ההר. ומנין שלא היו בהם טפשין? שנא' (דברים ד' ל"ה):

---

[1]) שיר רבה לאותו פסוק. דורש „מראך" שם הפעולה. גם כאן יש יחד עם דרשתו של ר"א של תלמידיו ר' עקיבא ור' יוסי הגלילי. (לשה"ש א' ח' *) וא' י"ב **) יש בשהש"ר דרשותיהם של ר"א ור"ע) ע' ג"כ מאמרו של האחרון בירוש' סוטה 20 ר"ש ע"ג. בבלי סוטה ל': במכילתא לשמות י"ט י"א מובא מאמרו של ר"א. בשם „דבר אחר". ע' פרידמן שם. וע' לקמן פרק ז' בפתיחה מאמרו של ר"א שאמר יחד עם ר' יהושע לשה"ש ז' ב'.

[2]) מכילתא שם לאותו פסוק. בילקוט לאותו פסוק (§ 259) נאמר זה בשם ר' אליעזר המודעי, אולם במכילתא נמצא שם ממנו להלן מאמר אחר ע"ד המן. גם סיום הציור הזה מתאים למה שא' ר"א בן הורקנוס בספרי פיסקא ב'. בבלי סוטה י"ד. לבמדבר ה' י"ח. ככה גורם הילקוט בטעות ר"א המודעי במקום ר"א בן הורקנוס גם בדבריו לשמות י"ח א', ששם מובא קודם לזה מאמרו של ר"א המודעי, אך במכילתא לאותו פסוק ובבבלי זבחים קי"ו. הגירסא נכונה — ר' אליעזר. לשמות כ' ג' מביא הילקוט ג"כ ר"א המודעי, תחת שבמכילתא לאותו פסוק ובספרי לדברים י"א (§ 43) ובילקוט בעצמו לדברים י"א ט"ז נאמר רק ר' אליעזר.

---

*) ר"א אומר: מחררה שנטלו ישראל ממצרים אכלו ממנה ל"א ימים.

**) עד שהמלך במסבו. עד שהמלך מלכי המלכים במסבו ברקיע כבר הר סיני מתמר באור.

אתה הראת׳ לדעת[1]. — אלמלא בא הקב״ה עם אברהם יצחק ויעקב בדין, אינן יכולין לעמוד מפני התוכחה, שנא׳ (ש״א י״ב ז׳): ועתה התיצבו ואשפטה אתכם לפני ה׳ את כל צדקת ה׳ אשר עשה אתכם ואת אבותיכם[2].—במדבר ז׳ י״ח. הקריב נתנאל בן צוער׳ אבא חנן אומר משום ר׳ אליעזר: לפי שזכה נתנאל בעצה, זכה שניתן בינה בחלקו, שנא׳ (דה״י י״ב ל״ג): ומבני יששכר יודעי בינה לעתים[3].—בת קול יוצא מתוך המחנה י״ב מיל על י״ב מיל והיתה מכרזת ואומרת: מת משה[4].

ו. מצות התורה.

ר׳ אליעזר מרומם ביחוד את מצות מנוחת השבת. שמירת השבת היא לדעתו הברית שקיומה הוא התנאי הראשי, שעל ידו נעשה ישראל לעם סגלה, ולפיכך הוא אומר: (שמות י״ט ה׳) ושמרתם את בריתי, זה ברית שבת[5] *).— שמות ט״ז כ״ה. אכלוהו היום, כי שבת היום... היום לא תמצאהו: אם תשמרו

---

[1]) מכילתא כי י״ח (71 ע״ב). ע״ד המקומות שבהם הובא המאמר הזה באגדה המאוחרת בשנויים פחות או יותר, ע׳ בהקדמה של איש שלום למהדורא שלו למכילתא. עמוד .LXI בבמדב״ר י״ג תני רשב״י. [2]) ערכין י״ז.

[3]) ספרי לאותו פסוק § 52. כך צ״ל לפי הילקוט לאותו פסוק (§ 715) ובמד״ר לאותו פסוק (פ׳ י״ג) המלות „מעלה עליו הכתוב כאלו הוא הקריב תחלה״, נשתרבבו הנה בטעות מהמאמר שלפני זה. איזו עצה נתן נתנאל? ע״ז מבאר „מתנת כהונה״ עפ״י הנאמר במדרש שהשי״ר ו׳ ד׳ ובמדבר רבה ל״ז ב׳ מאמורא מאוחר „אר״ם (סימון?): שבטו של יששכר אמר להם: המשכן הזה שאתם עושים פורח הוא באויר? עשו לו עגלות כדי שיהיה נטען בהם״. כנראה דרש ר״א את המלה „הקריב״ שנאמרה רק בקרבנו של נשיא יששכר, שפירושה היא שהוא השפיע על אחרים שיקריבו.

[4]) ספרי לדברים ל״ד ה׳. בבלי סוטה י״ג: היסוד. לדרשה זו הוא מה שנא׳ „בארץ מואב״, להגיד שהשמועה ע״ד מיתת משה נתפשטה ברגע בכל ארץ מואב, כלומר בערבות מואב, במחנה ישראל, שמדת ששחו נודעה עפ״י הכתוב במדבר ל״ג מ״ט. עפ״י הכתוב הזה הגביל ר״א בעצמו בירו׳ שביעית 36 ריש ע״ג ובפסיקתא 172 ע״א את שטח של מחנה ישראל, כמו כאן, י״ב מיל (רבוע). השוה נויבויער La Geographie du Talmud S. 251

[5]) מכילתא לאותו פסוק (62 ע״ב). לפ״ד ר״ע זהו ברית מילה. בפסיקתא ר׳ פכ״ג שאל עקילס את ר״א: הואיל וחביבה מילה לפני הקב״ה מפני מה לא ניתנה בעשרת הדברות? א״ל: קודם עשרת הדברות נתנה, דכתיב ושמרתם את בריתי, זו ברית שבת וברית מילה. בתנחומא סוף לך לך ובאגדת בראשית סוף פי״ז השואל את ר״א היה אגריפס המלך (השוה לעיל 75 הע׳ 6 השאלה ששאל אפוטרופוס של אגריפס את ר״א). ור״ע הוא שאומר שם „ברית שבת״. השוה גרץ מאנאטסשריפט 1881 זייטע 489 אנ. 1.

---

*) בשמות ל״א ט״ז קורא לשבת „ברית עולם״.

שבת זו, תנצלו משלשת פורעניות: מחבלו של משיח ומיומו של גוג ומיום דין הגדול[1].—שאלו את ר' אליעזר: עד היכן כבוד אב? אמר להם: צאו וראו מה עשה נכרי אחד לאביו באשקלון ודמא בן נתינה שמו[2]. בקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בששים רבוא שכר, והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו. לפי לשון אחרת ענה ר"א: כדי שיטול ארנקי (כים עם מעות) ויזרקנו לים בפניו ואינו מכלימו[3].—שמות כ' י"ב. כבד את אביך ואת אמך. גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שאדם מכבד את אמו יותר מאביו, לפי שהיא משדלתו בדברים, לפיכך הקדים אב לאם לכיבוד; וגלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שאדם מתיירא מאביו יותר מאמו, לפי שהוא מלמדו תורה, לפיכך הקדים אם לאב במורא. מקום שחסר השלים. או כל הקודם במקרא קודם למעשה? תלמוד לומר (ויקרא י"ט ב'): איש אמו ואביו תיראו, מגיד ששניהם שקולין זה כזה[4]. — שאל בן אלמנה אחת את ר' אליעזר: אבא אומר: השקיני מים, ואמא אומרת השקיני מים — איזה מהן קודם? א"ל: הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך[5]. — דברים כ"ח י'. וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך--אלו תפלין שבראש[6].—כל יהודי שאינו עוסק בפ"יה ורביה כאלו שופך

[1]) מכילתא לאותו פסוק, השוה מאמרו של בר קפרא, בבלי שבת קי"ח. (II 510 ,5).

[2]) עפ"י הבבלי, קדושין ל"א. ע"ז כ"ג: מוסר זה שמואל בשם ר"א. בירושי פאה 15 ע"ג, קידושין 61 ע"ב וגם בפסיק' רבתי סוף פכ"ג אומר ר' אבהו בשם ר' יוחנן בשם ר"א: דמא בן נתינה ראש פטרכולי (נ"א: פטרבולי) היה, פעם אחת נכנסה אמו והיתה מסטרתו בפניו בולי שלג, ולא אמר לה, אלא "דיך אמי". ולא עוד אלא שנשר קורדייקן (כלו': סנדל) שלה מידה, והושיט ידו ונתנו לה, כדי שלא תצטער*). אולם יש בירוש' גם אותו הספור שבבבלי קצת בשנוי ונמסר ע"י אחר. [3]) קדושין ל"ב.

[4]) מכילתא לשמות כ' י"ב (70 ע"א) בקדושין ל': האומר הוא רבי, כנראה נשמט שם השם "אליעזר". כזה צריך להגיה גם בילקוט לשמות כ' י"ח, שבמקום ר' אליעזר המובא במכילתא (ע' לעיל 83) מובא רק "רבי".

[5]) קדושין ל"א. בספרי ריש קדושים ובמשנה כריתות ז', ט', נאמר המענה בשם "אבל אמרו חכמים". בספור הידוע מימי בחרותו של ר"א, פרקי דר"א פ"ב, נמצא שכאשר ראה ר"א בבהמ"ד בין קהל שומעיו את אביו, נבהל ואמר: שֵׁב, אבא, שאיני יכול לדרוש בישיבה, בשעה שאתה עומד. המעשה הזה חסר במקורות העתיקים—אדר"נ ו', ב"ר ריש ס"ב, אך נמצא באדר"נ כתי' של הורוביץ (נוסח ב' פי"ג ע' 62) ,Bibl. Hagg. 1, 7 בקטעים שם דף ט', בכתי' תנחומא שם דף י"ג (אך לא בתנחומא ב' לך לך).

[6]) ברכות ו'. יחד עם זה בא בשו"ט א' ב' ובילקוט לאותו פסוק מאמרו של ר"א: אמר להם הקב"ה: קיימו מצות תפלין ומעלה אני עליכם כאלו אתם יגעים בתורה יום ולילה.

*) מכאן יש קצת סתירה למ"ש לעיל, שר"א היה מתיחס בשנאה אל הנכרים.

דמים, שנא' (בראשית ט' ו'): שופך דם האדם וכו' וכתיב בתריה: ואתם פרו ורבו[1].

ז. באורי מקרא.

שמות י"ב ל"ז. ויסעו בני ישראל מרעמסס סכתה. סכות ממש, דכתיב (בר' ל"ג י"ז): ויעקב נסע סכותה[2]. [ר"א כאן הולך לשיטתו, שאמר בספרא לויקרא כ"ג מ"ג „כי בסכות הושבתי את בני ישראל"—בסכות ממש, ולנגד זה אומר ר' עקיבא: „ענני כבוד היו"][3]. — שם י"ט ד'. ואשא אתכם על כנפי נשרים. זה יום רעמסס, לפי שנתקבצו כלם ובאו לרעמסס לשעה קלה[4]. — שם י"ט י"ט. משה ידבר והאלהים יעננו בקול. מנין אתה אומר, שאין הקב"ה מדבר, עד שמשה אמר: דַבֵר, שכבר קבלו עליהם בניך? לכך נאמר: משה ידבר[5]. — שמות כ' ג'. אלהים אחרים. שהם מחדשים להם אלהות בכל יום. הא כיצד? היה לו של זהב, נצרך לו עשאו של כסף [היה לו של כסף] ונצרך לו עשאו של נחשת. היה לו של נחשת ונצרך לו עשאו של ברזל או מעופרת. וכן הוא אומר (דברים ל"ב י"ז): חדשים מקרוב באו[6]. — את הפעל „ויחל" (שמות ל"ב י"א) דורש ר' אליעזר מלשון חִיל. ר' אליעזר הגדול אומר: מלמד שעמד משה בתפלה לפני הקב"ה עד שאחזתו אחילו[7].—

---

[1]) יבמות ס"ג: בשתי ברייתות. בברייתא הראשונה הנירסא „כל יהודי", אבל בעין יעקב וכן בילקוט לבר' ט', § 61 כתוב: כל שאינו עוסק. המלה „יהודי" נתוספה מפני הצנזורה של כמרי הקתולים שאינם נושאים נשים. וכן בפסחים קי"ג: „מי שאין לו אשה" הוסיפו: „יהודי" (דקדוקי סופרים VI, 353). עוד ביבמות ס"ג. שבשו במקום „כל אדם"—„כל יהודי" (ע' אג' אמוראי א"י 22, 1). בתוספתא יבמות סוף פ"ח חסר מאמרו של ר"א.

[2]) מכילתא לאותו פסוק. בשני המקומות כתוב „סכותה" אחרי הפעל „נסע".

[3]) ספרא לאותו פסוק; בבבלי סכה י"א: נ"כ סכות ממש. אלא ששם נחלפו שמות האומרים. „ממש" פירושו כמו שהוא, במובנו הפשוט, בנינוד למובן מליצי. השוה ספרי לדברים כ"א י"נ (§ 212) ששם נ"כ ר"א מבאר בנינוד לר"ע—אביה ואמה ממש. ע' Die älteste Terminologie S. 105.

[4]) מכילתא לאותו פסוק, בלי שם הדורש ובהרחבת דברים במכילתא לי"ב ל"ז. כמו כאן כך גם שם החולק הוא ר' עקיבא.

[5]) מכילתא לאותו פסוק. המאמר מתחיל „מנין אתה אומר", כמו המאמר שמובא לעיל ע"ד מכות מצרים (מכילתא לי"ד ל') וע"ד התגלות אלקים על הים (מכילתא לט"ו ב').

[6]) מכילתא לאותו פסוק (67 ע"ב). ספרי לדברים י"א י"ז (§ 43). במכילתא חסר „של ע"ז"; בילקוט דברים § 866 בא בשביל השלמות גם „הבדיל".

[7]) ברכות ל"ב. „אחילו" הוא בטוי עתיק ארמי לקדחת, שבא גם בברייתא גטין ע' ועוד במאה השלישית צריך היה כבר לבאור ע"י ר' אלעזר בן פדת—אש של עצמות*).

---

*) מענין, כי על השאלה מאי אש של עצמות? משיב אביי: אשתא דגרמי.

— במדבר ל"א י"ג. ויצאו משה ואלעזר הכהן... לקראתם. לפי שיצאו נערי ישראל לחטף את הבזה[1].—במדבר י"א כ"ה. ויתנבאו בתוך המחנה. ומה נבואה נתנבאו?—עלי שליו![2]—דברים ו' ה'. בכל נפשך ובכל מאדך. אם נאמר בכל נפשך למה נאמר בכל מאדך, ואם נאמר בכל מאדך, למה נאמר בכל נפשך? אלא אם יש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו[3], לכך נאמר בכל נפשך ואם יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו, לכך נאמר בכל מאדך[4]. — ע"ד עיר הנדחת (דברים י"ג, י"ג—י"ט) יש שני טעמים אוריגינליים של ר' אליעזר: א. הוא דורש את הכתוב (פסוק י"ח): ונתן לך רחמים, שמא יאמרו הדיינין: הרי אנו עושין עיר הנדחת, ולמחר יהיו אחיהם וקרוביהם קושרין שנאה בלבם עלינו? אלא כך אמר המקום: הריני נותן אותם לרחמים ומטיל אהבתי בלבם, כלומר שאין בלבנו עליכם, שדין אמת דנתם. ב. נכסי צדיקים שבתוכה אובדין [לפי דברי רש"י: מפני שהן גרמו לצדיקים לדור בין הרשעים]. מוכיח לדבר לוט, שלא היה בסדום אלא מפני נכסיו, אף הוא יצא וידיו על ראשו, שנא' (בר' י"ט כ"ב): מהר המלט שמה וגו' דייך שתמלט את נפשך[5]. שמואל ב' ז' כ"ג. מפני עמך אשר פדית לך ממצרים גוים[6] ואלהיו. ר"א אינו מתירא מלבאר „אלהיו"—עבודה זרה. „עבודה זרה עברה עם ישראל בים, שנא' (זכריה י' י"א): ועבר בים צרה[7]. ואי זה זה? זה צלמו של מיכה[8].—ארון גלה

---

[1]) ספרי לאותו פסוק: אבא חנן בשם ר"א. במקום „אלעזר" צריך להגיה „אליעזר".

[2]) סנהדרין י"ז.

[3]) במשנה ברכות ט' ה' מפרש בכל מאדך—בכל ממונך, וכאן הוא מדבר בזה כמו על דבר ידוע ומקובל.

[4]) ברכות ס"א: ושם נסמן. בספרי לאותו פסוק (§ 32) שם האומר הוא ר"א בן יעקב, שבא בשבוש, מפני שקודם לזה בא מאמרו של ראב"י. ראיה לזה שהמאמר הזה הוא של ר"א בן הורקנוס, שהחולק עליו הוא ר' עקיבא, כמו שמצוי במקומות רבים. גם בספרי צריך לגרום ע"פ הילקוט במקום ר' יעקב—ר' עקיבא.

[5]) תוספתא סנהדרין י"ד, ג' וד'.

[6]) במכילתא הגירסא „גוי ואלהיו" ועי' גינר אורישריפט ע' 288 ולהלן.

[7]) „צרה" במובן אשה אחרת שהיא צרה לראשונה (ש"א א' ו', משנה יבמות א' א'). ע' אגדת אמוראי א"י ח"א ע' 71 3.

[8]) מכילתא י"ב מ"א (ט"ז ע"א). ספרי לבמדבר § 84, ירו' סוכה 54 ע"ג. במקור האחרון חסר הסיום „ואיזה זה פסלו של מיכה". הראיה מ„ועבר בים צרה" נמצאה רק במכילתא. בשניהם היא הוספה מאוחרת כנראה מסנהדרין ק"ג ע"ב, ששם נדרש בשם האמורא ר' יוחנן „ועבר בים צרה" על פסל מיכה.—בקהלת ר' ז' א' שם המבאר את הכתוב ש"א ז' כ"ג הוא ר' יוסי הגלילי.

לבבל, שנא' (מ"ב כ' י"ז): ולא יִוָּתֵר דבר אמר ה' — אין דבר, אלא דיברות שבו [1]. וכן הוא מבאר — כמו שמספר ר' מתיא בן חרש בשמו לרשב"י,—את הכתוב (איכה א' ו'): ויצא מבת ציון כל הדרה, מאי כל הדרה? כל הדרה (הארון, הגנוז בחדרי חדרים—רש"י) [2].—

מהביאורים ההלכותיים הרבים של ר' אליעזר [3] נביא רק אחדים: שמות כ"א י"א. ואם שלש אלה לא יעשה לה—הם שארה, כסותה ועונתה, האמורים בפסוק י' [4]. —ויקרא י"ג מ"ה. וראשו יהיה פרוע—לגדל פרע. (לא לגלות את שערו) [5]. —דברים כ"א י"ב. ועשתה את צפרניה. נאמר כאן עשיה בראש (וגלחה את ראשה) ונאמרה עשיה בצפרנים, מה עשיה האמורה בראש העברה, אף עשיה האמורה בצפרנים העברה [6]. —דברים י"א כ"ט. ונתתה את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל — לא זה הר עיבל והר גריזים שבין הכותים (כלומר: בשומרון) [7] — נגד מה שנאמר במשנה: היתר נדרים פורחין באויר ואין להם על מה שיסמכו, אמר ר"א: יש להם על מה שיסמכו, שנא' (ויקרא כ"ז ב'): כי יפליא (במדבר ו' ד'): כי יפליא, שתי פעמים, אחת הפלאה לאיסור ואחת הפלאה להיתר (אחת כשפירש ונדר ואסר עצמו בנדר, ואחת שחוזר ויפרש לפני החכם ואומר: כן נדרתי ולדעת כן נדרתי, אבל לדעת כן לא נדרתי, והרי הוא בא לידי חרטה, ומתוך כך בא לידי היתר—רש"י [8].

ח. דרשות.

בסעיפים שבאו עד הנה, הובאו באורים של ר"א כאלה שהם עפ"י דרך הפשט, והאגדה היא אינה אלא באור המקראות. ואולם בסעיף זה יובאו באורי

---

1) תוספתא שקלים סוף פ"ב וסוטה ריש י"ג, וכן בירו' שקלים 49 ג'. ורשב"י מוכיח שם מדה"י ב' ל"ו. ואולם בבבלי יומא נ"ג: ר' אליעזר מוכיח מהכתוב דה"י ב' ל"ו י': כלי הסדת בית ה' זה הארון, ורשב"י מוכיח מ.לא יותר דבר".

2) יומא נ"ג: קשה קצת לחשוב שההוספה „הדרה—חדרה" היא מר' אליעזר.

3) ע' ויס ח"ב 84 הע' ג', פרנקל 77.

4) מובא בס' הרקמה של ר' יונה אבן גנאח 214 ממכילתא של רשב"י. ע' פרידמן בהוספה למכילתא מהדורה שלו קכ"ג ב'. Lewy, Ein Wort über die Mech. des R. S. P. 13.

5) ספרא לאותו פסוק (67 ע"ד), מו"ק ט"ו. ע' אורשריפט ע' 475.

6) ספרי לאותו פסוק. (בנגוד לדעת ר' עקיבא שאמר, שצריכה לגדל את הצפרנים). יבמות מ"ח. ע' אורשריפט ע' 472.

7) ספרי לאותו פסוק. (56 §) ע' אורשריפט ע' 81.

8) חגיגה י'. בירו' חגיגה 76 ע"ג מוכיח ר"א מתהלים קי"ט, ק"ו. לפי הבבלי אמר זה ר' חנניה בן אחי ר' יהושע. ר' יהושע בעצמו מביא ראיה להיתר נדרים מתהלים ק"ה י"א.

מקראות כאלה שאפשר לציינם בשם דרשות, שבהן איזה רעיון כללי נסמך לכתוב; ע"פ הרב במקומות שיש איזו זרות בכתוב הוא סומך עליה דרשתו. זוהי הדרך הרגילה בדרשות האגדיות של הכתובים, כמו שפגשנו עד הנה לפרקים קרובים, ודרשותיו של ר"א המובאות בסעיף הזה תוספנה על הדוגמאות של הדרשות מסוג זה.

— כתוב אחד אומר (דברים י' א'): ועשית לך ארון עץ, וכתוב אחד אומר (שמות כ"ה י'): ועשו ארון עצי שטים, הא כיצד? כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום (נקראת העבודה על שמם — רש"י), כאן בזמן שאין ישראל עושים רצונו של מקום[1]. — שמות כ"ג י'. וישש שנים תזרע שדך. כשישראל עושין רצונו של מקום הם עושין שמטה אחת בשבוע אחד, שנא' שש שנים תזרע שדך. וכשישראל אין עושין רצונו של מקום, הם עושין ד' שמיטין בשבוע אחד. הא כיצד? נרה שנה וזורעה שנה, נרה שנה וזורעה שנה, נמצא שהן עושין ארבעה שמטין בשבוע אחד[2]. —ויקרא כ"ג י"ח. ואם עד אלה לא תשמעו לי. אין המקום מביא פורענות בישראל עד שהוא מעיד בהם תחלה[3]. — היה מביא את מנחתה [של הסוטה] בתוך כפיפה מצרית ונותנה בידה כדי ליגעה. תניא אבא חנין אומר משום ר' אליעזר: כדי ליגעה, כדי שתחזור בה[4]; אם ככה חסה תורה על עוברי רצונו, קל וחמר על עושי רצונו[5]. —דברים י"ד כ"ט: ובא הלוי וכו' והגר וכו' ואכלו בשעריך ושבעו למען יברכך ה' אלהיך וכו', וכן דברים ט"ו י"ח. לא יקשה ממך בשלחך אותו חפשי מעמך וכו' וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה. כל מקום שהכתוב עונש הפסד ממון וחסרון כיס, הרי הוא קובע ברכה[6]. — נקמתן של ישראל ביד עניים, דכתיב (דברים

---

1) יומא ג': [אבא חנן בשמו].

2) מכילתא לאותו פסוק. בילקוט לאותו פסוק (353 §) שם האומר הוא ר' ישמעאל, כמו שרגיל לעשות בהרבה מאמרים הלקוחים מהמכילתא, שבמקום בעל המאמר הוא רגיל לקרוא את שם התנא, שהוא לפי הקבלה עורך המכילתא.

3) ספרא לאותו פסוק. (ר"א דורש עַד—עֵד), איכה ר' פתיחה כ"ז.

4) ספרי לבמדבר ה' י"ח, סוטה י"ד. ר"א מפרש ג"כ את הכונה שהוליך הקב"ה את בני' במדבר „כדי לינעם", מכילתא י"ג י"ח. גם מה שלא מצאו מים עשה הקב"ה בכונה כדי לינעם, שיחזרו בתשובה. מכילתא לט"ו כ"ב.

5) ע' לעיל 83 מאמרו ע"ד המן.

6) מכילי' לאותם הפסוקים (מהדורת הופמן ע' 9 ושם— Neue Collectaneen S. 12 בשניהם אומר אבא חנין בשם ר"א. בספרי לדברים ט"ו י"ח (123 §) בלי שם האומר: כל מקום שהכתוב עונש ממון כתוב ברכה.

ט״ו ט׳): וקרא עליך אל ה׳ והיה בך חטא[1]. נקמתן של אדום ביד ישראל, שנא׳ (יחזקאל כ״ה י״ד): ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל.

על סוג הדרשות של באורי המקרא האגדיים נחשב ביחוד גם המדרש, עפ״י הרוב של הנביאים והכתובים, שעל ידו הוא מוצא במקרא״ שיש בו רעיון כללי רמז לאישים, למאורעות ולמעשים ידועים. דרשות כאלה אנו מוצאים אצל ר״א ביחוד במחלקתו עם ר׳ יהושע. כאן אנו רוצים לעורר תשומת לב לדרשתו, שדרש בשעה שבא אביו אל בית מדרשו של ריב״ז לנדהו מנכסיו על שברח ממנו[2]. תהלים ל״ז י״ד. חרב פתחו רשעים—זה אמרפל וחבריו[3]; להפיל עני ואביון—זה לוט[4]; לטבוח ישרי דרך, זה אברהם. חרבם תבוא בלבם—ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם.—על הדרשות האגדיות צריך לחשב גם השמוש באיזה פסוק שלא לשם באור, אלא בשביל שהוא נאות לענין. ,אוכל אדם ענבים ותאנים בלילה ואינו חושש (משום גלוי, שמא אכל נחש ממנו), משום שנאמר: שומר פתאים ה׳ (תהלים קט״ז ו׳)[5]. לפי הנראה היה רגיל בפי ר״א הפסוק קהלת ז׳ כ׳: ,אין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא״. כי ר״א בחליו שאל את תלמידו ר״ע על דבר היסורין הבאים עליו: כלום חיסרתי מן ההורה כלה? אמר לו (ר״ע): למדתנו רבינו: כי אין אדם צדיק וכו׳[6].

---

[1]) ויקרא ר׳ ל״ד. המאמר הסמוך לזה: צריכין אנו להחזיק טובה לרמאין שבהם וכו׳ איננו של ר״א בן הורקנוס אלא של האמורא ר״א בן פדת. וכמו שנמסרו מאמרים אחרים רבים של האמורא הזה ע״י ר׳ אבהו. השוה ירו׳ פאה 21 ע״ב בראש העמוד בבלי כתובות ס״ח. בספרי לאותו פסוק (§ 117) ולדברים כ״ד ט״ו (§ 279) בא הרעיון הזה בלי שם האומ׳ בצורה אחרת. ,ממהר אני ליפרע על יד קורא מעל יד שאינו קורא.—בב״ב י׳. ר״א אומר מה יעשה אדם ויהיו לו בנים זכרים? יפזר מעותיו לעניים.

[2]) בפתיחתא השנית של לוי (אג׳ אמוראי א״י ח״ב 392). ב״ר ר״ש מ״ב... המקורות האחרים נסמנו לעיל 5 הע׳ 85 אבל רק במדרש רבה נמצא הדרש הזה על הכתוב בתהלים. ההערות שתלה בזה רוזנטל (Vier apokryphische Bücher S. 68) אין להן יסוד.

[3]) בתנחומא לך לך (תנחומא ב׳ לך לך 7), ומזה בילקוט תהלים ל״ז (§ 730) באה דרשה זו בלי שם האומר וםקצרת. ומבאר ,חרב פתחו רשעים, שעד עכשיו לא היה מלחמה בעולם, ועמדו ופתחו״. [4]) ע״ד לוט ע׳ לעיל [5]) 87 ע״ז ל׳:

[6]) סנהדרין ק״א. עפ״י אבות ד׳ י״ט היה פסוק אחד (משלי כ״ד י״ז) רגיל על לשונו של שמואל הקטן. צריך לזכור את הפתגם של תנחומין שאמר ר״א לריב״ז (ע׳ לעיל 52), שרצה לנחם את רבו בזה שאדם הראשון התנחם על מות בנו.

ט. מאמרים פסידיפיגרפיים.

אחד הוא ר' אליעזר בין כל תלמידי ריב"ז, שהמקורות לא שבחוהו, שהיה עוסק בחכמת הנסתר[1] ודוקא בשמו השתמשו מדרשי הסוד, שנוצרו אחרי חתימת התלמ"ד, כדי להשגיא על ידו רעיון זה או אחר. במדרש „היכלות" מוסר ר' ישמעאל בן אלישע, שלו מיחסים את חבור המדרש הזה, שני מאמרים, שאמר ר"ע בשם ר' אליעזר[2]. במאמר אחד הֻגד, כי ההוד האמתי של תלמוד התורה התחיל מזמן הבית השני. ובמאמר השני ע"ד ההתקשרות הסודית עם „שר התורה" ובדבר שמותיו השונים. במסכת „חבוט הקבר" מיוחסים לו שני מאמרים[3] ע"ד העונשים הבאים אחר המות. — נמסר כביכול צואת ר"א לבנו, שבסופה יש ציור רחב מגן העדן[4]. —במסכת „גיהנם" יש מאמרו של ר' אליעזר ע"ד ההבדל בין העונשים הבאים על ישראל ובין העונשים הבאים על הגוים[5]. — לפי הנראה רגילים היו להשיב בשמו על שאלות הנוגעות לחיי העוה"ב[6]. — הצורה היותר חביבה היתה צורת שיחות בין ר' אליעזר ובין תלמידיו, שנמסרו במקורות לא מעט. שורה שלמה של שאלות ותשובות כאלה היא התכן של הפרק האחרון של תנא דבי אליהו חלק שני (תנדב"א זוטא)[7]. — בפרקי דר"א מיוחסים לו עשרים מאמרים, ושנים מהם בעניני עוה"ב; וד' מאמרים במדרש משלי[8].

---

[1]) ע' לעיל ע' 31,30.

[2]) היכלות רבתי פכ"ז, פכ"ט (לזה שייך גם פ' ל') בביהמ"ד של יילינק III 104 106 ולהלן.

[3]) מסכת חבוט הקבר, ביהמ"ד I, 150 ולהלן, ע' עוד בהמ"ד V, 49. המאמר השני נמסר ע"י ר' מאיר בשמו.

[4]) ע' יילינק בביהמ"ד III ע' XXVIII; שם ע' 140—131.

[5]) ביהמ"ד V, 51 מאמר דומה לזה שמתחיל „בית ישראל כרסו של הקב"ה, ע"פ ישעי' ה' א'" מובא באליהו רבה פ' ז' בלשון זה: מכאן היה ר' אליעזר הגדול אומר:

[6]) השאלה של רב סעדיה גאון בסוף פרק ז' מספרו „האמונות והדעות" נתפרסם בשם „שאלות של ר' אליעזר" ויהי לחלק של הספרות העצמית. ואולם ר' אליעזר זה איננו ר' אליעזר התנא. כמו שכתבתי בטעות במהדורה הראשונה ובקבץ היובל של שטיינשניידר, כאלו הוא דבר המובן מאליו, בהיותי נמשך אחר דעתו של יילינק (ע' ביהמ"ד VI, 148 וע' XXXV), אלא כמו שבאר שטיינשניידר על פי כתבי יד (S. Kaufmann Gedenkbuch 152) שר' אליעזר זה היה חכם אחד בימי הבינים.

[7]) ע' צונץ גד"פ 116, פרידמן סדר אליהו 200.

[8]) ס' י"ב; י"ג כ"ד; כ"א ג' (לפי הילקוט); ס' י"=אבות ב' ד', בן זומא.

פרק שביעי.

ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה.

אלישע בן אבויה, שנתפרסם פרסום טְרַגִי בשם „אחר", ספר לר' מאיר תלמידו [1]: „אבויה אבי היה מגדולי ירושלים, וכשבא למולני, קרא לכל גדולי הדור, וקרא לר' אליעזר ולר' יהושע עמהם והושיבם בחדר לבד וכשאכלו ושתו, שרון (התחילו) אילין אמרין מזמורין ואילין אלפביתרין (שירים באלפא בית) [2]. א"ר אליעזר לר' יהושע: אילין עסקין בדידהון, ואנן לית אנן עסקין בדידן? התחילו להתעסק בתורה ובנביאים ובכתובים, והיו הדברים ערבים כיום נתינתן מהר סיני, וירדה אש מן השמים והקיפה אותם [3]. עלה אבא אצלם ואמר להם: מה באתם לכאן לשרוף את הבית? אמרו לו: עסוקים היינו בתורה נביאים וכתובים, וכי עיקר נתינתן לא מסיני נתנו באש? שנא' (דברים ה' כ'): וההר בוער באש עד לב השמים. אמר: הואיל וכך הוא גדול כחה של תורה, הבן שמלתי בזה היום, אם הוא מתקיים לי, הריני נותנו לתורה. ועל ידי שלא היתה כוונת מחשבתו [של אבא] לשם שמים, לא נתקיימה בי תורתי". הספור הזה של הצעיר בבני הדור ההוא, אפילו אם נאמר שאינו מדֻיק בכל פרטיו, אבל ביסודו מונחת העובדה, שר"א ור' יהושע, כמו בהלכה, היו עוסקים יחד גם במדרש האגדה. בתור הוכחה ליחס הזה שהיה בין ר"א ובין ר"י, התלמידים היותר חשובים של ריב"ז, מלבד המסורת שעקילס תרגם את התורה ליונית לפני ר"א ור"י ובהסכמתם [4], נשארו לנו מהם פלוגתות באגדה בברייתות של התלמוד הבבלי וביחוד במדרש התנאים, כלומר במכילתא, ובמדה מועטה במדרשים המאוחרים. המכילתא, שנוסדה ע"י דבי ר' ישמעאל, מכילה החלק היותר גדול מהפלוגתות הללו, כמו שהיא מכילה עוד הרבה מאמרים של

---

[1]) ירו' חגיגה ע"ז ב'; קה"ר ז' ח' ,רות ר' נ' י"ג, ילקוט קהלת ז' ח'. מרכב כאן בפנים ע"פ שני המקורות. [2]) בירו': שרון מטפחין ומרקדין.

[3]) כך הוא במדרש. בשהש"ר א' י': והיו ערבים. ומזה בילקוט: והיו הדברים ערבים. המליצה „דברי כאש", וההר בוער באש (דברים ד' י"א) השפיעה על אגדה זו וכן על האגדה של יונתן בן עוזיאל, שכל עוף הפורח עליו מיד נשרף (סוכה כ"ח א'). וכן במעשה דר' יוחנן בן זכאי ור' אלעזר בן ערך, לעיל ע' 30. בנדפס בא בטעות וחוזרין במקום והורזין, כמו בילקוט שה"ש א' י'. מליצה כזו נאמרה גם על בן עזאי בשהש"ר א' י', ויק"ר ט"ז, ע' נ"כ: Die älteste Terminologie S. 65

[4]) ירוש' מגילה ע"א ע"ג.

ר' אליעזר. אחדים מהם נמסרו ע"י אבא חנין (או חנן) [1], שנודע לנו בספרות התלמודית כמעט רק בתור מוסר מאמרי ר"א שבהם הוא חולק על ר יונתן או ר' יאשיה, שהיה הגדול בין דבי ר' ישמעאל [2]. בפרקי המכילתא, שבהם מְסֻפר מסעם של ישראל מים סוף עד הגיעם לסיני (פ' ט', כ"ב—י"ח), נקבצו ע"י עורך המדרש העתיק הזה יותר מארבעים פלוגתות בין ר' יהושע בן חנניה ובין ר"א המודעי. ׃לאחדות מהן נוספה דעה שלישית של ר' אליעזר (בן הורקנוס) תחת שבמקומות אחרים הקדימו שם ר' אליעזר לשם ר' יהושע. אנהנו ראינו כבר [3] שר"ג השני בשיחותיו, אחרי ששמע את דעותיהם של ר"א ור' יהושע במדרשי הכתובים, בקש לשמוע גם את חות דעתו של בעל האגדה המְצֻיָן, ר' אליעזר המודעי. על שיחות כאלה נהשבו כנראה גם קבוצת הפלוגתות שבמכילתא שנזכרו לעיל, שאולם לא נתברר הטעם, למה לא נמסרה דעת ר' אליעזר בבאור כל הפסוקים. יש לנו עוד שורה אחרת של פלוגתות, [4]. שבהן ר"א ור' יהושע שוים בדעותיהם, ושניהם חולקים על ר"א המודעי; הן נוגעות

---

[1]) השוה לעיל 87 הע' 1 וע' 89 הע' 1—6 בספרי דברים י"ג י"ג (פסקא צ"ד) מוצאים אנו את אבא חנן אומר דעתו בדבר קטני עיר הנדחת (דברים כ"ד ט"ז) שאינן נהרגין *). ופלא שהוא חולק בזה על רבו (ע' תוספתא סנהדרין י"ד ג').

[2]) לשמות כ"א י"א, כ"א כ"ב, כ"א ל"ה, כ"ג י"ט. השוה וים במבוא למכילתא מהדורה שלו XXIX Lewy. Ein Wort über die Mechiltha des r. Schimon S. 36.

[3]) לעיל 68. [4]) ב"ר צ"ח. כדאי להשוות את הדרשות על יסוד הנוטריקון של המלה פחז, שנמסרו בנוסחאות שונות. הלוח דלקמן יראה זאת באפן הסתכלותי.

שבת נ"ה:	ר"א: פותה חבתה. זלתה	ר"י: פסעת על דת. חטאת זנית	ר"א המודעי; ועזעת הרתעת פרח (החטא מסך).
ב"ר צ"ח:	ר"א: פחזות חטאת זנית	ר"י: פרקת (עול) חללת (יצועי) זע יצרך עליך.	ר"א המודעי: זעת חרדת פרח (החטא מעל ראשך).
ב"ר צ"ט:	ר"א פחזות השלכת (עול מעל צואריך) זע (יצרך עליך).	ר"י: כמו ר"א בב"ר. צ"ח.	ר"א המודעי: זעת חרדת פרח (חטא מעליך).

תנחומא ויחי. ר"א כמו בב"ר צ"ח. ר"י: פחזות חשכת (עול מצוארך). ר"א המודעי: זעת זעת (מן החטא). חרדת פרחה (חטאתך)

מלבד אלה הדרשות באה גם דרשתו של ר' גמליאל: פיללתה, חלתה, זרחה (תפלתך). דרשתו של ר"א בן יעקב, ע' לעיל 50 הע' 3, נאמרה בב"ר צ"ט סתם וכן בתנחומא. ע' ג"כ אג' אמוראי א"י ח"ג 582, 4. מחלקת דומה לזו בדרשת נוטריקון בין ר"א בן יעקב ובין ר"א המודעי ע' לקמן סי' ט'.

---

*) הוא אומר: לא יומתו אבות על בנים-- בעיר הנדחת הכתוב מדבר.

לצואת יעקב לראובן בנו (בר׳ מ״ט ד׳) על דבר באור המלה „פחז״ שנתברר ג״כ במעמדו של ר׳ גמליאל. אולם מה שנוגע לשאר המלות שבפסוק יש שם שתי דעות: דעה אחת של ר״א ור״י שהסכימו יחד [1], והדעה השניה היא של ר״א המודעי. דרשתו של ר״א המודעי היא, כמו דרשתו ל„פחז״, באה להקל את האשמה של ראובן[2] ודעת החולקים עליו היא, שאמנם חטא ראובן[3].—דבר רגיל הוא כמו בהלכה כך גם באגדה, שלשני תנאים או אמוראים, שהם תמיד מחולקים בדעותיהם, מיחסים לפעמים דעה אחת לשניהם, הדבר הזה צריך לחשב או בתור הסכמה, שבאה מתוך מחלקת, או שזוהי התאחדות של שתי מַסורות (כלומר: שנמסר ע״י אחד בשם אחד שקדמו, ואותו הדבר נמסר גם ע״י אחר בשם אחר שקדמו, ואח״כ אִחֲדו את שניהם ביחד „תרוייהו אמרון״).—עוד שני מאמרים אנו מוצאים שנאמרו באגדה בשם ר׳ אליעזר ור׳ יהושע ביחד, ושניהם נמסרו ע״י ר׳ ברכיה,[4] האמורא הגדול של המאה הרביעית, המפורסם בתור בעל אגדה וביחוד בתור מוסר אגדות הקדמונים.—שה״ש ז׳ ב׳. מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב[5]. א״ר ברכיה: כך דרשו שני הרי עולם[6], ר׳ אליעזר ור׳ יהושע: מה היו יפין לפעמיך? (כלו׳: לעלית רגל לירושלם)[7]. שהיו נועלין בעד כל הצרות[8].—תה׳ ק״ד א׳[9]. ה׳ אלהי גדלת

---

[1]) אולם חסר דרשת ר׳ אליעזר המודעי „לחללת״ וכן חסרה למלת „כמים״ דרשתם של ר״א ור״י. אם לא נאמר שדעת שניהם נכללה יחד בשם רבנן שבא שם קודם (השוה לעיל 80 הע׳ 4).

[2]) האגדה מבקשת תמיד להצדיק את ראובן.

[3]) עלית. חללת — בודאי. המלה „בודאי״ הוראתה כאן ממש. כלומר שצריך להבין את הדבר פשוטו כמשמעו. לוי מתרגם לא נכון: Du stiegest in wirklichkeit כאלו פירושו הוא שעלית במעלה עליונה. ע׳ נ״כ: Die ältste Terminologie S. 48

[4]) שהש״ר א׳ י״ב באו שלש דרשות שאמרו ר׳ אליעזר ור׳ עקיבא ור׳ ברכיה. המובן הוא שר׳ ברכיה אמר בשם ר״א ובשם ר״ע ואח״כ אמר בשם עצמו. השוה לעיל ע׳ 25 הע׳ 4. [5]) שהש״ר לאותו פסוק.

[6]) כך קורא להם ר׳ ברכיה „הרי עולם״. כמו שקרא ר׳ יהושע בעצמו לבתי שמאי והלל (ע׳ אג׳ אמוראי בבל. 101). הבטוי „הרי עולם״ הוא כמו „אבות העולם״ (לעיל 11 הע׳ 5). [7]) פעמיך מלי פעמים. שמות כ״ג י״ז.

[8]) זה מתאים לדעת ר׳ יהושע שנאמרה ע״י רשב״ג (מ׳ סוטה ט׳ י״א). תוספתא סוטה ט״ו ב׳ (ע׳ ח״ב 1,326): מיום שחרב בית המקדש אין יום שאין בו קללה, ולא ירד הטל לברכה וניטל טעם הפירות. יש אגדה מאחרת (ביהמ״ד ח״ה 135) שבה נאמר שר״א ור״י עלו יחד לרגל לירושלים.

[9]) שו״ט לאותו פסוק. א״ר ברכיה בשם ר״א ור״י. בילקוט: ר״א ור״י. היסוד לדרשה זו, שמבאר „גדלת״ לא „גדול אתה״, אלא „הלכת וגדלת״. בתנחומא ב׳ בראשית

מאד. עד שלא בראת עולמך היית גדול בעולם [1], ומשבראת עולמך נתגדלת עד מאד; עד שלא יצאו ישראל ממצרים גדול היית, ומשיצאו נתגדלת מאד; עד שלא קלסו אותך הנביאים גדול היית, ומשקלסו אותך הנביאים נתגדלת מאד.

חלק גדול מהפלוגתות שבין ר"א ובין ר"י הוא במעשה בראשית, וחלק אחר בימות המשיח, חיי העוה"ב ותחיית המתים. הרב מהן עוסק בבאור או בדרשות לאיזה מקראות. אין צריך לומר שגם הפלוגתות מהסוג הראשון בנויות על יסוד באורי מקרא [2].

א. מעשה בראשית.

ר' אליעזר אומר: כל מה שיש בשמים ברייתו מן השמים, כל מה שיש בארץ ברייתו מן הארץ, ומייתי ליה מן הכא (ומביא ראיה מזה): תה' קמ"ח א') הללו את ה' מן השמים וגו' (שם פסוק ז'): הללו את ה' מן הארץ וגו' [3]. ר"י אומר: כל מה שיש בשמים ובארץ, אין ברייתו אלא מן השמים, ומייתי ליה מהכא (איוב ל"ז ו'): כי לשלג יאמר הֱוֵא ארץ. על יסוד ההבדל בהשקפותיהם באה מחלקתם: ר"א אומר עולם [4]. מאמצעיתו נברא, שנא' (איוב ל"ח): בצקת עפר למוצק ורגבים ידובקו. ר"י אומר: עולם מן הצדדים נברא, שנא': כי לשלג יאמר. הוא ארץ וכו' [5]. — מהיכן הארץ שותה? ר"א אומר: ממימי אוקינוס [6]. דכתיב (בר' ב' ו'): ואד יעלה מן הארץ וכו').

ספ' י"א (ר' ברכיה לא נזכר שם): מה דרשו גדולי עולם ר"א ור"י: גדול היית עד שלא בראת ונתגדלת מאד משבראת עולמך. בכ"י, במקום „גדולי עולם"—„גדולי הדור", ע' ג"כ אגדות אמוראי א"י ח"ג 355, 5. בשו"ט „גדול היית בעולם". המלה בעולם אינה מתאימה לכבוד המקום. בילקוט חסרה המלה „בעולם".

[1]) כך הוא בילקוט. במכילתא (לשמות י"ד כ"ו וי"ח י"א) הושם בפי יתרו: מכירו הייתי לשעבר, ועכשיו ביותר שנתגדל שמו בעולם.

[2]) צריך לציין שה' שור (החלוץ ח"ז 50) בונה השערתו על יסודות רפוים שבמאמריו של ר' אליעזר וביחוד במחלקתו עם ר"י נראה השפעת הפרסים.

[3]) ב"ר י"ב, קרוב לסוף, קה"ר ג' כ'. ביומא נ"ד ב', ששם באה רק דעת ר"א, נאמר: תולדות השמים משמים נבראו, ת' הארץ מ' נ'. והילפותא שם היא לא מתה' קמ"ד, אלא מבר' ב' ד'.

[4]) עולם במובנו המצומצם הוא הארץ. [5]) יומא נ"ד: בילקוט איוב ל"ח, רמז תתקכ"ג נשתבש מר' יהושע לר' יהודה.

[6]) ב"ר י"ג, קה"ר א' ז'. בבבלי תענית ט' ב' בשנויים. בשו"ט י"ח י"ב מקצר ושם במקום ר' נחמיה צ"ל ר' אליעזר.

א"ל ר' יהושע: וכי מימי אוקינוס לא מים מלוחים הם? א"ל מתמתקין הם בעבים, שנא' (איוב ל"ו כ"ח): אשר יזלו שחקים. איכן הם נעשין נוזלים? בשחקים[1]. ר' יהושע אומר: מן העליונים, שנא' (דברים י"א י"א): למטר השמים תשתה מים. והעננים מתגברין מן הארץ ועד הרקיע ומקבלין אותן כמפי הנוד, דכתיב (איוב שם כ"ז): יזקו מטר לאדו[2]. וחושרים[3]. אותו כמין כברה, ואין טיפה נוגעת בחברתה, דכתיב (ש"ב כ"ב י"ב): חשרת מים עבי שחקים.— תה' צ"ג ג'. ישאו נהרות דכים[4]. ר' יהושע בר"ח אמר: לדוכסים ים[5]. ר' אליעזר אומר: קלמן הים, היך מה דאת אמר (איוב ל"ח ט"ז): הבאת עד נבכי ים. שניהם, כנראה, דורשים „דכים" נוטריקון, וכי החלק האחרון „ים" רומז לים אוקינוס. אך ר' יהושע אומר ש„דך" הוא לפי היונית δεχ-ομαι המקום שבו נקלטים מי הים[6], מה שמתאים לשטתו, שהמים באים מלמעלה ואינם עולים יותר מן האוקינוס; ולפי"ד ר"א שמשוה דכ—ים לנבכי"ים, הוא המקום שבו נקוים המים בשביל להתפשט משם והלאה. הדעה הזאת שיש מקום באוקינוס, ששמה נקוים כל מימי העולם ומשם הם יוצאים ומתפשטים היתה ליסוד לאגדה זו[7]: מעשה בר"א ור"י שהיו מפרישין לים הגדול ונכנסה ספינתן לים שאין המים מהלכין. א"ל ר"א לר"י לא באנו לכאן אלא לנסיון. מלאו משם חבית מלאה מים. כיון שעלו לרומי, אמר להם אדרינוס שחיק

---

[1]) נוזלים הוא לדעתו המים המתוקים בנגוד למי הים המלוחים (ע' מכילתא שמות ט"ו ח', 40 א'). בכל אפן הדיוק הוא רחוק. אולי נתחלף לסופר במקום סוף הפסוק כ"ז „יזקו מטר לאדו", בתחלת הפסוק כ"ח „אשר יזלו שחקים". ויליף מן „יזקו" מל' זקוק ונקיון מתערובת המלח. והמלה „לאדו" הוא מל' „אד" ואד יעלה מן הארץ, בר' ב' ו', שלפי"ד ר"א עולה מן האוקינוס.

[2]) הוא דורש יָזֹקּו מל' זיקים (נארות). לפי דברי המדרש אין העננים עשוים בצורת נארות, אלא שהמים נשפכים מלמעלה כמו מנאד.

[3]) דורש נוזלים עפ"י הארמית „חשר" (סנן? בנפה). ע' לוי ח"ב 125 א'.

[4]) ב"ר ה'. ילקוט תה' צ"ג. בילקוט אוסר זאת ר' יהודה בשם ר' יהושע (במקום ר' חנינה צ"ל חנניה. וזהו בודאי ר' יהודה ב"ר סימון.

[5]) הוא δέξις ככה הוא בילקוט. בב"ר נשתבש ונעשו שתי המלים „לדוכסים ים" למלה אחת — לדוכסאים. בשם המפשט δεξις הוא משתמש לענין גשמי הוראתו הוא כמו דכסומיני או דוכסוסיני=δεξαμενη כלי של מים. ע' לוי, ח"א 382 א', שחושב שזהו מל' דוכום δοῦκος=dux אבל זה אינו מתקבל על הלב.

[6]) מזה נראה שדכסים הים וקלומין דימא (שבא בתור תרגום ל„נבכי ים") הם שמות של עצם אחד. לא כמו שרגילים לבאר זה בתור פעל, כמו שהילקוט גורס „קלמטי".

[7]) ב"ר י"ג, קה"ר א' ו'.

עצמות: מי אוקינוס מה הינון? א"ל מים בולעים מים. אמר להן: הבו לי מנהון. יהבון ליה מלא לקוניתא (כד) והוו יהבין בגווה מים והיא בלעה להון. [על דעתיה דר"א: משם הם שואבים, על דעתיה דר"י: לשם הם שבים ללכת]. — אגדה זו נמצאת בצורה אחרת—בבלית —[1]) ובה יש כבר שם קבוע למקום זה שבאוקינוס „בי בליעי"[2]). גבור האגדה הוא רק ר' יהושע בלבד, ובאה בתור חוליה אחת בשלשלת הספורים, שבהם השיב ר' יהושע בן חנניה על שאלות הקיסר. המקור הזה הוא כנראה יותר עתיק, כי ר"א מת קודם שנולד אדרינוס[3]). על הצורה הארצי־ישראלית של האגדה הזאת השפיעה המחלקת התיאורית—המדרישית שבין ר"א ובין ר"י ע"ד האוקינוס[4]), שנתלבשה בצורה הסתכלותית של מאורע ממשי, כביכול. גם ממה שצרפו את ר"א לר"ג ועוד תנאים בנסיעה נראה, שידעו מנסיעתם של ר"א ור"י לרומא[5]). לאגדה זו עצמה, שיש מקום באוקינוס שבולע את כל מימות העולם, עזרה ההשקפה ההילנית על דבר ההריבדים, שבית הבליעה הנורא שלה פולט את המים שליש פעמים ביום ושליש פעמים ביום הוא בולעם[6]). ע"ד נסיעה אחרת של ר"א ביחד עם ר"י מספרת הברייתא[7]): מעשה בר"א ור"י שהיו באין בספינה, והיה ר"א ישן ור"י נעור, נזדעזע ר"י וננער ר"א. א"ל: מה זה יהושע? מפני מה נזדעזעת? א"ל: מאור גדול ראיתי בים. א"ל: שמא עיניו של לויתן ראית, שנא' (איוב מ"א י'): עיניו כעפעפי שחר.

ע"ד צורת הארץ וסבוב השמש הקשור בצורה זו נמסרה מחלקת בין ר"א ור"י[8]) [ר"א אומר: עולם לאכסדרה הוא דומה ורוח צפונית אינה מסובבת וכיון שהגיע חמה אצל קרן מערבית צפונית, נכפפת ועולה למעלה מן הרקיע, ור' יהושע אומר: עולם לקובה (אהל שכולו מוקף) הוא דומה ורוח צפונית מסָבבת, וכיון שחמה מגעת לקרן מערבית צפונית, מקפת וחוזרת אחורי כיפה (דרך חלון—רש"י)]. ר"י סומך על הכתוב, קהלת א' ו': הולך אל דרום (ביום

[1]) בכורות ט' א' וב'. השוה להלן פ"ח סי' ג'.

[2]) בי בליעי, מקום של בליעה. וזהו דומה לשם שבעברית החדשה „בית הבליעה". וגם כאן זהו בית הבליעה של Charybdis.

[3]) ע"ד תפקידו של אדריאנוס באגדה שלנו ע' ג"כ לקמן פ"ח סי' ג'.

[4]) מחלקת זו היא ג"כ על הפסוק קהלת א' ו'. ע' ב"ר וקה"ר לאותם הכתובים.

[5]) במקורות אחדים שנרשמו לעיל 58 הע' 4 בא ר' אליעזר במקום ר"א בן עזריה. ועל פי זה משער פרנקל, ע' 82; שהיתה עוד נסיעה קדומה לרומא, שבה השתתפו ר"א ור"י ור"ג. ע' אדות זה דרנבורג 336.

[6]) ע' הומירוס. אודיסיוס, מזמור XII. [7]) ב"ב ע"ד:

[8]) ב"ב כ"ה א' וב'. צריך לפרש את השם עולם כאן, כמו לעיל 95 הע' 4. בכר, כרך א' — 7.

מכפנים) וסובב אל צפון (בלילה מבחוץ). ור״א סומך על הכתוב (איוב ל״ז ט׳): מן החדר תבוא סופה—זו רוח דרומית, וממזרים קרה--זו רוח צפונית (שהדופן מוזרת ופרוצה—רש״י) [1].

ב. עולם הבא.

השאלה ע״ד שלילת חלק לעולם הבא ותחיית המתים וע״ד המשפט הגדול שיבוא עם התחיה[2]) היתה למחלקת פרינציפיונית בין ר״א ובין ר״י; ר״א מטה כלפי דין, ור״י כלפי חסד. שאלה זו עוסקת בסוגים ידועים, ביחוד בדבר הרשעים הנזכרים בכתבי הקדש. ר׳ אליעזר אומר: כל גוים אין להם חלק לעוה״ב ואין עומדין בדין (זה מתאים לשיטתו שהובאה לע״ל)[3]. שנא׳ (תה׳ ט׳ י״ח): ישובו רשעים לשאולה כל גוים שכחי אלהים. ישובו רשעים—אלו רשעי ישראל [כל גוים—אלו אומות העולם]. אמר ר׳ יהושע: אילו היה כתוב ישובו רשעים לשאולה כל גוים״ ושותק, הייתי אומר כדבריך, עכשיו שאמר הכתוב „שכחי אלהים״, הא יש צדיקים באומות שיש להם חלק לעוה״ב[4]. ע״ד קטני בני רשעה (לפי מקור אחד)[5] אמר ר״א כדעת ר׳ גמליאל:[6]) לא חיין ולא נידונין, שנא׳ (מלאכי ג׳ י״ט): והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש ולהט אותם היום הבא אשר לא יעזוב להם שרש וענף. ר׳ יהושע אומר: באים (לדין), ועליהם הוא אומר (דניאל ד׳ י״ב): ברם עקר שרשוהי בארעא שבקו. נאמר כאן שרש ונאמר להלן שרש. מה שרשוהי האמור להלן בגופו של אילן, אף שרש

---

[1]) הבאור לקהלת א׳ ו׳ מיוחס בערובין נ״ו א׳ לר׳ יוסי בן חלפתא ובקה״ר סתם, סמוך למאמרו של ר״י בן חנניה ע״ד הרוח. — השוה ע״ד המחלקת שבין ר״א ובין ר״י, שנוגעה במחלקות שבאו בפסחים צ״ד ב׳ ובב״ר י״א, בהמגיד שנה ה׳ 198, ו׳ 18; 189.

[2]) מ׳ סנהדרין י׳, בתוספתא: אין להם חלק לעוה״ב ואינן חיין לעוה״ב. בפרק כ״ז שבאדר״נ, שמוקדש כלו לענין זה ומביא שם את המחלקת שבין ר״א ובין ר״י, בא בלשון סטיריאוטיפית: לא חיין ולא נידונין, שנאמר פעם גם בתוספתא לענין קטני הרשעים (בתוספתא שם י״ג ב׳). בברייתא שבירו׳ בא איזה פעמים: אין להם חלק לעוה״ב ואינן רואין לע״ל (סנהדרין כ״ט ע״ב וג׳). שם (כ״ח ריש ע״ב) מוצאים אנו ג״כ במאמרו של ריב״ל: אין לו חלק לע״ל. בברייתא שבבבלי בא לפעמים הבטוי „לא חיין ולא נדונין״. ככה בסנהדרין ק״ג ב׳ ע״ד מלכי ישראל, ק״ח א׳ ע״ד דור המבול; ק״י: אין באין לעוה״ב. בס״ע ריש פ״ג: אינן חיין לעוה״ב ואינן נידונין. [3]) ע׳ 81.

[4]) תוספתא סנהדרין י״ג ב׳. בלי הסיום הזה ובכלל בשנויים בא בבבלי סנהדרין ק״ה. בקצור נמרץ בשו״ט לאותו פסוק. ע׳ השערתו של פרנקל במאנאטסשריפט של גרץ 1872 ע׳ 311. [5]) אדר״נ ל״ו. [6]) ע׳ לעיל 70 הע׳ 2.

האמור כאן בגופו של אדם הכתוב מדבר[1]. [א"ל ר"א]: אם כן מה אני מקיים „אשר לא יעזב להם שרש וענף"? [א"ל ר"י]: שלא תמצא להם זכות שיסמכו עליה[2].

אנשי סדום לא חיין ולא נידונין, שנא' (בר' י"ג י"ג): ואנשי סדם רעים וחטאים לה' מאד[3]. (רעים זה עם זה וחטאים בגלוי עריות, לה' — זה חילול השם; מאד — שהיו מתכוונין לעברות) דברי ר"א. ר"י אומר: באין הן לדין, שנא' (תה' א'): על כן לא יקומו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים, בעדת צדיקים אינן עומדין, אבל עומדין הן בעדת רשעים[4]. — ע"ד המדבר אומר ר"א שאין להם חלק לעוה"ב, שנא' (במדבר י"ד ל"ה): במדבר הזה יתמו ושם ימותו [יתמו בעולם הזה ושם ימותו לעולם הבא][5]. ואומר (תהלים צ"ה י"א): אשר נשבעתי באפי אם יבאון אל מנוחתי[6]. ר' יהושע אומר באין הן, ועליהן הוא אומר (תה' נ' ה'). אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח[7]. א"ל ר"א: מה אתה מקיים אשר נשבעתי באפי? א"ל: אלו מרגלים וכל רשעי הדור כלן. א"ל ר"י: ומה אתה מקיים אספו לי חסידי? א"ל: זה מֹשה ואהרן וכל חסידי הדור משבט לוי. לפי מקורות אחרים, ענה ר"י לר"א: באפי נשבעתי

[1]) באדר"נ נמסר הדבר לא כמקורו הראשון. בתוספתא ובבבלי (ששם החולק לא ר"י, אלא ר"ע) הובאה ראיה גם מתה' קט"ז ו': שומר פתאים ה', שבמדינות הים קורין לינוקא פתיא. ע' ג"כ אג' אמוראי א"י ח"ב 303, 3.

[2]) בתוספתא: שאין המקום מניח להם מצות ושיירי מצות להם ולאבותיהם לעולם. בבבלי: שלא יניח להם לא מצוה ולא שיירי מצוה.

[3]) כך הוא הגירסא באדר"נ בהשלמה עם המשנה סנהדרין י' ג', תוספתא י"ג ח' ברייתא (ב. ק"ט א', ירושי' כ"ט ב'). הבאור שבא באדר"נ לפסוק זה נמצא ג"כ בתוספתא ובברייתא וכן בב"ר מ"ב, רק שמתחיל שם „דבר אחר".

[4]) במשנה המחכיר הוא ר' נחמיה שאמר אלו ואלו (דור המבול ואנשי סדום) אין עומדין בדין, שנא' (תה' א' ה'): על כן לא יקומו רשעים במשפט — זה דור המבול, וחטאים בעדת צדיקים — אלו אנשי סדום. והתנא קמא אומר כמו שמשיב ר"י באבות לר"א. באבות דר"נ ר"ש פל"ו מסכים ר' נחמיה לר"א ומביא ראיה מהכתוב (תה' ק"ד ל"ה): יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם. מזה משמע שגם במשנה צ"ל ר"א במקום ר' נחמיה (השוה לעיל 95 הע' 6).

[5]) גם כאן צריך להשלים באדר"נ עם המשנה סנהדרין י' ג', תוס' י"ג י' וברייתא בבלי ק"י: ירושי' כ"ט ע"ג.

[6]) מנוחתי — היא המנוחה שאחר המות כמו מנוחתו שבישעי' י"א י'. ע' צונץ Zur geschich. und Literatur ע' 343 ולהלן.

[7]) רמז לכריתת הברית שעל הקרבן, שמות כ"ד (רש"י).

וחוזר אני בי[1]. — קרח ועדתו לא חיין ולא נדונין, שנא׳ (במדבר ט״ז ל״ג): ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל [ותכס עליהם הארץ בעוה״ז, ויאבדו מתוך הקהל לעוה״ב][2]. דברי ר׳ אליעזר. ר׳ יהושע אומר: באין הן, ועליהם הוא אומר: ה׳ ממית ומחיה מוריד שאול ויעל (ש״א ב׳ ו׳)[3]. נאמר כאן שאול (במדבר ט״ז ל״ג): וירדו הם כו׳ חיים שאולה, ונאמר להלן שאול, מה שאול האמור להלן מוריד ומעלה, אף שאול האמור כאן ירדו ועתידין לעלות. א״ל ר׳ אליעזר: מה אתה מקיים ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל? א״ל: מתוך הקהל אבדו, מן העוה״ב לא אבדו[4].—עשרת השבטים לא חיים ולא נידונין, שנא׳ (דברים כ״ט כ״ז): ויתשם ה׳ מעל אדמתם וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה. [ויתשם—בעולם הזה, וישליכם—לעולם הבא], דברי ר״א. ר׳ עקיבא אומר [כיום הזה] מה היום הזה מאפיל ומאיר, אף אפלה שלהן עתידה להאיר[5].

---

[1]) תשובה זו באה בשאר המקורות, מלבד באדר״נ ובמשנה.

במשנה הדעה המקילה היא של ר״א והמחמירה של ר״ע. וכן בתוספתא ובברייתא ואולם סתירה לזה היא מה שר״ע נזכר לפני ר״א, במקום שתמיד בא ר״א לפני ר״ע. אבל יותר מהכל יש ראיה לאמיתות של המסרת שבאדר״נ, שבשאר דברים מצינו ג״כ את ר״א היותר מחמיר, כמו ע״ד קטני עיר הנדחת, וששם ר״ע מקיל (תוספתא סנהדרין י״ד). עוד ראיה אפשר להביא מהתשובה של המזכה את דור המדבר על יסוד הכתוב תה׳ צ״ה י״א. שם באור הכתוב הוא כמו שמבארו ריב״ח לענין אחר (ע׳ לעיל 88 הע׳ 8). אפשר איפוא להחליט כי במחלקת שבמשנה ושבתוספתא צ״ל: דברי ר״א, ור״ע אומר... ויוצא שר״ע אמר בהתנגדותו לדעת ר״א כדעת ר״י. וכן הוא הדבר במחלקת ע״ד קרח וע״ד עשרת השבטים. ואולם עוד במאה השלישית כבר יחסו לר״ע את הדעה המחמירה ע״ד דור המדבר ועשרת השבטים, כמו שנראה מדברי ר׳ יוחנן ק״י: — רוזינטל בספרו Vier apokryphische Bücher 63 נלחם נגד דעתי להחליף את שמות האומרים. אולם הוא אינו נותן כל עצה במה להרחיק את הסתירה.

[2]) אדר״נ להשלים שוב ע״פ המשנה (סנהדרין י׳ ג׳), תוספתא י״ג ט׳, ברייתא בבלי ק״ט: ירושׁ׳ כ״ט נ׳.

[3]) כך דורש ג״כ בית שמאי את הכתוב הזה, לעיל 12. ר״י בעצמו מביא את הכתוב הזה בדברו על המתים שהחיה יחזקאל שהם אמרו שירה זו. (סנהדרין צ״ב).

[4]) במשנה נחלפה שוב השיטה, ר״א במקום ר״ע ולהפך. בברייתא שבירושלמי מובאה הדעה המחמירה סתם ואח״ז בתור ברייתא אחרת באה דעת ר׳ יהודה בן בתירה שמזכה על יסוד הכתובים תה׳ קי״ט קע״ו. בתוספתא ובברייתא שבבבלי באה הדעה המחמירה (מר׳ עקיבא) מרכבת ביחד עם דברי ר״י בן בתירה.

[5]) בדבר הזה באה ג״כ באדר״נ מסרת משבשת. ראשית מובאה שם התזה סתם עם ראיה מדברים כ״ט כ״ז, וצריך שוב להשלים שם (ע״פ התוספ׳ סנהדרין י״ג י״ב׳. ששם ג״כ בא זה סתם, והברייתא שבבבלי סנהדרין ק״י: ששם האומר הוא ר״ע) ויתשם...

נ. ימות המשיח.

— ר״א אומר[1]. אם ישראל עושין תשובה נגאלין[2] ואם לאו אין נגאלין, שנא׳ (ירמי׳ ג׳ כ״ב): שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם. א״ל ר׳ יהושע: והלא כבר נאמר: (ישעיה נ״ב ג׳): חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו, חנם נמכרתם בעכו״ם, ולא בכסף תגאלו—לא בתשובה ומעשים טובים. (כסף רמז לתשובה מלשון נכספה נפשי). א״ל ר״א לר״י: והלא כבר נאמר (מלאכי ג׳ ז׳): שובו אלי ואשובה אליכם? א״ל ר״י: והלא כבר נאמר (ירמי׳ ג׳ נ״ב): כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון? א״ל ר״א: והלא כבר נאמר (ישעי׳

בעולם הזה, וישליכם... לעולם הבא. ואח״כ בא מאמר של ר׳ שמעון בן יוחאי, ולפי נוסחת שכטר: בן יהודה. (ע׳ לקמן) שיליף שאין לעשרת השבטים חלק לעולם הבא מפה שנאמר „כיום הזה", כיום הזה שהולך ואינו חוזר. ואולם הדרשה הזאת באה גם במשנה בשם ר׳ עקיבא (סנהדרין י׳ ג׳) ובברייתא דירושלמי כ״ט ע״נ. בברייתא זו באה אח״כ דרשתו של ר׳ שמעון בן יהודה מכפר איכום (ע׳ לעיל 70 הע׳ 5) בשם ר׳ שמעון (כלומר בן יוחאי) באפן אחר: אם יהיו מעשיהן כיום הזה אינן חוזרין, ואם לאו חוזרין. דרשה זו מאותו התנא אנו מוצאים בתוספתא אחרי התֶזָה הראשונה וכן בברייתא שבבבלי. השלישי באדר״נ הוא ר׳ עקיבא שאומר: כיום הזה—מה היום מאפיל ומאיר, אף אפלה שלהן עתיד להאיר. ולסוף בא מאמרו של ר״נ שאינו מובן: „הרי הוא אומר: למען ירבו ימיכם וימי בניכם (דברים י״א כ׳) ואומר: לא יומתו אבות על בנים (שם כ״ד ט״ז) — כל זמן שהאב מאריך ימים, הבן מאריך ימים, אין האב מאריך ימים, אין הבן מאריך ימים*). ומסיים שם: „ר׳ יוסי הגלילי מסייע לר״א, ור״נ מסייע לר׳ יהושע. ר׳ יוסי הגלילי (שם) יליף גזרה שוה, כאן נאמר: במדבר הזה יתמו ושם ימותו (במדבר י״ד ל״ה), ונאמ׳ בעגלה ערופה: וערפו שם את העגלה בנחל (דברים כ״א ד׳) — מה „שם" האמור להלן בעגלה ערופה, שתמות ולא תזוז ממקומה, אף „שם" האמור כאן ימותו ולא יזוזו ממקומן". ומה שאומר „ור״נ מסייע לר׳ יהושע", כונתו למאמר שנאמר שם בתחלה בשם ר׳ עקיבא, וכנראה ר׳ עקיבא אומר זאת בשם ר׳ יהושע. (שכטר משתדל בע׳ 108 לבאר את הסיום באפן אחר). ובכן אין סתירה להשערה, שהמאמר הראשון הסתמי הוא של ר״א, שזה מסתייע גם מהמשנה, ור״א הוא המחמיר (כמו שכתוב בהערה הקודמת שנחלפה השיטה).

[1]) סנהדרין צ״ז: ע׳ אדות זה במאמרו של ישראל לוי XXXV, 282 R. D. E. J.

[2]) למעלה נאמר על דבר הערך שנותן ר׳ אליעזר לתשובה, לעיל 73 הע׳ 2.

---

*) בכל אפן ברור שכונתו של ר״נ היא לזכות את דור המדבר. ואולי פירושו הוא שאחרי שכתוב לא יומתו אבות על בנים, אין העון של הבנים חל על האבות, ואין האבות נענשים בשביל בניהם. אבל להפך, זכות האבות חלה על הבנים כדכתיב: למען ירבו ימיכם וימי בניכם, ואם יש לאבות זכות לחיי עוה״ב, זכות זו חלה גם על בניהם.

ל' ט"ו): בשובה[1] ונחת תושעון? א"ל ר"י לר"א: והלא כבר נא' (ישע' מ"ט ז'): כה אמר ה'... לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו וכו'? א"ל ר"א: והלא כבר נאמר (ירמיה ד' א'): אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב? א"ל ר"י: והלא כבר נאמר (דניאל י"ב ז'): וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה וגו'? וישתק ר"א[2].– שמות י"ב מ"ג. הוא הלילה הזה לה' שמֻרים. בו נגאלו ובו עתידין להגאל[3]. דברי ר' יהושע. ר"א אומר בו נגאלו, לעתיד לבוא אינן נגאלים אלא בתשרי, שנא' (תה' פ"א ד'): תקעו בחדש שופר, מפני מה? כי חק לישראל הוא. ומה תלמוד לומר הוא הלילה הזה לה'? אלא הוא הלילה הזה, שאמר הקב"ה לאברהם אבינו: אני גואל את בניך לעתיד לבוא, וכשהגיע הקץ לא עכבו הקב"ה כהרף עין[4]. — כמה יארכו ימות המשיח? גם זה היה ענין לעוסקים במדרש האגדה, ויוצא מההשקפה ע"ד תחה"מ שבאה אחרי ימות המשיח ויום הדין הגדול[5] ויש לנו נוסחאות שונות ע"ד תשובות התנאים על השאלה הזו, שתים בש"ס בבלי, שתים במדרש הארץ־ישראלי. גם את תשובות ר"א ור"י אנו מוצאים, אך קשה להחליט שנשמרו בצביונן, כמו שהיו במקור הראשון[6]. במקור אחר יותר עתיק מאלה

[1]) דורש בשובה—בתשובה.

[2]) ע' ירו' תענית 63 ע"ד, ומזה תנחומא ב' בחקתי סוף סי' ה'. הרעיון שהובא שם בשם ר"א, שהקב"ה מעמיד להם לישראל מלך קשה כהמן, אמר גם ר"נ בצורה אחרת, ע' לעיל 69 הע' 3, ובבבלי סנהדרין צ"ז ב' אומר זאת ר' הושע, שעונה על דברי ר"א: אם אין עושין תשובה אינן נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב. לוי (שם) מישב את הסתירות שבין המקורות בזה, שהמלה "אלא" נשתבשה מראשי תבות "א"ל ר"א". ע' ג"כ הנוסח שמביא רבינוביץ, ח"ט 288, ששם האומר הוא ר"א, ור' יהושע לא נזכר כלל.

[3]) ר"ה י"א: מכילתא י"ב מ"ג (16 ע"ב), ע' שם בהערת פרידמן.

[4]) השוה לעיל 84 מאמרו ע"ד שמירת שבת.

[5]) שתי ברייתות בסנהדרין צ"ט. שו"ט צ' ופסיקתא ר' סוף א'.

[6]) שתי הברייתות מסכימות בזה לדעת ר"א, שימות המשיח הן ארבעים שנה. אלא שבברייתא הראשונה יליף מתה' צ"ה י': ארבעים שנה אקוט בדור (השוה בית תלמוד ח"א, 50). ובברייתא השניה: כתיב הכא (דברים ח' ג'): ויענך וירעיבך ויאכילך את המן, וכתיב התם (תה' צ' ט"ו): שמחנו כימות עניתנו. בשו"ט ובפסיקתא יליף ר"ע כמו בברייתא השניה (השוה אג' אמוראי א"י ח"ג 5,412). — ר' יוסי אומר ששים שנה (זהו ר' יוסי הגלילי ע' לקמן 103) ויליף מתה' ע"ב ה': דור דורים, כל דור עשרים שנה, וכאן שלשה דורות (דור ודורים) ששים שנה. בברייתא א' אומר זאת רבי (ר' יהודה הנשיא I). ואולי נשתבש מר' יוסי—ר"י. ע"פ הילקוט תה' ע"ב (וכן) באיזה כ"י שמביא

שהזכרנו[1]. מובאה דעת ר' אליעזר על הכתוב, שמות י"ז ט"ז, מדור דור—מדורו של משיח, שהם ג' דורות, שנא' (תהלים ע"ב ה'): ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים[2]. הוא אמר גם כן שבדורו של משיח „כלם (כלומר: כל העמים) גרים גרודים הם לעתיד לבוא", ומאי קראה? דכתיב (צפניה ג' ט'): כי אז אהפך אל העמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' שכם אחד[3], ורק עמלק יִבָּדֵל מהם, כמו שאומר ר"א בסגנון הכתוב, שמות י"ז ט"ז—תני בשם ר' אליעזר: שבועה נשבע הקב"ה ואמר: ימיני, כסאי, שאם יבואו גרים מכל אוה"ע אני מקבל אותם, ומזרעו של עמלק איני מקבל אותם[4], שנא' (ש"ב א' י"ג):

רבינוביץ ח"ש 295—שנ"ב, שלשה דורות. — לדעת ר"א בן עזריה בברייתא א' שבעים שנה ע"פ הכתוב ישעי' כ"ג ט"ו (בילקוט תה' ע"ב בא בשבוש ר"א בן ערך). — לדעת רבי (יהודה הנשיא) בברייתא ב' שס"ה שנה ע"פ הכתוב ישעי' ס"ג ד'. בפסיקתא נעשה ממנו מספר מבהיל שס"ה אלף שנה. ובשו"ט במקום שנת החמה באה שנת הלבנה — שנ"ד, ובמקום רבי—רבנן.—לדעת ר' דוסא בברייתא ב' ארבע מאות שנה (שלזה מסכים גם ספר עזרא IV, ז' כ"ח. — ע' רוזינטל, פיער אפאקריפ' ביכער, ע' 64) ויליף מברי' ט"ו י"ג. בשו"ט ובפסי' ר' אומר ר' דוסא שש מאות שנה (ר' ברכיה בשמו) ויליף מישעי' ס"ה כ"ב: כימי העץ ימי עמי. איזהו? עץ הסרן, העושה שש מאות שנה. — בשו"ט לדעת ר"א ימות המשיח אלף שנה, שנא' (תה' צ' ד'): כי אלף שנים בעיניך כיום וכו'. ר"י אומר: אלפים שנה—כימות עניתנו—שני ימים. וכן הוא גם בפסיקתא ר', אלא ששם ר' אליעזר הוא ר"א ב"ר יוסי הגלילי.

[1]) מכילתא שמות י"ז ט"ז (57 א). [2]) בספרי דברים ל"ב ז'—סתם. יש להתפלא שר"י ור"א המודעי מפרש מדור דור—שני דורות ור"א — שלשה דורות. וצ"ל שיליף ג' דורות מתה' ע"ב ה' — דור דורים, כמו שמובא לעיל. ואולם באמת היתה דעת ר"א במקור הראשון שני דורות ואין לזה סתירה מדור דורים, מפני שגם שם הוא מפרש בדור אחד משני דורים. ועפ"ז לא תהיה עוד סתירה לדעת ר"א שהובאה בברייתא א' וב', כי שני דורות הם ארבעים שנה. אפשר להביא ראיה שהילפותא מתה' ע"ב ה' היא של ר"א מזה, שהוא דורש גם את הפסוק ט"ז על ימות המשיח (שהש"ר א' ח'). בפסיקתא כ"ט א' מיוחסת הילפותא מדור דור לר' יוסי הגלילי. ומזה הן ששים השנה שבשו"ט לד' ריה"ג.—רוזינטל Vier ap. Büch. S. 65 חושב ששלשה דורות שבדרשתו של ר"א לשמות י"ז ט"ז הם אחד עם שלש פרעניות שבדרשתו של ר"א לשמות ט"ז כ"ה (לעיל 85), אבל אין לזה כל יסוד, ואינו מתאים עם הדרשה של „דור דור", שהובאה לעיל ונאמרה למטרה כרונולוגית. ומה שרוזינטל אומר, שאין יסוד לדברי, שדור הוא עשרים שנה, עלי להשיב, שזהו מוכח מתוך הטכסט גופא, אעפ"י שאין לזה ראיה ממקום אחר. אפשר אמנם לחשב כי דור הוא במובן תקופה, אבל אין זה משנה כלום במה שנוגע לעצם הדרשות ההן.

[3]) ע"ז כ"ד. לפי לשון אחר הביא רב יוסף את הראיה מצפניה.

[4]) פסיקתא כ"ח ב'. במכילתא לאותו פסוק, 76 ב', ובפסיקתא ר' פי"ב בשנוים.

ויאמר דוד אל הנער המגיד לו אי מזה אתה ויאמר בן איש גר עמלקי אנכי. נזכר לדוד באותה שעה מה שנאמר למשה רבינו: אם יבוא מכל האומות שבעולם להתגייר שיקבלוהו, ומעמלק ומביתו לא יקבלוהו, מיד: ויאמר אליו דוד דמך על ראשך, כי פיך ענה בך. ר׳ יהושע דורש (שמות י״ז ט״ז): ויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה׳ בעמלק מדור דור – לכשישב הקב״ה על כסא מלכותו ותהי ממלכתו, באותה שעה מלחמה לה׳ בעמלק[1]. ר׳ אליעזר אומר: אימתי יאבד שמן של אלו? בשעה שתעקר עבודה זרה היא ועובדיה, ויהא המקום יחידי בעולם, ותהי מלכותו לעולם ולעולמי עולמים; באותה שעה ויצא ה׳ ונלחם בגויים ההם והיה ה׳ למלך וגו׳ (זכרי׳ י״ד ט׳); תרדף באף ותשמידם מתחת שמי ה׳ (איכה סוף ג׳). (כלו׳ זה יהיה לימות המשיח)[2]. — ימות המשיח היו לענין של מחלקת בדבר הלכה בין ר׳ אליעזר וחכמים. ר׳ אליעזר אמר: מותר לצאת בשבת בסייף ושאר כלי זיין, מפני שתכשיטין הם לו. וחכמים אומרים: אינן אלא לגנאי. תניא, אמרו לו לר׳ אליעזר: וכי מאחר דתכשיטין הן לו, מפני מה הן בטלין לימות המשיח? אמר להן: לפי שאינן צריכין, שנא׳ (ישעי׳ ב׳ ד׳): ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה[3].

ד. באורי מקרא ודרשות.

באורי המקראות בין שבאו לבאר פשוטו של מקרא ובין שבאו להכנים במקרא תכן זר בדרך הדרשה והאסמכתא–כל אלה ישנם בפלוגתות שהיו בין ר״א ובין ר״י. אולם אחרי שלא תמיד אפשר ליחס את הבאורים לסוג ראשון או לסוג אחרון, לפיכך סְדַרְו כלם עפ״י סדר הכתובים זה אחר זה מבלי להבדיל לאיזה סוג הם שייכים.

בר׳ ח׳ כ״ב. זרע וקציר וכו׳ לא ישבתו. ר״א ור״י. ר״א אומר: לא ישבתו, מכאן שלא ישבתו, (כלו׳: שהמזלות לא שבתו בימי המבול ודריש „לא ישבתו״ פעל תמידי), ור״י אומר: לא ישבתו – מכאן ששבתו (דריש לא ישבתו–עתיד פשוט)[4].

---

[1]) מכילתא שם.

[2]) מכילתא שם. את המלה המודעי שם צריך למחוק, מפני שדעתו של ר״א המודעי הובאה שם סמוך לזה. באיכה ר׳ ג׳ ס״ז בשנויים גם במה שנוגע לשמות האומרים.

[3]) שבת ס״ג.

[4]) ב״ר כ״ה, סוף ל״ג, ל״ד. התרגום הירושלמי במה שהוא מוסיף „ט ן כדון״ מראה שהוא מסכים לדעה האחרונה.

— בר' ל"ז כ"ט, וישב ראובן אל הבור. והיכן היה? ר"א ור"י. ר"א אומר: לשקו ולתעניתו. ר"י אומר: לעסקי הבית (שראובן היה צריך בתור בכור לדאג להם)[1].

— בר' מ' י'. ובגפן שלשה שריגים. ר"א אומר: גפן זה העולם, שלשה שריגים—אלו אברהם יצחק ויעקב, והיא כפורחת עלתה נצה — אלו האמהות; הבשילו אשכלותיה ענבים—אלו השבטים. א"ל ר' יהושע: וכי מראין לאדם מה שהיה? והלא אין מראין לו לאדם, אלא מה שעתיד להיות? אלא גפן זה תורה, שלשה שריגים—אלו משה ואהרן ומרים, והיא כפורחת עלתה נצה—אלו סנהדרין; הבשילו אשכלותיה ענבים--אלו הצדיקים שבכל דור ודור[2].

שמות י"ב י"א. ואכלתם אותו בחפזון. ר' יהושע אומר זה חפזון ישראל, אתה אומר כן, או אינו אלא חפזון מצרים? כשהוא אומר: כי גרשו ממצרים, הרי חפזון מצרים אמור, ומה תלמוד לומר בחפזון? חפזון ישראל[3]. אבא חנן משום ר' אליעזר אומר: זה חפזון שכינה. אע"פ שאין ראיה לדבר, זכר לדבר (שה"ש ב' ט'): הנה זה עומד אחר כתלנו[4].

— שמות י"ג י"ח. ויסב אלהים את העם דרך המדבר ים סוף. ר"א אומר: דרך—כדי ליגעם, שנא' (תה' ק"ב כ"ד): ענה בדרך כחי: המדבר — כדי לצרפן, שנא' (דברים ח' ט"ו): המוליכך במדבר הגדול והנורא; ים סוף — כדי לנסותם[5] שנא' (תה' ק"ו ז'): אבותינו במצרים לא השכילו נפלאותיך. ר"י אומר: דרך — כדי ליתן להם את התורה שנא' (?) בכל הדרך אשר צוה ה' אלהים אתכם תלכו. ונאמר (משלי ו' כ"ג): כי נר מצוה ותורה אור וכו'. המדבר--כדי להאכילם את המן, שנא' (דברים ח' ט"ז): המאכילך מן במדבר וגו'. ים סוף—כדי לעשות להם נסים ונפלאות, שנא' (תה' ק"ו כ"א): שכחו אל

---

1) ב"ר פ"ד. פסיקתא 159 א' וב'. התרגום הירושלמי (המיוחס לר' יונתן) באר לפי דעת ר"א.—השוה ח"ב 219, 5.

2) חולין צ"ב. התרגום הירושלמי מרכיב את שתי הדעות ביחד.

3) מכילתא לאותו פסוק (7 ב). ר"י חולק על התנא קמא שאמר "בחפזון" הוא חפזון מצרים. ובספרי דברים ט"ז ג' (פסקא קי"ל) כי בחפזון יצאת: יכול חפזון לישראל ולמצרים? ת"ל ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו (שמות י"א), אמור מעתה לא היה חפזון כי אם למצרים. בברייתא ברכות ט' א' נאמר זה בשם ר"א בן עזריה והחולק עליו הוא לא ר"י, אלא ר"ע. במכילתא דברים ט"ז ג' (מהדורת הופמן ע' 15) במקום ר"י—ר' יהושע בן קרחה.

4) דעתו של ר"א שאמרה אבא חנין בשמו (וכן במכילתא דברים ט"ז ג') נאמרה נ"כ בתרגום ירושלמי לשמות י"ב י"א. 5) ע' לעיל 89 הע' 4 ולהלן ע' 106.

מושיעם עושה גדולות וכו'. ואומר (שם פסוק ט') וינער בים סוף ויחרב ויוליכם כתהמות במדבר [1].

— שמות י"ד ב', פי החירות. מה חירות הללו? לא היו משפעות אלא גדודיות [2]) ולא היו תרוטות אלא מוקפות, ולא היו עגולות אלא מרובעות, ולא היו מעשה אדם, אלא מעשה שמים וע"נים היו להן לפותחות כמין זכר וכמין נקבה היו, דברי ר"א. ר"י אומר: החירות מצד זה ומגדל מצד זה, הים לפניהם ומצרים לאחריהם [3].

— שמות ט"ו, כ"ב. ויסע משה את ישראל. אמר ר' יהושע: זו נסיעה לא נסעו אלא על פי משה, ושאר כל המסעות כולן נסעו על פי הגבורה, שנא (במדבר ט' כ"ג): על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו, אבל נסיעה זו לא נסעו אלא ע"פ משה, שנא': ויסע משה את ישראל. [ר"א אומר: על פי הגבורה נסעו, שכן מצינו בשנים ושלשה מקומות שלא נסעו אלא מפי הגבורה, וכאן לא נסעו אלא ע"פ הגבורה. ומה ת"ל: ויסע משה את ישראל? להודיע שבחן של ישראל, שכיון שאמר להם משה: קומו, סעו! לא אמרו: היאך אנו יוצאין במדבר, ואין לנו מחיה בדרך? אלא האמינו והלכו אחר משה, ועליהם מפורש בקבלה (ירמי' ב' ב'): הלוך וקראת באזני ירושלים וכו'] ר"א אומר על פי הגבורה נסעו, שכן מצינו בשנים ושלשה מקומות, ומה ת"ל: ויסע משה את ישראל? שהסיען בעל כרחן במקל. שכיון שראו בפגרי האנשים שהעבידום בפרך ובעבודה קשה כלן פגרים מתים מוטלין על שפת הים. אמרו: כמדומה לנו שלא נשתייר אדם במצרים. נתנה ראש ונשובה מצרימה ונעשה לנו עבודה זרה ותרד בראשינו ונחזור למצרים. יכול שאמרו ולא עשו? הרי הוא אומר (נחמיה ט' י"ז): וימאנו לשמוע ולא זכרו נפלאותיך, אשר עשית עמהם ויקשו את ערפם ויתנו ראש לשוב לעבדותם וכו' [4].

— שם. וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים. ר' יהושע אומר כשמועו (כמשמעו). ר"א אומר: והלא המים מתחת רגלי ישראל היו, והארץ היתה צפה על המים, שנא' (תה' קל"ו ו'): לרוקע הארץ על המים, הא מה ת"ל ולא מצאו מים? כדי ליגען [5]. — שם ט"ז כ"ה. ויאמר משה אכלוהו

---

[1]) מכילתא לאותו פסוק, 24 א.

[2]) ע' לוי ח"ב 46 א. ברילל יאהרביכער I, 148 התרגום הירושלמי נותן באורן של ר"א. [3]) מכילתא לאותו פסוק 25 ב). לא ברור כמה חולקין.

[4]) מכילתא לאותו פסוק (44 ב). בין דברי ר"א ובין דברי ר"י באה דעת שלישית ג"כ מר"א. ואולם צריך להוסיף שם "המודעי" ע' 93 אבל לא כמו שחושב פרידמן שזהו נוסח אחר של ר"א. [5]) ע' לעיל 105.

היום וכו'. ר"י אומר: אם תזכו לשמור את השבת, עתיד הקב"ה לתת לכם שלשה מועדות: פסח ועצ-ת וסוכות (וזה נרמז בשליש פעמים „היום" שנמצא בפסוק זה)[1]. ר"א אומר: אם תזכו לשמור את השבת תנצלו משלשה פורעניות: מיומו של גוג ומגוג ומחבלו של משיה ומיום דין הגדול, לכך נאמר אכלוהו היום — שם ט"ז, ל"ב. והנח אותו לפני ה' למשמרת לדורותיכם. ר"י אומר לאבות (כלומר: לדורות הראשונים)[2]. ר"א אומר לימות המשיח [ולימות ירמיהו הנביא, שבשעה שאמר ירמיהו לישראל: מפני מה אין אתם עוסקין בתורה? אמרו לו: במה נתפרנס? הוציא להם צלוחית של מן ואמר להם: הדור ראו דברי ה' (ירמי' ב' ל"א): אבותיכם שהיו עוסקין בתורה ראו במה נתפרנסו, אף אתם אם תעסקו בתורה, הקב"ה יפרנסכם בזה.] — שם י"ז א' ח'. רפידים. ר"א אומר רפידים שמה[3]. ר"י אומר: שריפו עצמן מדברי תורה[4], וכן הוא אומר (ירמי' מ"ז ג'): לא הפנו אבות על בנים מרפיון ידים. — שם י"ז ח'. ויבא עמלק. ר' יהושע ור' אלעזר בן חסמא אומר: המקרא הזה רשום ומפורש על ידי איוב, שנא' (איוב ח' י"א): היגאה גמא בלי בצה ישגא אחו בלי מים? וכי אפשר לגומא להתגדל בלי בצה? הישגא אחו בלי מים, וכי אפשר לאהו בלי מים? כך אי אפשר לישראל בלי תורה; ולפי שפרשו מדברי תורה, לכך בא עליהם השונא, שאין השונא בא אלא על החטא ועל העבירה; לכך נאמר ויבא עמלק. ר"א אומר: ויבא עמלק, שבא בגלוי פנים[5]. לפי שכל הביאות שבא לא בא אלא במטמוניות, שנא': אשר קרך בדרך וגו', אבל ביאה זו

---

[1] כך הוא במכילתא לאותו פסוק (50 ב'). לט"ז ל' (51 א) ששם נבפלה המחלקת נאמר: חג ניסן וחג סיון וחג תשרי.

[2] מכילתא לאותו פסוק (51 ב). ר"א מפרש לדורותיכם. כמו דור דור שבשמות י"ז ט"ז. ע' לעיל 103.

[3] בכורות ה': סנהדרין ק"ו. אותו הדבר מספר נ"ב במכילתא י"ז ח' (53 ב). במקום אלעזר, קרי שם אליעזר. ר' חנינא זה הוא בודאי ר' חנינה בן ר' גמליאל. שעל אדותיו מדבר להלן פ"נ ס"י"ט. השוה שור החלוץ VIII 78.

[4] כך הוא בבכורות ה': ואולם במכילתא לאותו פסוק נאמר: אחרים אומרים: אין רפידים אלא רפיון ידים, לפי שריפו ישראל ידיהם מדברי תורה, לכך בא שונא עליהם, לפי שאין השונא בא אלא על רפיון ידים מן התורה. בי"ז א' בא בקצור (מכילתא 52 א): לפי שפרשו ישראל מן התורה, בא שונא עליהם. שאין השונא בא אלא על החטא ועל העברה. אבל מהמכילתא בעצמה מוכח שאחרים כאן הם ר' יהושע בן חנניה: כי באורו לי"ז ח' (53 א) הוא אותו הדבר שנאמרו אח"כ בשם אחרים.

[5] מכילתא לאותו פסוק, 53 א'.

לא בא אלא בגלוי פנים, לכך נאמר ויבוא עמלק, שבא בגלוי פנים. — רמז לתלמוד תורה מוצא ר׳ יהושע גם במלות (שמות י״ז י״ד) „מתחת השמים". כשבא עמלק להזיק לישראל (אולי צ״ל: להרחיק את ישראל) מתחת כנפי אביהם שבשמים. אמר משה לפני הקב״ה: רבש״ע! רשע זה בא לאבד בניך מתחת כנפיך, ספר תורה שנתת להם, מי יקרא בו? [1]. —שם י״ח א׳. וישמע יתרו. מה שמועה שמע ובא? מלחמת עמלק שמע ובא, שהיא כתובה בצדו דברי ר״י. ר״א אומר: קריעת ים סוף שמע ובא, שבשעה שנקרע ים סוף, נשמע מסוף העולם ועד סופו, שנא׳ (יהושע ה׳ א׳) ויהי כשמוע כל מלכי האמורי, וכן אמרה רחב הזונה (שם ב׳ ט׳): כי שמענו את אשר הוביש ה׳ את מי ים סוף מפניכם וכו׳ ונשמע וימס לבבנו וכו׳ [2]. — שם י״ח ו׳. ויאמר אל משה. ר״י אומר: כתב לו באגרת. ר״א אומר: ה׳ אמר למשה: אני הוא שאמרתי והיה העולם, אני המקריב ולא המרחיק, שנא׳ (ירמי׳ כ״ג כ״ג): האלוה מקרוב אני נאם ה׳ ולא אלוה מרחוק? אני שקרבתי את יתרו ולא ריחקתיו, אף אתה, כשבא אדם אצלך להתגייר ואינו בא אלא לשם שמים, אף אתה קרבהו ולא תרחיקהו [3]. —שם י״ח ט׳. ויחד יתרו על כל הטובה וגו׳ ר״י אומר: בטובת המן הכתוב מדבר. אמרו לו המן הזה שנתן לנו המקום, אנו טועמין בו טעם פת, טעם בשר, טעם דגים, טעם חגבים, טעם כל המטעמים שבעולם, שנאמר: טובה, הטובה, כל הטובה, על כל הטובה. ר״א אומר: בטובת הבאר

---

[1]) מכילתא לאותו פסוק (56 א). דרשתו של ר״א הובאה כבר לעיל 104, וכן המחלקת לי״ז ט״ז. כל אלה הדרשות הנאמרות על עמלק מובנות היטב כשנדע שהשם השנאוי והמשוקץ של העם שכבר אבד מהעולם—שם עמלק — רומז לרומא, כמו השם אדום. הדמיון בין עמלק ובין רומא נראה מתוך דברי המכילתא לשמות י״ז י״ב: „אבל מלכות חייבת זו עושה מלחמה משחרית לערבית". ואין „מלכות חייבת זו" אלא רומא, הסרְסָו בשם עמלק.

[2]) מכילתא לאותו פסוק (56 ב׳). זבחים קט״ז. הבטוי „מסוף העולם ועד סופו" (שחסר בבבלי) נמצא גם במאמרו לדברים ל״ד ד׳ שבא להלן וכן גם בפרקי דר״א פרק ג׳ בבריותיו שברא מסוף העולם ועד סופו, וכן באגדה ע״ד ימי נעוריו של ר״א (ב״ר מ״ב) ששם אמר לו ריב״ז: כשם שהבאיש ריח פיך על התורה כך יהא ריח תלמודך הולך מסוף העולם ועד סופו. השוה עוד ירוש׳ ברכות י״ב ב׳. בבלי חגיגה י״ב א׳ ששם נאמר ע״ד אור של יום הראשון: והיה אדם הראשון מביט בו מסוף העולם ועד סופו. ועי׳ עוד נדה ל׳ ב׳.

[3]) מכילתא לאותו פסוק (58 א וב׳). דומה לדרשתו של ר׳ לוי למלת „אנכי" (ב״ר ס״ה). דרשתו זו אינה מתאימה עם מאמריו של ר״א בכלל נגד הגרים, לעיל 80. אולי גם כאן צ״ל ר״א המודעי (עי׳ בהערה הסמוכה דלקמן).

הכתוב מדבר. אמרו לו: הבאר שנתן לנו המקום אנו טועמין בו טעם יין ישן וטעם יין חדש, טעם חלב, טעם דבש, טעם כל הממתקין שבעולם, שנא': טובה, הטובה, כל הטובה, על כל הטובה[1].

ויקרא כ"ו י"ח. ואם עד אלה וכו'. את המלה המשנה „עד" ר"א מבאר כאלו כתוב עַד[2]: אין הקב"ה מביא פורעניות בישראל עד שהוא מעיד בהם תחלה, שנא': ואם עד אלה. ר"י אומר: שלא יהו אומרים ישראל כלו המכות. ועוד אין לו אחרת להביא עלינו, תלמוד לומר: ואם עד (=עוד) אלה[3].

במדבר כ"ה א'. ע"ד שטים באה ג"כ מחלקת של ר"א ור"י כמו ב„רפידים". ר"א אומר: שטים שמה. ר"י אומר: שנתעסקו בדברי שטות[4]. שם ב'. ותקראן לעם לזבחי אלהיהן. ר"א: ערומות פגעו בהן, ור"י אומר: שנעשו כלן בעלי קריין[5].

דברים ג' כ"ו. ויתעבר ה' בי. ר"א אומר: נתמלא עברה. ר"י אומר: כאשה שאינה יכולה לשוח מפני עוברה[6].—דברים ל"ד ד'. ויראהו ה' את כל הארץ. ר"א אומר: נתן כח בעיניו של משה וראה מסוף העולם ועד סופו[7]. ור"י אומר: אצבעו של הקב"ה נעשה מטטרון למשה והראהו את כל ארץ ישראל[8].

— ישעי' א' י"ח. אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו, ר"א אומר: כשנים שבין שמים לארץ, כשלג ילבינו, יותר מיכן כצמר יהיו. ר"י אומר: אם

---

[1]) צריך להגיה במכילתא לאותו פסוק (58 ב) ולהחליף ר"א בר"א המודעי ולהפך, כי שש המתנות הטובות שר"א המודעי (לפי הנוסח המוגה) מוצא מרֻמזות בשמות י"ח ט' באות גם בדרשתו לשמות ט"ז כ"ה וט"ז ל'.

[2]) ע' לעיל 89 הע' 3. [3]) ספרא לאותו פסוק קי"א ע"ד.

[4]) בכורות ה': סנהדרין ק"ו. בספרי במדבר, פיסקא קל"א, סתם: בשטים — במקום השטות. [5]) בכורות ה': סנהדרין ק"ו.

[6]) ספרי לאותו פסוק, פיסקא כ"ט. בספרי במדבר, פיסקא ריש קל"ה, באה סתם דעתו של ר"א בלבד. בתנחומא ב' ואתחנן הוספה א' באו במקום ר"א ור"י, ר' יהודה ור' נחמיה (ע' ח"ב 1,157)

[7]) כך הוא בספרי לבמדבר כ"ז י"ב (פיסקא קל"ו). בספרי דברים ל"ב מ"ט (פיסקא 338) ששם צריך להחליף ר"א בר"י ולהפך: משה בעצמו ראה אותן כיצר? נתן כח...

[8]) י"ג: באצבעו היה מטטרון למשה והראהו את כל ארץ ישראל, כך הוא בספרי דברים. ע' זכס בייטראגע I, 108; מבאורו של לוי ח"ג 87 א' אין הדעת נוחה. השרש הוא מטטור. השוה ילמדנו דברים ב' ל' (ערוך ערך מטטר): אני מטטור שלך. בספרי במדבר בא המאמר בשם ר' עקיבא: מגיד הכתוב שהראהו המקום למשה את כל חדרי ארץ ישראל כשלחן ערוך. השוה לקמן פרק י"ב סי' ה'.

יהיו חטאיכם כשנים, כשני אבות, כשלג ילבינו. יתר מיכן כצמר יהיו[1]. — ישעי׳ ל״ז ל״ו. ויצא מלאך ה׳ ויכה במחנה אשור. במה הכם? ר״א אומר ביד הכם, שנא׳ (שמות י״ד ל״א): וירא ישראל את היד הגדולה, היד שעתידה ליפרע מסנחריב. ר״י אומר: באצבע הכם, שנא׳ (שמות ח׳ ט״ו): ויאמרו החרטמים אל פרעה אצבע אלהים היא, היא אצבע שעתידה ליפרע מסנחריב[2].

תנו רבנן: כל שירות ותשבחות שאמר דוד בס׳ תהלים — ר״א אומר: כנגד עצמן אמרן, ר״י אומר: כנגד צבור אמרן[3]. — תנו רבנן: הלל זה מי אמרו? ר״א: משה וישראל אמרוהו בשעה שעמדו על הים. הם אמרו: לא לנו ה׳ לא לנו, משיבה רוה״ק ואמרה להן (ישעי׳ מ״ח י״א): למעני למעני אעשה. ר״י אומר: יהושע וישראל אמרוהו בשעה שעמדו עליהן מלכי כנען. הם אומרים: לא לנו, ומשיבה רוה״ק וכו׳[4]. — תהלים ע״ז כ״א. „נחית״ דורשין בנוטריקון[5]. — תהלים קל״ט ט״ז. ימים יוצרו ולו אחד בהם. ר״א אומר: יום ביומו: יום של סיסרא, יום של סנחריב, יומו של גוג[6]. ר״י אומר: שלש מאות וששים וחמשה ימים הם ימות החמה, ליחידו של עולם אחד מהם. [לפ״ד ר׳ לוי זה יום הכפורים, ולפ״ד ר׳ יצחק זה יום השבת][7].

איוב ט׳ כ״ד. ארץ נתנה ביד רשע. רא״א: בקש איוב להפוך קערה על פיה [כלו׳: לכפור בהשגחת הבורא]. אמר לו ר״י: לא דבר איוב אלא כלפי שטן[8].

שה״ש ה׳ י״א. באה מחלקת על אדות פסוק זה בצורה משבשת[9].

קהלת ג׳ ט״ז. מקום המשפט שם הָרֶשַׁע. רא״א: מקום שסנהדרי גדולה יושבת וחותכת דִינֵיהם של ישראל, ישמה הרשע, שמה—ויבואו שרי מלך בבל וישבו בשער התוך (ירמי׳ ל״ט ג׳); מקום ששם הותכין את ההלכה... ר״י אומר: מקום שנעשה מדת הדין במעשה העגל, דכתיב (שמות ל״ב כ״ז): עברו

---

[1]) ירו׳ שבת 12 סוף א׳ (פ״ט ה״ג). קרוב לזה מבאר גם האמורא ר׳ יצחק, ב. שבת פ״ט:

[2]) סנהדרין צ״ה: [3]) פסחים קי״ז: הדעה השלישית של רבנן נתיחסה בשבוש בשו״ט כ״ד לר״א, והדעות האחרות לא נזכרו כלל. [4]) פסחים שם. [5]) ע׳ לקמן פ״ט סי׳ א׳.

[6]) ע׳ לעיל 85 וע׳ 107.

[7]) פסיקתא ר׳ ר״ש כ״ג, ילקוט לאותו פסוק. בתנחומא ב׳ בראשית מציין ר״א בדרשתו: יום יציאת מצרים, יום קריעת ים סוף, יום מתן תורה. בתנדב״א ריש פ״א סתם ובהרחבת דברים ע׳ נ״ב אג׳ אמוראי א״י ח״ב 220, 1.

[8]) ב״ב ט״ז א׳. ר״י מבאר „רשע״ כמו התרגום לישעי׳ י״א ד׳. — ר״י נחם את ריב״ז על מות בנו במשל מאת איוב. אדר״נ י״ד.

[9]) ויקר׳ י״ט. שהש״ר לאותו פסוק. מדרש שמואל ה׳. ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״ג 464, 747.

ושובו משער לשער וכו', שמה הרשע—שם ויגף ה' את העם[1]. — קהלת י"א ב'. תן חלק לשבעה וגם לשמונה. רא"א: תן חלק לשבעה אלו שבעת ימי שבת. הא מה דאת אמר (מ"א י"ח מ"ד): ויהי בשביעית, ביום השבת וגו'. וגם לשמונה — אלו שמונה ימי מילה[2], דכתיב (שם מ"ב): וישם פניו בין ברכיו וגו'. ולמה בין ברכיו? אלא אמר לפני הקב"ה: רבש"ע! אפילו אם אין ביד בניך אלא זכות שתי מצות הללו—שבת ומילה, כדאי שתרחם עליהם. ר"י אומר: תן חלק לשבעה אלו ז' ימי הפסח, וגם לשמונה—אלו שמונת ימי החג. ומנין לרבות עצרת וראש השנה ויום הכפורים? ת"ל גם וגם רבויין[3]. — קהלת י"א ו'. ר"א ור"י: ר"א אומר: אם זרעת בבכיר, זרע באפיל, שאין אתה יודע איזה מתקיים לך[4]. אם הבכיר ואם האפיל, כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה. ר"י אומר: נשאת אשה בילדותך ומתה, תשא בזקנותך. היו לך בנים בילדותך, יהיו לך בנים בזקנותך[5].

אסתר ה' ד'. מה ראתה אסתר שזימנה את המן[6]? ר"א: פחים טמנה לו, שנא' (תהלים ס"ט כ"ג): יהי שלחנם לפניהם לפח. ר"י אומר: מבית אביה למדה, שנא' (משלי כ"ה כ"א): אם רעב שונאך האכילהו לחם וגו'[7].

מחלקת אחת שבין ר"א ור"י נוגעת לכמה מקומות במקרא- איזה הוא שם[8] קדש ואיזה שם חול[9]. לפ"ד ר"א השמות שבאו אצל נבות (מ"א.

[1]) ויק"ר ריש ד'. לדברי ר"א דומים דברי רשב"י (ח"ב 125, 3). וגם נשתמש לזה במשל ארמי (ע' מאנאטשריפט 1876 ע' 238). בקה"ר מתחיל: ר"א ור' יהושע בן לוי, אומרים... ואח"כ: ר' יהושע פתר קרא במעשה העגל. וצ"ל כך: ר"א ור"י: ר' אליעזר אומר... הטעות שנעשתה באג' אמוראי א"י ח"א 179, 7, תקנתי בח"ג 198, 6, ששם הוכחתי ג"כ שהסובן רשע הוא חוזר הדין.

[2]) בזה הוא מתכון להרים את ערך השבת והמילה (ע' לעיל 84). כמו שמובא בהרחבה במדרש רבה. הירונימוס מביא דרשה זו (לקהלת י"א ב' Quastiones Hebraei ita hunc locum entelligunt: et sabbatum et circumcisionem serva (S. Brills Jahrbücher I, 236).

[3]) עירובין מ': פסיקתא קצ"ב א', קה"ר לאותו פסוק.

[4]) ב"ר ס"א, קה"ר לאותו פסוק. באדר"נ פ"ג מיוחס המאמר הזה, הסוכיר את נעוריו של ר"א, לר' דוסתאי בן ינאי בנוסח שונה.

[5]) שני הבאורים באו באדר"נ שם בשם ר' יהושע. בברייתא יבמות ס"ב: ובקה"ר רק הדעה הראשונה; בב"ר רק הדעה השניה. בב"ר מיוחסת הדעה הראשונה לר"ש בר נחמן, ר' דוסתאי בשמו באותו הצורה שנאמרה בקה"ר בשם ר' נתן. במדרש משלי כ"ח כ"ז באה דעה ב' סתם. בתנחומא הדעה הראשונה אמרה ר' יוסי (בשאר דומה לב"ר.) בתנחומא ב. חיי פיסקא ח' לא הובא כלל דברי ר"א, וסר' יהושע רק הדעה השניה.

[6]) ע' לעיל 68. [7]) מגילה ט"ו: [8]) השוה לעיל 87.

[9]) שבועות ל"ה: מס' סופרים ד', ז'.

כ"א, י' י"ג) הם קדש ובפסל מיכה (שופטים י"ז) יש מהם קדש ויש מהם חול: אלף למד—חול, יוד הא קדש. חוץ מזה שאלף למד והוא קדש (שופטים י"ח ל"א): כל ימי היות בית אלהים בשלה. כל שמות האמורים בגבעת בנימין רא"א: חול, ר"י אומר: קדש. אמר לו ר"א: וכי מבטיח (שיצליחו) ואינו עושה? א"ל ר"י: מה שהבטיח עושה, והם לא ביחנו אם לְנִיצוּחַ אם לנצח, באחרונה שבהנו הסכימו על ידו, שנא' (שם כ' כ"ח): ופנחס בן אלעזר בן אהרן עומד לפניו ביום ההוא לאמר האוסף עוד לצאת למלחמה עם בני בנימין אחי וכו'.

עוד ישנה מחלקת בין ר"א ור"י מאמתי מונין זמנים האמורים בתורה מניסן או מתשרי? [1]. ר"א אומר מתשרי ור"י אומר מניסן. העיקר במחלקת זו הוא כנראה בבאור הכתוב בראשית ז' י"א בחדש השני בשבעה עשר לחדש נבקעו מעינות תהום רבה וכו', ר"א אומר: החדש השני הוא מרחשון, ולפי ד' ר"י—אייר [2]. מתי נברא העולם? רא"א: בתשרי נברא העולם, ר"י אומר בניסן נברא העולם. רא"א: מנין שבתשרי נברא העולם? שנא' (בר' א' י"א): תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע עץ פרי. איזהו חדש שהארץ מוציאה דשאים ואילן מלא פירות? הוי אומר: זה תשרי [3]. ואותו הפרק זמן רביעה היתה וירדו גשמים וצמחו, שנא' (שם ב' ד'): ואד יעלה מן הארץ [4]. ר"י אומר: מנין שבניסן נברא העולם? שנא': ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע ועץ עושה פרי איזה חדש שהארץ מלאה דשאים ואילן מוציא פירות? הוי אומר זה ניסן. ואותו הפרק זמן בהמה ועוף שמזדווגין זה עם זה, שנא' (תהלים ס"ה) לבשו כרים הצאן וכו' [5]. ר"א אומר בתשרי נולדו אבות, ור"י אומר בניסן. אמר ר"א: מנין שבתשרי נולדו אבות? שנא' (מ"א ח' ב'): בירח האיתנים בחג, ירח שנולדו בו איתני עולם. ר"י אומר מנין שבניסן נולדו אבות?

---

[1]) ר"ה י"׳:

[2]) ע' במבארים על מה נוסדו הדרשות. המחלקת לבר' ז' י"א ישנה גם בס"ע פ"ג.

[3]) Vgl. damit das bei Lagarde, Mittheilungen IV, 276 aus dem Theophilus, Bischofs von Caesarea (ende des 2 Jahrhunderts) Disputation mit dem Bischöffen citirte geschprächstück: The Quod tempus credimus primum in mundo factum? Ep. Vernum. Th. Probate quod dicitis. Ep. Dicente scriptura Germinet terra herbam... haec enim verno tempore videmus fieri. Th. verum est.

[4]) בפסיקתא 150 א' ובויק"ר ריש כ"ט באה דעת ר"א בצורה אחרת: תני ר"א בכ"ה באלול נברא העולם. ורק האדם נברא בא' בתשרי.

[5]) בב"ר י"ג אומר זה ר' יהושע בן לוי.

שנא' (מ"א ו' א'): בחדש זיו—בירח שנולדו בו זיותני עולם[1]. שניהם מודים ששנותיהם של אבות היו שלמות[2], ולפ"ד ר"א מתו בתשרי, ולפ"ד ר"י מתו בניסן. מה שנוגע ללידת יצחק מודה ר"א לר"י שנולד בניסן. וכן הם שוים בדעתם, ששרה רחל וחנה נפקדו בתשרי, שיוסף יצא מבית האסורים בראש השנה, ושגם עבודת פרך במצרים חדלה בראש השנה[3]. למעלה כבר הזכרנו שנחלקו גם על יום הגאולה העתידה[4].

ה. פסידופיוגרפיים.

במדרש משלי, שנקל להכיר כי הוא מאסף מאֻחר, יש שש שיחות בין ר"א ובין ר"י[5]. שמסרת זו אינה מדֻיקה אפשר לראות מזה, שר"א הוא השואל ור"י משיבו, כאלו הוא רבו[6] ובתשובותיו הוא משתמש במלת „בני". ובכל זאת אפשר שהיה לשיחות הללו יסוד הסתורי אמתי. כמו שאפשר לראות למשל מהשיחה לכ"ט א', שנראה גלוי שהוא מעין המחלקת, הנזכרת בפרק שלפני זה, אם הגוים הם בני עוה"ב, אעפ"י שכאן בא בצורה משֻנה[7]. השאלות של ר"א מתחילות: פסוק זה מהו (ל"ב ז'), מקרא זה במה הוא מדבר (ל"ו ב'), פרש לי פסוק זה (ל"ו י'). מלבד אלה השיחות אנו מוצאים במדרש

---

[1]) השוה לבטוי איתני עולם לעיל 94. דומה לזה מבאר גם רב „איתן האזרחי" (מ"א ה' י"א) הוא אברהם, ב"ב ט"ו. ע' ג"כ אגי אמוראי א"י ח"א ע' 18.—

הראיה של ר"י אינה ברורה. אחרי שזיו הוא החדש השני. ע' תוספות ר"ה ב' ע"ב ד"ה בחדש זיו.

[2]) השוה תוספתא סוטה י"א ז'. [3]) הראיות בר"ה י"א. [4]) ע' לעיל 102.

[5]) ב' ז'; ה' ד'; ו', ו'; י', ב'; י"א, כ"א; י"ט א'; צונץ (גד"פ 269 הע' d) מביא רק ארבעה אופנים. הילקוט לא שם לב כלל אל השיחות לב' ז' ולי"ט א' ומהשאר הוא מביא את התכן כלו או חלק ממנו, בעזבו את הצורה הדיאלוגית ואת שמות ר"א ור"י. כנראה רצה בזה להתרחק מהאנכרוניות שיש בתפקידם של שני התנאים הללו. בשיחה לה' ד' בא בלשון מוזר: אמר לו: בני. או בטעות או בכונה לחזור בלשון הכתוב ה' א'.

[6]) לא כמו שחושב צונץ (שם) שמונה אליו כמו לתלמיד. שגם זה הוא דבר אנכרוני.

[7]) ר"א: מה יעשה האדם וינצל מדינה של גיהנם? ר"י: ילך ויתעסק במעשים טובים. א"ל: א"כ אף גוים יעשו מצות ומע"ט וינצלו מדינה של גיהנם? א"ל: לא נתנו דברי תורה במתים אלא בחיים. א"ל ר"א: אֹמר לך מסה שלמדתי? א"ל: אמור. א"ל: פעם אחת הייתי דורש בביהמ"ד: טוב רש הולך בתמו (משלי י"ט א'): כל מי שהולך בתומו בעוה"ז עתיד להנצל מדינה של גיהנם לע"ל. שכן מצינו בנח (בר' ו' ט') ובאברהם (י"ז א'). הראיה מהכתוב אינה ברורה. ואולי הוא דורש רש — יירש. במ"ש במשלי כ"ח י': ותמימים ינחלו טוב. (מדרש משלי סוף י"ח ותחלת י"ט).

משלי מחלקת בין ר"א ור"י על הפסוק משלי כ"ב ו׳[1]; ע"ד היין[2], וע"ד מקום החכמה[3]. במדרש משלי יש גם מאמרים של ר"א, ל"ט י"ב[4] ולי"ג כ"ד[5]; עוד יש שאלה ששאלו תלמידי ר"י את רבם[6], שגם אותה צריך לחשב בתור שאלה אפוקריפית, כמו השאלות הללו ששאלו תלמידי ר"א את רבם[7].

פרק שמיני.

ר׳ יהושע בן חנניה.

אלו היינו רוצים לתת בהתחלת פרק זה ציור מחיי ר׳ יהושע ומתכונת אישיותו הכללית, עלינו היה לחזור על הרבה דברים שכבר הבאנום למעלה. ואמנם מתוך המאמרות והפתגמים שנאספו בפרק הסמוך אפשר לראות למדי את השקפותיו על החיים ואת חכמתו של התנא הגדול הזה*). ומה שנוגע לעסקנותו ולהשתדלותו לטובת השלום והסליחה הוא נשאר לתהלה היותר יפה בדברים שאמרו עליו גדולי הדור ההוא: משמת ר׳ יהושע פסקו עצות טובות

---

[1]) ע׳ מהדורת בובר ע׳ 91. ר"א: אם חנכת בנך עד שהוא נער בדברי תורה הוא מתגדל בהם והולך. ור"י אינו חולק עליו אלא מחזק את דבריו במשלים ארמיים. כדא תורתא דלא יליפא רדיא ומתקשה עליה בסופה (כפרה זו שלא התרגלה בחרישה בצעירותה ולסוף היא מתקשה בה) וכהדא עוברתא דכרמא דאית ליה איתכפיאת עד דהיא תאיבה, כדקשיא ליה את יכול (כענף הכרם שנכפפת בעוד שהיא צעירה, אבל כשהיא מתקשה אי אפשר עוד לכופה).

[2]) ולמי הוא ערב? ר"א אומר: למי שהוא שותה כדי צרכו. ר"י אומר: לזקן. ע׳ ילקוט לאותו פסוק.

[3]) היכן החכמה מצויה? רא"א: בראש. רי"א: בלב. מובא אצל ר׳ שמואל מסאנוט בבאורו לאיוב (הוצ׳ בובר ע׳ 87. ע׳ ג"כ מבוא ע׳ XIII. [4]) מתחיל: ר"א היה דורש.

[5]) שהקב"ה אוהב את ישראל הוא מסרן בעוה"ז בשעבוד מלכיות. השוה לעיל 101.

[6]) שאלו תלמידיו את ר"י: איזו היא גדולה. א"ל: תשובה ג׳ מן הצדקה. בנוסח אחר (ע׳ הוצ׳ בובר) ר"ע במקום ר"י.

[7]) בקטע של המכילתא בהוצ׳ פרידמן, בהוספה 119 ע"ב, מובא ג"כ מחלקת בין ר"א ובין ר"י מדוע נגלה הקב"ה בסנה. ואולם גם זה כמו שאר הדברים המובאים בקטע ההוא צריך לחשוב לאפוקריפי, המצאת איזה מחבר מאחר.

---

*) ע"ד חכמתו בתכונה, ע׳ הוריות י׳ סוף ע"א.

ומחשבות טובות מישראל[1]. העצות הטובות שבהן נשתבח ר' יהושע נראות בתשובותיו על התקפותיהם של הנכרים ושל היהודים הנוצרים, שהיו תוקפים את עם ישראל ותורתו. כשהיה שוכב חולה לפני מותו, דאגו החכמים: מאי תהוי עלן מאפיקורסין? (איך נעמד נגד האפיקורסים?) אמר להם (ירמי' מ"ט ז'): אבדה עצה מבנים נסרחה חכמתם. כיון שאבדה עצה מבנים (כלו': מבני ישראל) נסרחה הכמתם של הגוים (שלא יֵדעו לשאול שאלות חמורות)[2]. שיחותיו הדתיות, ביחוד עם הקיסר אדרינוס, שנשאר מהן מספר הגון, וביחד עם יתר שיחותיו, שבהן הראה ר"י רוח יתרה, ראויות להקדיש להן סעיף מיוחד בתוך שאר עניני האגדה שלו. ראשית כל יבֹאו מאמריו על דבר תלמוד תורה ולסוף הבאורים שבהם אינו מתנגד לר' אליעזר בן הורקנוס או לר' אליעזר המודעי. הפלוגתות עם ר"א בן הורקנוס כבר סדרו בפרק שלפני זה, והפלוגתות שבינו ובין ר"א המודעי תבואנה בפרק שאחרי זה.

א. מאמרות ופתגמים.

רגיל היה בפי ר' יהושע הפתגם הזה: עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאין את האדם מן העולם[3]. מלבד הקמצנות, הוא מזהיר גם על שנאת

[1]) זוהי נוסחת הברייתא בירושלמי סוף סוטה. בתוספתא ע"פ כ"י ערפורט (סוטה ט"ו ג'). משמת ר' יהושע בטלו אנשי עצה ומחשבה. ע"פ הנדפס וכ"י ווינה: בטלו אנשי עצה ופסקה מחשבה מישראל. בברייתא בבבלי סוף סוטה... בטלה עצה ומחשבה. ובמשנה (בהוצאות המשניות ובירושלמי. בבבלי במשנה חסר לגמרי הדבר הזה): פסקה טובה מן העולם. כאן צריך להוסיף "עצה" טובה. ו"מן העולם" פירושו מישראל. כדאי להזכיר פה שבנוסח הברייתא שבירושלמי (וכמו כן במשנה בירושלמי) בא הפעל "פסק" ובבבלי וכן בתוספתא בא במקום זה "בטל". הפעל פסק לא היה רגיל בבבל. כך אנו רואים גם מהתרגום הבבלי (אונקלוס) שבמקום פסק שבא בתרגום הירושלמי מביא פעל אחר. כך בבראשית ח' כ"ב "לא ישבתו" בא בתרגום הירושלמי "פסקין" ובתרגום הבבלי יבטלון (ע' Z. d. D. M. g. Bd. XXVIII, S. 68) בראשית י"א ח'. "ויחדלו" בתרגום ירושלמי "ופסקו" ובתרגום הבבלי "ומנעו". הפעל העברי "כלה" בא בתרגום ירושלמי "פסק", ובתרגום הבבלי "שיצי", למשל בראשית י"ז כ"ב; י"ח ל"ג; כ"ד ט"ו; י"ט מ"ה.

[2]) חגיגה ה': אפשר שהסליצה "פסקה עצה מישראל" חקוי ל"אבדה עצה מבנים" וע' הערה הקודמת.

[3]) אבות ב' י"א (בבאורים עתיקים באדר"נ ט"ז). הצורה של הפתגם הזה דומה לפתגם של אחד מבני דורו של ר' יהושע, שהיה קרוב אליו (משנה ר"ה ב' ח'), הוא ר' דוסא בן הרכינס שבתור איש בן משפחה עשירה ונכבדה היה מזהיר מתפנוקים ובטלה: שנה של שחרית ויין של צהרים ושיחת ילדים וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם.

הבריות, שצריך האדם להיות ביחס ידידותי אל כל בני האדם. וזהו מתאים לתשובתו שענה על שאלת ר' יוחנן בן זכאי: איזה דרך שיבור לו האדם? חבר טוב. ואיזהו דרך רעה שיתרחק ממנה האדם? חבר רע[1]. בפתגמו זה התכון לענין רע שחותר חתירה מתחת דאשר הפרטי של האדם, ובפתגם אחר בא להורות על השונא המסכן של האשר הכללי[2]: חסיד שוטה ורשע ערום ואשה פרושה ומכות פרושים הרי אלו מבלי (נ"א: מכלי) עולם[3].

כמו שנלחם ר' יהושע נגד הצבועים, כך נלחם נגד הפרישות היתרה, אעפ"י שכונתה היתה רצויה. משחרב בית המקדש — מספרת התוספתה — רבו פרושים בישראל ולא היו אוכלין בשר ולא שותין יין. נטפל להם ר' יהושע, אמר להן; בניי! מפני מה אין אתם אוכלין בשר? אמרו לו: נאכל בשר, שבכל יום היה תמיד קרב ע"ג המזבח, ועכשיו בטל? אמר להם: מפני מה

[1]) אולי כונתו היא חבר בלמוד.

[2]) משנה סוטה ג' ד'. (בירושלמי "מכת פרושים").

[3]) חסיד שוטה. לפי באור התלמוד (סוטה כ"א:) חסיד שוטה הוא הרואה אשה טובעת בנהר ואינו רוצה להצילה שלא יסתכל באשה ערומה. בירושלמי סוטה (י"ט ע"א) מביא עוד משל לזה: מי שנותן להטבע לתינוק ואינו ממהר להצילו מפני שלא הסיר את התפלין מעליו.

— ע"ד רשע ערום מביא התלמוד הבבלי שלש דעות של אמוראי א"י (ר' חנניא, ר' יוחנן ור' אבהו) ושלש דעות של אמוראי בבל (רב ששת, רב הונא ואביי). בירושלמי מובאה רק דעת רב הונא: שמקיל לעצמו ומחמיר לאחרים.

— אשה פרושה. התלמוד הבבלי מביא לזה באור מברייתא "בתולה צליינית" (המרבה להתפלל) בירושלמי צייםנית (המרבה לצום). בירושי (סוטה פ"ג ה"ב) הוא מבאר אשה פרושה שהיא יושבת ומלעבת בדברי תורה (בר' ל' ט"ז): ותאמר אלי תבוא. ובשביל להזהר מלעג זה הזהיר ר' אליעזר שלא ללמד את הבנות תורה. (ע' לעיל 75) ור"י בעצמו הוסיף ע"ז (שם במס' סוטה): רוצה אשה בקב ותפלות מתשעה קבין ופרישות. עד כמה מגיע משפטו הקשה ע"ד הנשים אפשר לראות ממאמרו של אביי כתובות ס"ב: זה מראה שר"י מתכון בשם אשה פרושה לאשה המזירה את עצמה מהעולם. אולם תחת המסוה של חסידות מסתתרת קלות דעת. ניינר באוצר נחמד ח"ב 100 מביא גירסא במקום פרושה—פרוצה. דוקס, בן חנניה IV, 229 חושב אשה פרושה שנפרדה מעל בעלה.

— מכת פרושים. התלמוד הבבלי מביא לזה משלים מצבועים מסוגים שונים שצמחו כאבעבועות מתוך כת הפרושים. בירושלמי מביא מחיי ר' יהודה הנשיא והאמורא ר' אלעזר שהשתמשו בשם מכת פרושים על אלה שסומכים את עצמם לבאודה על החק, כדי להפר חק, [שנותן עצה ליתומים להבריח מזונות מן האלמנה, או שנותן דינר לעני שיש לו מאתים זוז פחות דינר, כדי שלא תהיה לו זכות לקבל תמיכה מהצדקה]. אולם ר' חנינא ור' יוחנן קורין לנותן עצה רעה שכזו בשם רשע ערום.

אין אתם שותים יין? אמרו לו: נשתה יין, שממנו היה מתנסך ע״ג המזבח, ועכשיו בטל? אמר להם: אף תאנים וענבים לא נאכל, שמהם היו מביאין ביכורים בעצרת; לחם לא נאכל שממנו היו מביאים שתי הלחם ולחם הפנים; מים לא נשתה שמהם היו מנסכין בחג[1]; שתקו. אמר להם: שלא להתאבל כל עיקר — אי אפשר, להתאבל יותר מדי אי אפשר[2]. אלא כך אמרו חכמים[3]: סד אדם את ביתו בסיד וישייר דבר מועט זכר לירושלים. עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט. עושה אשה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט זכר לירושלים, שנא׳: אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני וכו׳ (תה׳ קל״ו ה׳): מאורע אחר שגם בו נצח ר׳ יהושע את החסידות הנפרזה היה בזמנו של אדריאנוס קיסר שנתן רשות לבנות מחדש את בית המקדש[4]. ואז, כפי שמסר שמעון בן עזאי[5], נמצאו עצמות בירושלים בדיר העצים, ובקשו חכמים לטמא את ירושלים. אמר להן ר׳ יהושע: בושת היא לנו וכלימה, שנטמא את ביתינו! איה מיתי מבול? איה הרוגי נבוכדנצר? איה הרוגים שנהרגו במלחמה ועד עכשיו? אבל אמרו: ודאי טמא, ספק טהור*).

---

[1]) פרשת החג הזה מסֻפרת ע״י ר׳ יהושע ב״ח בירו׳ סכה 55 ע״ב.

[2]) תוספתא סוף סוטה. בשנויים מעשה חדוד (אבל סדר השיחה שם מוכיח שנעשה בזמן מאֻחר) בבבלי ב״ב ס׳:

כך הגירסא בתוספתא. ואולם בבלי (ואחריו גם התוספתא כ״י ערפורט) הוסיפו אחרי „אי אפשר״ — שכבר נגזרה גזרה; ואחרי „אי אפשר״ השני הוסיפו „שאין גוזרין גזרה על הצבור אא״כ רוב הצבור יכולין לעמוד בו״. וראי׳ לזה ממלאכי ג׳ ט׳. אולם הכלל הזה נאמר בפירוש מפי שני תנאים של הדור שבא אחרי אדריאנוס. והם ר׳ שמעון בן גמליאל ור׳ אליעזר ב״ר צדוק והראיה ממלאכי נאמרה ע״י האמורא רב אדא בר אהבה (ע״ז ל״ו. הוריות ג׳:) צריך איפוא להחליט שלא ר׳ יהושע אמר את הדברים הללו, אך נִתּוֹסְפוּ פה אחר כך. כמו שנעשה גם בברייתא אחרת ששם ר׳ ישמעאל מספר מעין זה, כמו שמספר ר׳ יהושע בברייתא הראשונה (ב״ב שם). גרץ בחלק ד׳, 426 שוגה, בחשבו שהכלל הזה הוא של ר׳ יהושע בן הנניה.

[3]) ההתחלה „כך אמרו חכמים״ שבא בתחלת שלשת התקוניב. (מעין זה הובא גם בתוספתא ב״ב סוף פ״ב), נראה שאינו מהמקור הראשון, כי בודאי שר״י בעצמו היה אחד מהחכמים המתקנים.

[4]) גרץ IV[2] 138 ולהלן; 442 ולהלן; דירינבורג 414 ולהלן.

[5]) תוספתא עדיות ג׳ ג׳. בבבלי זבחים קי״ג א׳, אומר זה ר׳ יוחנן בשמו מבלי להזכיר את בן עזאי. בודאי בזמן ההוא מצא ב״ע את מגלת היוחסין שהזכרנוה למעלה 47. במשנה עדיות פ״ח ה׳ נשאר רק מקצת מהמסורת הזאת. ע׳ פירוש הראב״ד למשנה זו.

---

*) לפי הנראה׳ היו החכמים מסופקים אם אפשר יהיה לאכל קדשים קלים בירושלים וקדשי קדשים בעזרה, בעת שהכל עדיין הרוס וחרב. וע״ז א״ר יהושע (בתוספתא עדיות ג׳ ג׳) שמעתי, ששוחטין׳ ואעפ״י שאין מחיצות, ואוכלין קדשי קדשים, אעפ״י שאין קלעים, קדשים קלים ומעשר, אע״פ שאין חומה; שהקדושה [ה]ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא.

כאשר נגמר החלום הקצר ע״ד הקמת בית המקדש מהדש, ולב העם התחמץ על בטול הרשיון ובקש למרוד ברומא, אז בא ר׳ יהושע הזקן והפיס קצת דעת העם בנאמו, שביסודו הביא משל איזופי [1], שהעם צריך להיות שבע רצון שיצא בעור שניו ממלתעות רומא [2]. — גם במחלקת רגילה רגיל היה ר׳ יהושע להשתמש בבטוי מליצי. „מי יגלה עפר מעיניך, ר׳ יוחנן בן זכאי!" כך אמר ר׳ יהושע שתי פעמים, כששמע שאחרים אומרים דבר, שרבו ר׳ יוחנן בן זכאי הורה ההפך מזה [3]. או ברצותו להראות את קלות הערך של דעת בית שמאי באיזה ענין, קרא: בושתי מדבריכם, בית שמאי! [4] ואולם כאשר הראה לו אחד מבית שמאי טעותו, בקש סליחה מאת ראשי בית שמאי שמתו ואמר: נעניתי לכם עצמות בית שמאי [5]. כששלה לו ר׳ גמליאל: גוזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעותיך ביום הכפורים שחל להיות בחשבונך, אמר ר׳ יהושע: נוח היה לי מוטל על המטה (כלו׳: מת), ולא אמר לי ר״ג הדבר הזה [6].—

---

[1]) זהו המשל 203, S. Lit. d. Orients IX (Nr 94) Δύκος καὶ γεγὰρος.

[2]) ב״ר סוף ס״ד. ע׳ גרץ IV² 142, 442 השוה אג׳ אמוראי א״י ח״ג 470, 5.

[3]) משנה סוטה פ״ה מ״ב וס״ה (השוה לעיל 46) בזמן מאוחר השתמש ר׳ יהודה בן פדיה (בן אחותו של בר קפרא) בבטוי שכזה ביחס לאדם (ויק״ר כ״ה, ב״ר כ״א) ור׳ יוחנן הביא זה בתפלה שיסד למי שהולך לבית הקברות: היודע מספרכם הוא יעורר אתכם, הוא יגלה את העפר מעל עיניכם. ירו׳ ברכות ג׳ ע״ד בסוף. השוה: Zur Redensart Z. D. M. G. XLIII.614

[4]) תוספתא אהלות סוף פ׳ ה׳, חגיגה כ״ב:

[5]) בתוספתא במקום „נעניתי" — נסתי. ואולם הגי׳ „נעניתי" היא הנכונה, כמו שנראה ברור ע״פ המסופר ביומא כ״ב: ששם רב נחמן בר יצחק בהביעו דברי כבוד למלך שאול, אמר: נעניתי לכם עצמות שאול בן קיש! ר׳ גמליאל פנה לר׳ יהושע בן חנניה באמרו: נעניתי לך, מחול לי! (ברכות כ״ח. השוה ירו׳ תענית 67 ע״ד). וכן ר׳ שמעון בן אלעזר (או ר״א בר״ש) אמר לאיש אחד אחרי שהעליב אותו (תענית כ׳: אדר״נ פס״א). רבא אמר לעני אחד, שדחה אותו מפניו: נעניתי לך (כתובות ס״ז:) הבטוי „נענה" לאות הסכמה, או הקשבה, נמצא רק אצל יחזקאל (י״ד, ד׳, ז׳); אולי הוא חושב בזה „הכנעה" (השוה שמות י׳ ג׳, ישעי׳ נ״ג ז׳) ואולם הלמ״ד הבא אחריו אינו מתאים כל כך.—בחגיגה כ״ב: הביא הבטוי „עצמות" להרחבת הספור שנשתטח על קברי בית שמאי ושם אמר את ודויו. בברייתא נדה ט״ז: שהסכים לדעת בית שמאי שהחמירו. ועל הקובלנא של התלמידים שאמרו: „רבי, הארכת עלינו" ענה: מוטב שאאריך עליכם בעוה״ז, כדי שיאריכו ימיכם לעוה״ב.

[6]) כך בירו׳ ר״ה 58 ע״ב. בבבלי ר״ה כ״ה ע״א: ראוי לו שיפול למטה שנים עשר חדש ואל יגזור עליו גזרה זו.

כשהלך ר' גמליאל לפייס את ר' יהושע וראה שקירות ביתו מפוחמים וא"ל: מכותלי ביתך ניכר שפחמי אתה. ענהו ר' יהושע: אוי לו לדור שאתה פרנסו [ואוי לה לספינה שאתה קברניטה], שאי אתה יודע בצערן של תלמידי חכמים, במה הם מתפרנסים ובמה הם ניזונים[1]. כשהביא ר' עקיבא את ר' אליעזר, שימים רבים לא הכיר בגדולתו של ר' עקיבא, בשאלה אחת בין המצרים, אמר ר' יהושע לר"א בשחוק מליצת הכתוב (שופטים ט' ל"ח): הלא זה העם אשר מאסתה בו, צא והלחם בו[2]. כשבקר יחד עם ר' טרפון, ר"א בן עזריה ור' עקיבא, את ר' אליעזר בן הורקנוס לפני מותו, קרא ר' יהושע: רבי! חביב אתה לישראל ממתן גשמים, שהגשמים נותנין חיים בעולם הזה, ואתה נתת להם חיים בעוה"ז ובעוה"ב[3]. ואחרי מותו כשבאו החכמים להשיב על דברי ר' אליעזר, אמר להם ר' יהושע: אין משיבין את הארי לאחר מיתה[4]. עוד מאמר אחד של הלכה צריך להזכיר פה מפני שהוא לבוש במעשה מליצה: ארבעה אין חייבין לשלם מן הדין, ואין מן השמים מוחלין להם עד שישלמו[5].

ב. תלמוד תורה. תפלה.

שמות י"ח כ'. והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון. הדרך זו תלמוד תורה ואת המעשה—זה מעשה הטוב[6].

שמות ט"ז ד'. ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו, למען אנסנו הילך בתורתי אם לא. שונה אדם שתי הלכות בשחרית ושתים בערבית ועוסק במלאכתו כל היום, מעלין עליו כאלו קיים כל התורה כולה[7]. בהתאם לזה אמר ע"ד

---

[1]) ברכות כ"ח. בירו' תענית 67 ע"ד באו רק חמש המלות הראשונות.

[2]) ירו' פסחים 33 סוף ע"ב.

[3]) ספרי דברים ו' ה' (32 §) ומכילתא כ' כ"ג (73 ע"א). בסנהדרין ק"א. מיוחס המאמר הזה לר' טרפון והשבח ששבחו ר' טרפון — שהשוה את ר"א לשמש — מיוחס שם לר' יהושע.

[4]) בבלי גיטין פ"ג. בירו' גטין 50 ע"א: אין אתם משיבין את הארי ל' מ'' בתוספתא גיטין פ"ט ה"ז ובספרי. דברים 269 § חסר המשפט הזה לגמרי.

[5]) כך בתוספתא שבועות ריש פ' נ'. בב"ק נ"ה: ד' דברים העושה אותן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.

[6]) מכילתא לאותו פסוק (59 ע"ב). גם "דרך" שנאמר בשמות י"ג י"ח הוא מבאר כך ע' לעיל 105.

[7]) מכילתא לט"ז ד' (47 ע"ב) הוא למד זה מהחצי האחרון של הכתוב "ויצא העם ולקטו" וכו', שהוא דורש אותו באפן אלינורי לתלמוד תורה שצריך העם הטרוד כל היום בפרנסתו ללמוד לכל הפחות שתי הלכות בבקר ושתים בערב ומדייק זה

שמחת יום טוב, בניגוד לדעתו של ר׳ אליעזר[1]. חלקוהו—חציו לאכילה ושתיה והציו לבית המדרש[2].

שמות י״ח כ״ב. וישפטו את העם בכל עת. בני אדם שהם בדלים ממלאכתם ועוסקים בתורה יהיו דנין את העם בכל עת[3].

שמות י״ז א׳. ויבא עמלק. המקרא הזה רשום ומפורש על ידי איוב, שנא׳ (איוב ה׳ י״א): היגאה גמא בלי בצה ישגה אחו בלי מים. וכי אפשר לגמא להתגדל בלי בצה? הישגא אחו בלי מים, וכי אפשר לאחו בלי מים? כך אי אפשר לישראל בלא תורה, ולפי שפרישו מדברי תורה לכך בא עליהם השונא, שאין השונא בא אלא על החטא ועל העברה[4].

שמות ט״ו כ״ו. ויאמר אם שמוע תשמע מכאן אמרו[5]: שמע אדם מצוה אחת משמיעין לו מצות הרבה, שנא׳ אם שמוע תשמע, שכח אדם מצוה אחת מישכחין לו מצות הרבה[6], שנא׳ אם שכח תשכח (דברים ח׳ י״ט); לקול ה׳ אלהיך אלו עשרת הדברות שנתנו מפה לפה בעשרה קולות; והישר בעיניו

מהסמיכות "למען אנסנו הילך בתורתי אם לא". הדבר הזה נעלם מעיני ייליגק (אצל וייס במכילתא 56 ע״א) וכן מאיש שלום. במדרש שוחר טוב ובילקוט לתה׳ א׳ ב׳ מובא מאמרו של ר׳ יהושע במחלקת נגד ר״א ע״ד תפלין (ע׳ לעיל 85) ובשנוי כזה: ובתורתו יהגה יומם ולילה זו קריאת שמע, שאם אדם קורא אותו שחרית וערבית, מעלה עליו הקב״ה כאלו יגע בתורה יומם ולילה. אח״כ בא במדרש מאמרו של בר קפרא שגם הוא אומר כזאת אלא בלשון אחרת: כל מי שהוא קורא שני פרקים שחרית וערבית קיים ובתורתו יהגה יומם ולילה. בבבלי מנחות צ״ט: אומר ר׳ אמי כמאמר המובא באחרונה: אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופ׳ אחד ערבית קיים מצות לא ימוש. נגד זה בא שם מאמרו של ר׳ יוחנן בשם רשב״י: אפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים לא ימוש. ע״ד המאמר שאמר רב ספרא בשם ריב״ח בקדושין ל׳ ע״א ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״ג 629, 4.

[1]) ע׳ לעיל 78. [2]) פסחים ס״ח: ביצה ט״ו: [3]) מכילתא לאותו פסוק.

[4]) מכילתא לאותו פסוק. (ע׳ לעיל 107) המאמר הזה, שמיוחס לר׳ יהושע ולר׳ אלעזר בן חסמא, צ״ל שר״א בן חסמא אמר זה בשם ר׳ יהושע שהיה רבו (ע׳ פרנקל 134, וייס ה״ב 122). הדרש הזה שמתחיל "המקרא הזה רשום" נאמר בשם דורשי רשימות ע׳ לעיל 24. הפעל "רשם", שאינו במובן זה במקום אחר, יש לו כאן אותו המובן כמו סתום, בניגוד למפורש. (בילקוט נאמר בפירוש סתום במקום רשום). ר׳ יהושע בעצמו אמר על דבר הלכות של בית שמאי (חגיגה כ״ב:) ומה סתומות שלכם כך, מפורשות על א״ות כמה וכמה. ע׳ ג״כ Die älteste Termminologie S. 183

[5]) מכילתא לאותו פסוק. (46 ע״א) במחלקת עם ר״א המודעי.

[6]) מכאן אנו רואים שר״י דורש את דרך המקור כשהוא בא לפני דרך היעוד. אותו המאמר בא במכילתא י״ט ה׳ (62 ע״ב) סתם; בצורה אחרת בא בספרי לדברים 48 § 79 §. המאמר ע״ד שכח תשכח נמצא בתוספתא אהלות פט״ז ה״ח ופרה ד׳ ז׳ וכמו שנראה מבבלי סנהדרין צ״ט. הוא מרי יהושע בן קרחה.

תעשה – אלו אגדות משבחות, הנשמעות באזני כל אדם[1]; והאזנת למצותיו– אלו נזרות; ושמרת כל חקיו – אלו הלכות. בדרשותיו האגדיות אהב ר' יהושע להוכיח מהכתובים את יקית הע־ך של תלמוד תורה[2].

גם על דבר תפלת יום יום, כמו ע"ד תלמוד התורה, הורה ר' יהושע להסתפק בתפלה קצרה[3]. בנגוד לר' גמליאל שדריש להתפלל י"ח ברכות. ותחת שר"ג חשב תפלת ערבית לחובה, חשב ר' יהושע שהיא רשות[4]. התנגדותו זאת הביאה לידי מחלקת גלויה בין החכמים ובין ר' גמליאל הנשיא וגרמה להורידו מנשיאותו.–תפלת היחיד הפרטית צריכה לבוא, לפ"ד ר' יהושע בנגוד לדעתו של ר' אליעזר (ושניהם מקרא אחד דרשו) אחר התפלה הכללית[5]. נשארה ממנו במשנה תפלה קצרה בשביל עת סכנה[6].

ג. שיחות דתיות. ספורים ואגדות.

מלבד הנסיעה, שנסע פעם ר' יהושע עם עוד חכמי ישראל לרומא בשנת 95[7], לא ידוע אם נסע עוד. כל המקורות שבהם באו הידיעות, שמהן נראה, כי ר' יהושע שהה בכרך העולמי לפני הזמן הזה או אחריו כלם מוצאים מנסיעה זו. המעשה ששחרר ר' יהושע את בנו של הכהן הגדול, שהיה אחר כך לתנא, ר' ישמעאל בן אלישע, מסָפר שקרה גם כן ברומא. אבל המעשה הזה היה בלי ספק תיכף אחר חרבן ירושלים ובתוך ארץ־ישראל עצמה[8].–

[1]) וזהי גם דעת דורשי רשומות (לעיל 24.)

[2]) ע' לעיל 105 לברי מ' י'. ושם לשמות י"ג י"ח, ולעיל 107 לשמות י"ז ח', וי"ד ואולי גם הדרשות המובאות לעיל 24 הע' 2 לשמות ט"ו כ"ב היה ר' יהושע אביהן, שמבאר גם "לחמי באזן ססלי (להלן סעיף ד'). [3]) משנה ברכות ד' ג'.

[4]) בבלי ברכות כ"ז: ירו' ברכות 7 סוף ע"ג. [5]) ע' לעיל 79.

[6]) משנה ברכות ד' ד'. הושע השם את עמך את שארית ישראל. בכל פרשת העיבור יהיו צרכיהם לפניך מה זה "פרשת העבור"? כבר בבבל במאה השלישית ידעו רק את הכונה אך לא פירוש המלות. ע' ברכות כ"ט: בירושלמי אין כלום עדיו. המבארים החדשים שנסו לבארן, ע' החלוץ II, 104: במאסף השנתי בכורים II, 45 — 38 (אופנהיים); מגיד IX, 213 ולהלן; בן חנניה I 561 ולהלן: II 169, 325: VI 279, 538. בתוספתא ברכות ג' ז' ובברייתא ברכות שם יש תפלה קצרה אחרת מר' יהושע, שאולם בתוספתא הנירסא היא ר' יוסי במקום ר' יהושע.

[7]) ע' לעיל 58.

[8]) המעשה מספר בארבעה מקומות. רק בגיטין נ"ח. ובאיכה רבה ד' ב' מציינים את הילד המשֻחרר בתור גדול לעתיד לבוא, ור' ישמעאל בן אלישע שמו. בתוספתא הוריות ב' ה' ובירושלמי הוריות 48 ע"ב אין ציון זה. בשני המקורות המובאים באחרונה

שאלו רומיים את ר יהושע בן חנניה: מנין שהקב"ה מחיה מתים ויודע מה שעתיד להיות. א"ל: תרוייהו (שני הדברים כאחד) מן המקרא הזה, שנא' (דברים ל"א ט"ז): ויאמר ה' אל משה הנך שוכב עם אבותיך וקם.—ודילמא (ואולי) וקם העם הזה וזנה? א"ל: נקוטו מיהא פלגא בידייכו (תפשו לכל הפחות החצי בידיכם, כלומר תמצאו לכל הפחות ראיה מן הפסוק הזה שהקב"ה יודע מה שעתיד להיות)[1]. הספור הזה שייך לשורת השיחות הדתיות שנמסרו מהזמן שבו שהו ר' גמליאל וחבריו ברומא[2]. לזה שייכת גם האניקדוטה הזאת שר' יהושע הציל בידיעתו בחכמת הטבע את ר' גמליאל מבושה[3]. פילוסופוס אחד בקש לידע לכמה הנחש מוליד. כיון שראה אותם מתעסקין זה עם זה, נטלן ונתנן בחבית והיה מספיק להם מזונות עד שילדו. כיון שעלו הזקנים לרומא, שאל את ר' גמליאל: לכמה הנחש מוליד? ולא יכול להשיבו ונתכרכמו פניו. פגע בו ר' יהושע ופניו חולניות. אמר: למה פניך חולניות. אמר לו: שאלה אחת נשאלתי ולא יכולתי להשיבה. אמר לו: מה היא? א"ל: לכמה נחש מוליד? א"ל: לשבע שנים. א"ל: מנא לך? א"ל: הכלב היה טמאה ומוליד לחמשים יום, ובהמה טמאה יולדת לי"ב חדש, וכתיב: ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה, וכשם שהבהמה ארורה מן החיה שבעה, כך נחש ארור מן הבהמה שבעה. כמפני רמשא (כלו': לפנות ע"ב) סלק ואמר ליה. התחיל מטיח ראשו לכותל, אמר: כל מה שעמלתי שבע שנים, בא זה והושיטו לי בקנה אחד[4]. הספור הזה שכונתו גלויה להראות את יתרון חכמת היהדות על חכמת עובדי האלילים, היה למקור לאגדה ארכה[5], שבה נצח ר' יהושע בן חנניא, חכם היהודים[6], את חכמי אתונא[7]. ההתחלה של האגדה הזו היא המשא

יש איזה פרט שחסר במקורות המובאים בראשונה, והוא, כי ר' יהושע שלח אותו לארץ ישראל. לפי הנראה הן שתי נוסחאות: האחת מספרת ע"ד שחרורו של הילד ישמעאל, ואולם אח"כ באו מגידים והוסיפו שהמעשה היה ברומא, והנוסחא השניה אינה יודעת מגדולת השבוי, והשחרור היה לפי קבלתה ברומא עצמה.

[1]) סנהדרין צ"ו: יש רק גירסא יחידה ר' יהושע בן לוי במקום ריב"ח. גם ריב"ל היה ברומא, ע' אג' אמוראי א"י ח"א 127 [2]) ע' 58 לעיל הע' 4.

[3]) ב"ר כ'. המליצה "הושיטו לי בקנה" באה גם בספורו של עקילס ב"ר ע'.

[4]) הראיה מן הכתוב מובאה בברכות ה' ע"א בשם רב יהודה אמר רב, אלא שהוסיפו שם "ומטו בה משמיה דר' יהושע בן חנניה". ע' אג' אמוראי בבל ע' 17 הע' 108.

[5]) בכורות ח': שאגדה זו נערכה בבבל אפשר לראות מתוך השפה, כמו למשל המלות הפרסיות: דרבנא, ביסתרקי.

[6]) חכימאי דיהודאי. באיכה רבה א' א' ("רבתי" קרוב לסוף) אומר ילד אחד לר' יהושע: אתה הוא חכם של ישראל.

[7]) סבי דבי אתונא. במדרש (ע' לקמן 124 הע' 4) קורין Athen—אתינס. בי אתונא או בי אתינא מראה על צורת השמות הנהוגה בבבל. ואולי באגדה זו נראה שנעלמה

ומתן שהיה בין ר' יהושע בן חנניה ובין הקיסר, הוא אדרינוס. זהו שפנה אליו באותה השאלה, שלפי המקורות הארץ־ישראלים, פנה בה הפילוסופוס אל ר״נ. תשובתו של ר' יהושע היתה מתנגדת לדעתם של סבי דבי אתונא, שמהם למד הקיסר שרק לשלש שנים הנחש מוליד[1]. בשביל להראות את יתרון חכמתו על חכמת זקני אתונא קבל על עצמו להביאם מארצם, שהיתה סגורה לפני הזרים, ולהעמידם לפני הקיסר. ע״פ פקדת הקיסר נבנתה בשביל זה ספינה בת ששים תאים (כמספר זקני אתונא) ובכל תא העמידו ששים כסאות. כאשר בא לאתונא נכנס לחנות של טבח ומצא אחד פושט עור בהמה. א״ל: תמכרי לי ראשך. א״ל: הן. א״ל: בכמה? א״ל: בחצי זוז. נתן לו. לסוף אמר לו: הכי אני אמרתי לך ראש של בהמה (הלא „ראשך" אמרתי)? אמר לו: אם הנך רוצה שאעזבך, הראני פתחם של סבי דבי אתונא: א״ל: ירא אנכי, כי את מי שמ־אה הם הורגים. א״ל: שא אגדת קנים וכשתבוא שמה תעמידם, כאלו הנך רוצה לנוח. הלך ומצא שם אורבים מבפנים ואורבים מבחוץ, שאם רואים עקבות רגל שנכנסה, היו הורגים את השומרים החיצוניים, ואם מוצאים עקבות רגל שיצאה, היו הורגים את השומרים הפנימיים. הפך את הסנדל שלו, והרגו את השומרים הפנימיים, ושוב הפך את הסנדל והרגו גם את החצוניים. והוא נכנס ומצא צעירים מלמעלה וישישים מתחת. אמר: אם אני אתן שלום לאלה יהרגוני אלה, מפני שאלה היושבים: אנו יותר חשובים מאלה, שאנו זקנים והם צעירים. אמר: שלום לכם (סתם). אמרו לו: מה אתה רוצה? אמר להם: אנכי חכם יהודי, רוצה ללמד מכם חכמה. אמרו לו: אם כן נשאל אותך דבר. אמר להם: טוב, אם אתם תנצחו אותי, תעשו עמדי כרצונכם, ואם אני אנצח, תבואו לאכל עמי בספינה. אמרו לו: איש שבא לקחת לו אשה ולא נתנו לו, למה ילך לבקש אשה שהיא עוד יותר חשובה מהראשונה? לקח [ר' יהושע] יתד נעץ אותו למטה [במקום שאין חור] ולא נכנס, הגביה ידו ונעץ אותו למעלה [במקום שיש חור] ונכנס. אמר: גם זה אפשר שתִקְרֶה לו בת מזלו [ותסכים להנשא לו]. אדם שלוה ופשט את הרגל למה הוא בא ללות עוד? אמר להם: אדם הלך ליער, כרת חבילה ראשונה ואינו יכול להרימה, הוא כורת עוד ומניח על זו והושב אולי אמצא איש ויעזר לי להרים.

שהבבלים שבי אתונא ואתינס אחת היא. לדי דוקס (החלוץ ח״ב 160) כי אתונא הוא Athenaeum שנוסד אחרי אוירליוס ויקטור מטעם אדרינוס ברומא. ואולם הנביעה בים היא סתירה מפורשת למדי לבאור זה. גם האגדה ע״ד שבחו של אדריאנים באתינס מונחת, כנראה, ביסוד אגדה זו, כי שם באתינס היה אדרינוס בא בשיחה עם המְלַמדים הפילוסופים.

[1]) ע' לוינזון ציאולוגיה של התלמוד ע' 10 וע' 237.

אמרו לו: הגידה לנו דברי בדאות: אמר להם: היתה פרדה שילדה והיה תלוי על צואר הולד פתקא שמגיע לו בבית אבא מאת אלף זוז. אמרו לו: וכי הפרדה יולדת? אמר להם: אלה הם דברי בדאות.—מלח שמסריה במה מולחים? אמר להם: בשליתה של פרדה.—וכי יש שליה לפרדה?—וכי יש מלח שמסריח.— בנה לנו בית באויר. ק"א ר"י שם ונתלה בין השמים ובין הארץ. אמר להם: הושיטו לי לבנים וחמר. — היכן הוא אמצע העולם? העמיד אצבע ואמר להם: כאן. א"ל: ומי יאמר [כי כאן הוא]? א"ל: הביאו חבלים ומדדו.—יש לנו באר במדבר, הַכְנֵס אותו העירה, א"ל: שזרו לי חבלים מסֻבים ואכניסנו. — יש לנו רחים שבורים, תפור אותם. א"ל: עשו לי מחול חוטים ואתפרם. — ערוגה של סכינים במה כורתים אותה?—בקרן החמור.—וכי יש קרן לחמור?—וכי יש ערוגה של סכינים?—הביאו לפניו שתי ביצים אמרו לו: איזוהי של תרנגולת שחורה ואיזו של לבנה? הביא לפניהם שתי גבינות וא"ל: איזוהי של עז שחורה ואיזו של עז לבנה?—אפרוח שמת מאין יוצאה נשמתו?—ממקום שנכנסה.—הראה לנו חפץ שאינו כדאי בהפסדו. הביא מחצלת פשוטה ולא נכנסה בשער, אמר הביאו אֻתים וסתרו את השער [למען תכנס המחצלת], זהו חפץ שאינו כדאי בהפסדו. כשנצחם הכנים אותם ר"י לתוך הספינה, כל אחד ואחד כשראה לפניו ששים כסאות חשב כי כל חבריו יבואו שמה [ובאמת הושיבם כל אחד לבדו]. ואז אמר לספן שיתיר את העגן. בצאתם לקח ר"י עפר מארצם. כשהגיע ל„בי בליעי" [מים שבאוקינוס שבולעים כל מימות שבעולם][1] מלא כד מים מאותו המקום. כשבא העמיד אותם לפני הקיסר. ראה הקיסר אותם מֻענים ושפלים. אמר: לא זקני אתונא המה. לקח ר"י מהעפר שלהם וזרק עליהם והראו עזות בפני המלך. אמר לו: כל מה שאתה רוצה תעשה בהם. לקח את כד המים שהביא מ„בי בליעי" ואמר להם: מלאו את הכד הזה מים ותלכו לכם. כל המים שהכניסו נבלעו שם ראשון ראשון עד שנתפרקו כתפיהם[2]. נראה, שגם סוף האגדה הזאת שהוא הֵד של המיתוס ע"ד החבית של הדַנַאִידִים[3] כמו התחלתה, יש להם יסוד בספור יותר עתיק ע"ד ר' יהושע בן חנניה, שהוא מצדו נובע מתאורימה קוסמולוגית שיסד ר' יהושע בן חנניה. אולם גם המסגרת של אגדה זו, הנצחון של חכם יהודי על חכמי יון, יסודה במקור יותר עתיק. המדרש הארץ ישראלי מביא שורה של מהתלות. ואגדות עממיות שנוצרו קרוב לזמן ההוא ושבהן נצחה החריפות היהודית את החדוד של היונים[4], אמנם

[1]) ע' לעיל 132 [2]) בכורות ט'.

[3]) גם המספר 60 של סבי דבי אתונא הוא מספר לא רחוק הרבה מהחמישים של הדַנַאִידים.

[4]) איכה רבה א' א', דבור המתחיל „רבתי". שם עשרה ספורים ומהם שמתחילים „ד"י מירושלים אתו לאתינס". אח"כ: „חד מירושלם אזל גבי תנרא באתינס. השאר — חד

באותם הספורים לא נזכר שמו של ר״י בן הנניה, אבל בספור אחד מהם[1] מסֻפר, שאחד מבני אתינס נֻצח בוכוחו עם אחד מתלמידי ר׳ יוחנן בן זכאי, ובין גדולי תלמידיו הלא נמנה ר׳ יהושע בן חנניה. תלמידי ר׳ יוחנן בן זכאי הראו בספור זה עוד מימי ילדותם את שאר רוחם, כמו שנמצא בספור אחר מבית המדרש[2], שתינוקות בעת שלא היה רבם עמם[3] דרשו ע״ד אותיות מנצפ״ך באפן נעלה. וע״ז הוא מוסיף „וסיימו אותם ועמדו חכמים גדולים בישראל. אמרון ר׳ אליעזר ור׳ יהושע הוון מנייהו". הקשר שיש בין המהתלות של המדרש ובין האגדה הבבלית ע״ד ר׳ יהושע בן חנניה נראה גם מתוך זה ששתי מהתלות באו בשניהם רק בשנויים קלים[4].

השואה זו מראה מפורש למדי, כי השיחה שהיתה בין ר׳ יהושע ב״ח ובין סבי דבי אתונא, איננה ענין אליגורי של שאלות דתיות חשובות, כמו שנסה לבאר בכשרון רב אחד מהמבארים התלמודיים היותר חריפים[5] אלא בעיקרו היא, כמו הספורים שבמדרש, יצירה של החדוד העממי החפשי בכונה להראות את יתרונו של החדוד העברי על האלילי. אולם אי אפשר לכחד, שבשיחה זו יש שתי שאלות—ע״ד הפרדה שילדה וע״ד המלח שהסריח—שמתוכן גלוי למדי שהן פולמוסיות מכֻונות נגד הנצרות[6] ומראות, כי גם לבבל הגיעו היסודות הפולמוסיים שבשיחה זו.

השיחות הפולמוסיות נמצאות במספר הגון כמו בתלמוד בבלי כך בתלמוד הירושלמי. עפ״י הרב השואל הוא הקיסר אדרינוס[7], בשתי שיחות בת הקיסר,

---

מאתינם אתא לירושלים. ע׳ מאמרי: החדוד היהודי העממי העתיק בספרות המחסרית במנאטסשריפט של גרץ 1870 מעמוד 60 ולהלן. וציוני Les Atheniens en Jerusalem R. d. E. Juives XL 83.

[1]) הספור הששי שמתחיל חד מאתינם.

[2]) ירו׳ מגילה 71 ע״ד. ב״ר א׳. השוה שבת קי״ד.

[3]) גם תלמידי ריב״ז נצחו את האתונים בעת שלא היה רבם עמם. בב״ר נזכר ר׳ עקיבא. וזהו אנכרוניזם.

[4]) במדרש מביא האתוני מדוכה שבורה לחיט יהודי לטלאה, והוא מושיט לו קמץ של חול ואומר לו שישזור לו חוטים. והתלמוד דורשים האתינים כזה מריב״ח לתקן רחיים שבורים. במדרש מסֻפר שאחד מאתינס שלח תינוק יהודי להביא לו ביצים וגבינה ושאלו להגיד איזהי מעז לבנה ואיזו מעז שחורה, והוא השיב לו בשאלה נגדית. וגם באגדה הבבלית באה שאלה זו ורק באפן הפוך.

[5]) מהרש״א בחידושי אגדות שם.

[6]) כמו שהוכיח נידֶמן בספרו Religionsgeschichtlichen Studien 135 S. 89.

[7]) במדרש—אדריאנוס, ובתלמוד רק—קיסר.

ורק פעם אחת[1] התוכח מין אחד[2] עם ר׳ יהושע באפן פנטומימי (כלו׳ בתנועות אברי הגוף)[3]. דומה לזה מסֻפר: אמר ליה ההוא צדוקי [צ״ל מינא] לר׳ יהושע: חדקאה! (כלומר: חֵדֶק אתה), דכתיב בנו (מיכה ז׳ ד׳): טובם כחדק, אמר ליה: שטיא! שפיל לסיפיה דקרא—יישר ממסוכה. ואלא מאי טובם כחדק? כשם שחדקים הללו מגנין על הפרצה, כך טובים שבנו מגינין עלינו[4].

השיחות שבין ר׳ יהושע בן חנניה ובין אדרינוס יש להן צד שוה, שר׳ יהושע תמיד מיסר את תשובותיו על נסיונות מעשיים ותחבולות הסתכלויות לקרב את הענין אל שכלו של הקיסר. בהרצאת השיחות צריך להכניס איזה דברים על חשבון ההגזמה או השתנות האגדה. שיחות אחדות צריך לחשוב לבדיות לגמרי. אבל מתוך ההשקפה הכללית של השיחות הללו נוכל לצייר לנו תמונה מהמשא ומתן בין התנא הגדול ובין הקיסר החרוץ והאוהב דעת Curiositatum omnium explorator כמו שמעיד עליו Tertulian[5]. מתחילה צריך לספר את השיחות שהובאו במדרש ואח״כ מאלה שבתלמוד.

— „אדרינוס שחיק־עצמות (כלו׳ ישחקו עצמותיו). שאל את ר׳ יהושע בר חנניה, אמר ליה: כיצד ברא הקב״ה את עולמו? אמר ליה כההוא דאמר רבי חמא בר חנינא [נטל הקב״ה שש פקיעיות, ארבע לארבע רוחות ואחת

---

[1]) חגיגה ה׳: ע׳ גרץ 450 IV, נידמן Rel. Stud. 139.
Joel: Blicke in die Religionsgeschichte I. 35.

[2]) אפיקורסא, מינא. ע׳ פרידמן בית תלמוד I, 291.

[3]) חגיגה ה׳: [ריב״ח הוה קאי בי קיסר. אחוי ליה ההוא אפיקורוסא עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה (הראה לו אפיקורוס אחד עם שאדונו החזיר פניו ממנו) אחוי ליה: ידו נטויה עלינו. א״ל קיסר לר״י מאי אחוי לך? [אמר ליה]: עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה, ואנא מחוינא ליה ידו נטויה עלינו. אמר ליה לההוא מינא: מאי אחוית ליה? עמא דאהדרינהו מריה מיניה.—ומאי אחוי לך? — לא ידענא. אמר: גברא דלא ידע מאי מחוי ליה במחוג (ברמז) מחוי קמיה מלכא! אפקוהו וקטליהו.

ע״ד מה שאמר „החזיר פניו ממנו״, השוה את הלעג שאמר מין אחד לר״ג בראיה מן הכתוב הושע ה׳ ו׳ לעיל 62.

באורו של נידמן, שהפנטומימה נוסדה על הכתוב ישעי׳ ה׳ כ״ה [לא שב אפו ועוד ידו נטויה], ולא על הכתובים המובאים בתלמוד [ואנכי הסתר אסתיר פני, דברים ל״א. ובצל ידי כסיתיך, ישעי׳ נ״א] אין לו קיום, כי אי אפשר לפרש „לא שב אפו״ ואפילו בדרך הדרוש החפשי של האגדה, על החזרת פנים, אחרי ש„אפו״ תמיד מורה על כעס. אם ר׳ יהושע באר את תנועתו, כי ידו נטויה עלינו, הוא השתמש בבטוי של המקרא, שמתרגם את הלשון הפנטמימית באפן היותר ברור בלשון הדבור.

[4]) ערובין ק״א. הנירסא ר׳ יוסי בר חנינא. היא משבשת ע״י ראשי תיבות ריב״ח, שלא נפתרו כהוגן.

[5]) S. Renan, L, Eglise Chretienne p. 4.

מלמעלן ואחת מלמטן]. אמר ליה: אפשר כן, אתמהא? הכניסו לבית קטן, אמר ליה: פישט ידיך למזרח ולמערב לצפון ולדרום, אמר ליה: כך היה מעשה לפני הקב״ה[1]. כונתו הי״א ליסודות שמתערובתם נברא העולם, וכמו שנראה הם היסודות שנזכרו בפסוק השני שבפ׳ בראשית, שנודעו לנו משיחה אחרת שהיתה בין החכמים בזמן ההוא[2].—יחד עם זה יש שיחה מיוחדת שמקורה בתורת הנסתר, שר׳ יוחנן בן זכאי היה הגדול בין בעליה ור׳ יהושע שני לו[3]: אדריאנוס שחיק טמ״א (ישחקו עצמותיו) שאל את ר׳ יהושע בן חנניה[4], אמר ליה: אתם אומרים אין כת של מעלה מקלסת ושונה, אלא בכל יום ויום הקב״ה בורא כת של מלאכים הדשים, והן אומרים שירה לפניו והולכין להן[5]. א״ל: הן. א״ל: ולאן אינון אזלין (ואנה הם הולכין)? אמר: מן הן דאתבריין (למקום שממנו נבראו). א״ל: ומן אן הן אתבריין? א״ל: מן נהר דינור. א״ל: ומה עסק דנהר דינור? א״ל: כהדין ירדנא, דלא פסיק לא בימּמא ולא בליליא. א״ל: ומן אן הוא אתי (מאין בא נהר דינור זה)? א״ל: מן זיעתהון דחייתא דאינון מזיעין מן טעינון כורסייא דקוב״ה (מזיעתם של החיות שהן מזיעות מזה שנושאים את כסא הכבוד). א״ל סוקתדרון[6] שלו: והלא הדין ירדנא מהלך בימּמא ולית הוא מהלך בליליא? אמר: נטר הוינא בבית פעור, כמה דהוה מהלך בימּמא מהלך בליליא (שומר הייתי בבית פעור וראיתי, כי כמו שהוא הולך ביום, כך הוא מהלך בלילה)[7].—אדריאנוס שחיק עצמות שאל את ר׳ יהושע בן חנניה אמר ליה: מהיכן הקב״ה מציץ (כלו׳: מגַדֵל—מחיה) את האדם לעתיד לבוא? אמר ליה: מלוז של שדרה[8]. (לוז—

---

[1]) ב״ר ריש פ׳ י׳.

[2]) ע׳ לעיל 60 ראיה לזה ש„הפקיעיות״ פירושן יסודות ידועים נראה מזה שנביא להלן. קודם לשיחה זו שבין ר״י ובין אדריאנוס יש במדרש מחלקת בין ר׳ יוחנן, ר׳ חנינא ור׳ חמא בר חנינא. לפ״ד הראשון נברא העולם משתי פקיעיות, לפ״ד ר׳ חנינא— ארבע, ולפ״ד ר׳ חמא בר חנינא שש. ר׳ יוחנן מבאר ששתי הפקיעיות היו אחת של אש ואחת של שלג (מים ואש). וכך אנו צריכים להשב כי גם האחרים התכונו למספר היסודות, שהיו ברעיונם. מספר הששה שאמר ר׳ חמא ור׳ יהושע נראה לנו שהם הנזכרים בפסוק השני, והארבעה של ר׳ חנינא הם אולי ארבע היסודות שמנו היונים [אש, רוח, מים ועפר]. [3]) ע׳ לעיל 30 [4]) ב״ר ע״ח בראש הפרשה, איכה ר׳ נ׳ כ״ג.

[5]) המאמר המסתורי הזה ושאינו בלי ספק כפשוטו נוסד על הכתוב דניאל ז׳ י׳ ואיכה ג׳ כ״ג ע׳ בבלי חגיגה י״ג: ולהלן.

[6]) סקנתדרון—יועץ המלך. באיכה ר׳ השואל הוא הקיסר בעצמו.

[7]) ב״ר כ״ה. קה״ר י״ב ה׳.

[8]) ע׳ לוי במלונו ח״ב 481. השוה Hyrtl, Das Hebräische und Arabische in der Anotomie S. 167.

עצם קטן שדומה לישקד) א״ל: מנין אתה יודע? א״ל: איתיתי׳ה לידי ואנא מודע לך (תביאנו לידי ואני אראה לך ע״י נסיון). טחנו ברחים ולא נטחן, שרפו באש ולא נשרף, נתנו במים ולא נמחה, נתנו על הסדן והתחיל מכה עליו בפטיש, נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא חסר כלום.

השאלה ע״ד טבע מי הים נזכרה כבר לעיל[1].—מעשה באדריאנוס שבקש לעמוד על סופו של איקיינוס, נטל הבלים והיה משלשל שלש שנים[2]. שמע בת קול אומר: כלה אדריאנוס[3]. עוד ביקש לידע מה המים מקלסין להקב״ה. עשה תיבות של זכוכית ונתן בני אדם לתוכן לישלשלן לאוקיינוס ועלו ואמרו: כך שמענו לאוקיינוס מקלס: אדיר במרום ה׳[4].

שיחה מענינת היא על דבר עשרת הדברות[5]. אדרייאנוס שחיק טמיא, שאל את ריב״ח ואמר לו: כבוד גדול הלק הקב״ה לאומות העולם, שאותן חמשה דברות הראשונות, שנתן הקב״ה לישראל, ישמו מעורב בהם, כלומר, שאם חטאו ישראל, הוא קורא אחריהם תגר, חמשה דברות האחרונות שנתן לאומות העולם, אין שמו מעורב בהם, כלומר, שאם חטאו אומות העולם, אין קורא אחריהם תגר. א״ל: צא וטייל עמי במדינות, ובכל מקום ומקום שהיה מוליכו היה רואה איקונים שלו קבועה. א״ל: זו מה היא. א״ל: איקונים שלי. עד שמשכו לבית הכסא. א״ל: אדוני המלך, רואה אני שבכל המדינה הזו אתה שליט [שבכל מקום ומקום איקונין שלך קבועה] ובמקום הזה אינה קבועה? אמר לו: את הוא סבי דיהודאי[6], כך הוא שבחו של מלך להיות איקונים שלו קבועה במקום ביזוי, במקום מיטנף, במקום מטונף? אמר לו: ולא ישמעו אזניך מה שפיך מדבר. כך שבחו של הקב״ה להיות שמו מעורב עם הרצחנים, עם המנאפים, ועם הגנבים[7]. סילקו והלך לו. [כיון שיצא, אמרו לו תלמידיו:

[1]) ע׳ 97 שתי אגדות ע״ד הנצחון שנצח ר׳ יהושע ב״ח את שר הים בירושלמי סנהדרין 25 ע״ד.

[2]) כך לפי נירסת שו״ט צ״ג ולפי נירסת הילקוט שם שלש שנים וחצי.

[3]) בילקוט—כאילו אבד אדריאנוס. אולי זהו טעות מן „כלה אבד אד׳.

[4]) השוה לספור זה עוד Goldfahn in Rohmers Jüdischem Literaturblatt 1883 S. 275 f.

[5]) פסיקתא רבה ריש פכ״א. (הוצ׳ פרידמן 99 ע״א). ה׳ פרידמן מביא (מתיקוני פ׳ יתרו) נוסחא אחרת, שבה במקום ר׳ יהושע בא ר׳ עקיבא ובמקום אדריאנוס — טורנוסרופוס. [6]) ע׳ לעיל 122 הע׳ 7.

[7]) בכל הדבר שהובא כאן בסיסני הסגר רגיל לבוא אחרי שיחות פילוסופיות, שאין דעת התלמידים נוחה מהתשובות. שבהן, לדעתם, רק דחה את הנכרים השואלים, והם רוצים לדעת את דעתו האמתית של רבם המשיב. התשובה המובאה כאן, שהשיב

לזה דחית [בקנה], לנו מה אתה משיב. אמר להם: כך עלה על דעתו של הקב"ה. בתחילה הלך לו אצל בני עשו. אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לפניו: רבש"ע! מה כתיב בה? אמר להם: לא תרצח. אמרו לו: וכל עצמם של אותם האנשים לא הבטיחם אביהם אלא על החרב, שנא׳ (בר׳ כ"ז מ׳): ועל חרבך תחיה, אין אנו יכולים לקבל את התורה. אחר כך הלך אצל בני עמון ומואב, אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לפניו: רבש"ע! מה כתיב בה? אמר להם: לא תנאף. אמרו לו: וכל עצמם של אותם האנשים אינם באים אלא מניאוף, ההד (שם י"ט ל"ו): ותהרין שתי בנות לוט מאביהן, אין אנו יכולים לקבל את התורה. אח"כ הלך לו אצל בני ישמעאל, אמר להם: מקבלים אתם את התורה? אמרו לפניו: רבש"ע! מה כתיב בה? אמר להם: לא תגנב. אמרו לו: כל עצמן של אותם האנשים אינם חיים אלא מן הגנבה ומן הגזל, הה"ד: והוא יהיה פרא אדם ידו בכל (שם ט"ז י"ב), אין אנו יכולים לקבל את התורה; ואח"כ בא לו אצל ישראל, אמרו לו: נעשה ונשמע].

בתלמוד הבבלי מעוררת תשומת לבנו קבוצה של שלש שיחות הדומות הרבה זו לזו, שבהן ר׳ יהושע דוחה את הלעג שאדריאנוס לועג להמושג של אלהות אצל היהודים, שזה ניכר גם מתוך השיחה ע"ד עשרת הדברות, ומראה להפך מתוך זה את גדולתו ורוממותו של הקב"ה.

אמר ליה קיסר לר׳ יהושע ב"ח: בעינא דאיחזי לאלהייכו [1] (רוצה אני לראות את אלהיכם). אמר ליה: לא מצית חזית ליה (לא תוכל לראותו). א"ל: איברא חזינא ליה (אעפ"כ, אראה אותו). אזל אוקמיה להדי יומא בתקופת תמוז (הלך והעמידו נגד השמש בתקופת תמוז) א"ל: איסתכל ביה (הסתכל בו). א"ל: לא מצינא (איני יכול). א"ל: יומא דחד משמשי דקיימי קמיה קוב"ה, אמרת: לא מצינא לאיסתכלא ביה, שכינה לא כל שכן (אם השמש, שהוא רק אחד מהמשרתים העומדים לפני הקב"ה, אמ"ת: איני יכול להסתכל בו שכינה לא כ"ש) [2].

ריב"ח לתלמידיו נמצאה במכילתא במבוא לעשרת הדברות (67 ע"א) סתם. כל זה אולי אין זה אלא הוספה, שהוסיפו אחר כך לשיחתו של ריב"ח ואדריאנוס.

[1]) חולין נ"ט: גידמן רוצה להראות גם בזה סתירה לנצרות (שם בספרו ע׳ 7 II ולהלן). הוספת דברים ע"ד הרצון לראות את ה׳ נמצאה במדרש אבכ"ר ובילקוט I 396 (הוצ׳ בובר 23). ע׳ ג"כ אגדות אמוראי א"י ח"ג 422 הע׳ 4.

[2]) התשובה הזאת דומה הרבה לתשובה שהשיב ר׳ גמליאל על השאלה איך אפשר לומר ששכינה נמצאת בכל מקום (לעיל 60). ומה שמשא, דחד מן אלף אלפי רבוא שמשי דקמי קוב"ה, ניחא אכולא עלמא, שכינתא דקב"ה עאכו"כ.

אמר ליה קיסר לר׳ יהושע בן חנניה: בעינא דאיצבית ליה נהמא לאלהייכו [1] (אני רוצה לערוך סעודה לפני אלהיכם) א"ל: לא מצית.—אמאי?— נפישי חילוותיה (רבים הם צבאותיו). א"ל: איברא. א"ל: פוק צבית לגידא דרביתא דרויחא עלמא. (תערך על שפת הים ששם מקום מרְוָח). טרח שיתא ירחי קייטא, אתא זיקא כנשיה לימא; טרח שיתא ירחי דסיתוא, אתא מיטרא טבעיה בימא (טרח בהכנת הסעודה ששה ירחי הקיץ, בא רוח והכנים הכל לתוך הים; טרח ששה חדשים של ימות החרף בא מטר והטביע בים) א"ל: מאי האי? א"ל: הני כנושאי זלוחאי דאתי קמיה (אלה הם מכבדי הבית והמרביצים במים מפני האבק, כלומר המשרתים הקטנים שלקחו להם את כל הסעודה). אמר ליה. אי הכי, לא מצינא.

השיחה השלישית, שבתלמוד אמנם כתובה בראשונה, היא שהקיסר לעג למשל שהמשיל הנביא (עמוס ג׳ ח׳) אלהיכם כאריה מתיל, דכתיב: אריה שאג מי לא ייראּ. מאי רבותיה? פרשא קטיל אריא (איזו גדלות יש בזה? הפריש הורג את האריה). א"ל: לאו כאריה מתיל, אלא כאריה דבי עילאי [2]. א"ל בעינא דמיחזית ליה ניהליה (רוצה אני לראותו). א"ל: לא מצית חזית ליה. א"ל: איברא חזינא ליה. בעא רחמי איתעקר מדוכתיה. כי הוה מרחיק ד׳ מאות פרסי ניהם חד קלא, אפילו כל מעברתא וטורא דרומא נפל (ר"י התפלל ויצא ממקומו, כשהיה רחוק ד׳ מאות פרסה נהם פעם אחת ונפלו כל הגשרים וההומות של רומא), אדמרחק תלת מאות פרסי, ניהם קלא אחרינא, נתור ככי ושני דגברא (נשרו המלתעות והשִנַים של בני האדם) ואף הוא נפל מכורסייא לארעא. א"ל: במטותא מינך (בבקשה) בעי רחמי עליה דלהדר לדוכתיה, בעא רחמי עליה ואהדר ליה לאתרא (התפלל שישוב למקומו, ושב).

גם מתוך הספור הזה, שמקֻשט כלו בדמיונות האגדה, נראה ברור הכונה, להוכיח לקיסר הלועג את אפסותו נגד יכלתו האין סופית של היוצר. וביותר חדרו חצי חרודיו של ריב"ח אל לב בת הקיסר שגם היא באה ללעג לאלהי

---

[1]) חולין ס׳.

[2]) כך גם רב יהודה, תלמידו של רב מבאר: טגרס — אריה דבי עילאי. השוה לוינזון Zoologie des Talmud's 70 f. כי „אריא" פירושו אריה, ולא כמו שחושב קאהוט (Judische Analogie S. 103) שהוא „arisch", זהו דבר מובן מאליו. וכן הדמיון שמדמה טגרס לthrigot הוא קלוט מן האויר. השם בי עילאי וכן שם ההיה— טביא דבי עילאי (חולין שם) זהו צירוף רגיל בתלמוד של „בי" שהחלק השני של השם הוא בלי ספק השם הארמי „עילאי" שפירושו הוא „העליון". וכונת הבטוי הזה הוא „ארץ הרמה", מעין קוהיסטן המדי. השוה: Z. d. M. G. Bd. XXVIII S. 9

ישראל, כמו שמספרת שם האגדה הלאה[1]. אמרה ליה בת קיסר לריב"ח: אלהיכון נגרא הוא (נגר). דכתיב (תה' ק"ד): המקרה במים עליותיו. אימא ליה דנעביד לי חדא מסתוריתא (Winde) אמר: לחיי (טוב). בעי רחמי עלה ואינגעה (לקתה בצרעת) אותבה בשוקא דרומי ויהבי לה מסתוריתא, (הושיביה בשוק של רומא ונתנו בידה מסתוריה), דהוו נהיגי דכל דמגגע ברומי יהבו ליה מסתוריתא ויתיב בשוקא וסתר דוללי (הוטים Zwian) כי היכי דלחזו אינשי וליבעי רחמי עליה. יומא חד הוה קא חליף התם (פעם עבר שם ר"י), הוה יתבא וסתרה דוללי בשוקא דרומאי. אמר לה: שפירתא מסתוריתא דיהב לך אלהי? (היפה היא המסתוריה שנתן לך אלהי?) אמרה ליה: אימא ליה לאלהך דלישקול (שיקבל בחזרה). אמר לה: אלהא דידן מיהב יהב, מישקל לא שקיל[2].

— ע"ד העניש שהגיע לבת הקיסר בעד לעגה יש עוד אגדה אחת בתלמוד בבלי[3]. אמרה ליה ברתיה דקיסר לריב"ח: אי חכמה מפוארה בכלי מכוער[4]. א"ל: אביך רמי חמרא במני דפחרא (שם יין בכלי חרס)[5]. אמרה ליה: אלא במאי נרמי (ובמה נשים אותו?) אמר לה: אתון דחשיבתי רמי במאני דדהבא וכספא (אתם שהנכם השובים עליכם לשום את היין בכלי זהב וכסף). אזלה ואמרה לאבוה. רמייא לחמרא במאני דדהבא וכספא ותקיף (ונתחמץ). אתו ואמרו לה. אמר לה לברתיה: מאן אמר לך הכי. אמרה ליה: ריב"ח. קראוהו (קראו לו). א"ל: אמאי אמרת לה הכי? א"ל: כי היכי דאמרה לי, אמרי לה. והא איכא שפירי דגמירי? (הלא יש יפים שלמדו)—אי הוה סנו, טפי הוו גמירי (אם היו מכוערים, אז היו מלֻמדים יותר)[6].

מוזרה היא, אבל בכל אפן לעג צפון בה, השאלה ששאל הקיסר לריב"ח: מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף?[7] אמר לו: תבלין אחד יש לנו ושבת שמו[8], שאנו מטילין לתוכו וריחו נודף. א"ל: תן לנו הימנו. א"ל: כל

---

[1]) חולין ס'. [2]) באגדה אחת ע"ד ר' חנינא בן דוסא (תענית כ"ה). נאמר הדבר הזה בתור מסרת ישנה: גמירי, מיהב יהבי משקל לא שקלי.

[3]) תענית ז'. נדרים נ': הנוסח בנדרים שונה הוא מהשני בזה, ששם הקיסר אינו משתתף. [4]) בנדרים במקום חכמה—,תורה'. השוה לעיל 76.

[5]) זה מזכיר מה שנא' במשנה (ע"ז ב' ג') חרס הדרייני ובתלמוד בבלי (ע"ז ל"ב). מבאר חרס של הדריינוס קיסר.

[6]) גידמן (שם ע' 138) רוצה למצוא גם בזה סתירה לנצרות. אבל המש"ל מטתיא ט' ט"ז אינו מספיק.

[7]) שבת קי"ט. ומזה בא בשנוי במדרש ,עשרת הדברות' (יעלינק, ביהמ"ד I, 75).

[8]) התבלין היא שבת בעצמה. המלות ,ושבת שמו', שחסרות במדרש עשרת הדברות נראה שהן הוספה של איזה מעתיק, כי אם לא כך אין טעם לדברי הקיסר. שמבקש ,תן לי הימנו'.

המשמר את השבת מועיל לו ושאינו משמר את השבת אינו מועיל לו.—למה שנוגע למצב המדיני של התקופה ההיא מורה אותנו השיחה הזאת[1]. אמר ליה קיסר לריב"ח: אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חזינא בחלמאי (אתם אומרים שאתם חכמים ביותר, הגידה לי מה אראה בחלומי)? א"ל: חזית דמשהרי לך פרסאי וגרבי בך ורעיי בך ישקצי בחוטרא דדהבא (תראה שהפרסים (כלו' פרתים parther) יקחוך בשבי ויכריחוך לרעות חזירים במטה של זהב); הרהר כולי יומא ולאורתא חזא (כל היום חשב הקיסר על אדות זה ובערב ראה זה בחלום). עוד יש שיחה אחת שבה שאל הקיסר את ריב"ח: מפני מה לא בא לבי אבידן[2]. (מקום שהיו מתוכחים שם החכמים בעלי דתות שונות)? אמר ליה: טור תלג סחרוני גלידין, כלבוהי לא נבחין, טחנוהי לא טוחנין (ההר נעשה שלג, כלו': ראשי לבן; סביבותיו של הר מלאו קרח, כלו': שפמי וזקני הלבינו. הכלבים אינם מנבחים, כלו' ניטל כח הדבור, השנים אינן טוחנות).

בתלמוד הירושלמי[3] נמסרה שיחה אחת, שדומה לאותן השיחות שהיו בין ר"י ובין אדרינוס, אך בשיחה זו משתתף לא ר' יהושע, אלא עקילס הגר, תלמידו של ר' יהושע, שבא להגן על היהדות. אולי רק בטעות נקרא שם במקום בעל הוכוח התמידי של אדרינוס בשם הגר המהולל עקילס, שאמנם ודאי הוא שאין אגדה זו משוללת יסוד מציאותי, שהיה לו לעקילס באמת יחס קרוב לקיסר[4]. וזהו מה שהירושלמי מספר: אדרינוס שאל לעקילס הגר: קושטין אתון אמרין דהין עלמא קיים על רוהא?[5] (האמת הדבר שאתם אומרים כי העולם מתקיים ע"י הרוח)? א"ל: אין (הן). א"ל: מן הן את מודה לי (במה תביא לי ראיה)? א"ל: אייתי לי הוגנין. אייתי ליה הוגנין, אטעונינון

---

[1]) ברכות נ"ו.

[2]) שבת קנ"ב. ע"ד השם הזה „בי אבידן" שאינו מבואר אלא מתוך ענינה, ע' קאהוט ערוך I 46, לוי במלונו I, 9. אם המלה הזאת היא באמת פרסית, אז הטענה של לוי, כי „ר' יהושע ישב באיי ולפעמים ברומא" אינה חזקה, יען כי הספור הזה מצא את צורתו, ומקצת גם במה שנוגע לשפה והבטוים המיוחדים, רק בבבל. השוה ויס ח"ב 166 הע' 13.

[3]) חגיגה ריש פ' ב', 77 ע"א. ר' יהודה בר פזי בשם ר' יוסי ב"ר יהודה בשמו (ע' לעיל 73 הע' 3).

[4]) ע' גרץ IV². 543. במדרש תשובה (ביהמ"ד ח"א 109), ששם ישנה ג"כ אותה השיחה, בא במקום עקילס—ר' עקיבא.

[5]) הכלל הזה שהעולם מתקיים ברוח נמצא שם בתור חלק מהשיטה בחכמת מעשי בראשית, ששם בירו' חגיגה דריש ר' יהודה בן פזי, שמסר גם את השיחה הזאת. ע' ג"כ בבלי חגיגה י"ב

טעוניהון, אקימון וארבעון, נסתין וחנקון. א"ל: הא לך אקימון. א"ל מן דחנקתון? א"ל: כלום חסרתנון, לא רוחא היא דנפקא מינהון? [א"ל הבא לי גמלים צעירים. הביא לו. טען אותם משא, הקימם והבריכם (כמה פעמים), עד שעיפו ונחנקו. א"ל: הא לך, הקם אותם. א"ל: אחרי שחנקת אותם? א"ל: כלום חִסַרתי מהם דבר, הלא רק הרוח יצאה מהם.]

באחד מספרי הספרות המאֻחרת אנו מוצאים עוד שיחה בין ר' יהושע בן חנניה ובין מלך אחד מאומות העולם, שאמנם אין לה ראיה ממקום אחר, ובכל זאת אפשר שיסודה הוא מקור עתיק[1]. שגם בה ישנן אותן התכונות המיוחדות שישנן לשאר השיחות של ר"י והקיסר.

הקיסר שאל את ר"י בן חנניה: הלא כתוב בתורתכם: כי כל דרכיו משפט (דברים ל"ב ד'), והיאך הם דרכיו משפט ודרכיו צדיקים, והננו רואים לעינינו שהוא מזיק למי שאין לו חטא ואשם, כמו קצת בני אדם שהם נולדים במומים, כמו עִוֵר, או פסח, או חרש, או אלם, ואין להם עולה, הרי זה עולה? ויאמר לו ר' יהושע: אמנם הטובים שבהם הזיקם להרבות שכרם לעולם הבא, והכופרים בהם לדעתו רוב פעולתם ובחרם בדרך הרעה ולא בטובה ובכפרנות בלי אמונה, ועל כן יזיקם טרם הבראם. ואם רצונך אני אבחין לך זה הדבר שאני אומר: תן לי אלף זהובים ושלח עמי שני אנשים נאמנין שתאמין בהם. ויתן לו המלך מה ששאל ויצו ללכת עמו שני אנשים, והדינרין בידו. עד שפגעו אדם אחד סומא מבטן אמו ויאמר לו ר"י: דע שהמלך צוה להרגני, והנני נותן לך אלף דינרין אלו הנמצאים בידי [אם אחיה תשיבם לי ואם לאו] יהיו לך במתנה. וישלח ידו הסומא ויקח הדינרין מיד ר"י, והאנשים רואים, וילכו לדרכם. ויהי לתקופות הימים ויבוא ר"י אל האיש הסומא ויאמר לו: בחסדך תן לי הממון שהפקדתי אצלך, כי הקב"ה הצילני מיד המלך, ואני אתן את שכרך בשביל טרחך. ויענהו הסומא: לא היו דברים מעולם ולא הפקדת אצלי כלום ואיני ראוי לפקדון. ויאמר לו ר"י: אם כן לך עמי לפני המלך, והוא ישפוט ביני ובינך. וילכו שניהם לפני המלך. ויטעון ר"י טענתו. ויאמר לו המלך: הבא ראיה לדבריך. ויבא את שני האנשים הנאמנים ויעידו על האיש הסומא שקבל אלף דינרין מיד ר' יהושע. ויען הסומא ויאמר: אדוני המלך, אין זה אמת, כי לא נתן לי כלום מעולם, וכלם דוברים שקרים עלי. ויחר אף המלך בסומא ויצו לתלותו. ויהי הם מוליכים אותו לתלותו והנה איש אחד בא אל הסומא ויאמר באזניו: ראיתי את אשתך מספרת עם פלני, והיא

---

[1] מעשיות, בביהמ"ד של יילינק V. 132.

מצחקת עמו ואומרה לו: המתן מעט עד שימות פלני בעלי הסומא, ואנשא לך לאשה ונאכל האלף דינרין יחדיו אני ואתה. וכשמוע הסומא את דבריו, צעק קול גדול לאמר: התירוני, התירוני ואלך ואביא את הדינרין. ויתירוהו וילך ויבא את הדינרין. ויאמר לו ריב"ח: רשע! כל זאת עשית לי ואני שנתתים לך בפני עדים כשרים, כל שכן מה היית עושה אם הייתי נותן לך בלא עדים, בלי ספק כי בצדק וביושר יצרך יוצרך סומא, לדעתו רוע מעשיך. ויען המלך ויאמר לר"י: אמת ויציב כי אלהיכם צדיק הוא וצדק דינו, ואין בדרכיו עולה, אחד הוא ואין שני לו[1].

חלק מהשיחות שהיו בין ר"י ובין אדרינוס נאמר בפירוש שהיה ברומא, אך זה בא בהשפעת הישיבה של ר' יהושע וחבריו ברומא, שעל ידי ספורים כאלה נתגדל ערכו. באמת היה המשא ומתן בין הקיסר ובין החכם הגדול של היהודים בארץ ישראל ובאלכסנדריה, שר' יהושע, לפי הנראה, הלך אחריו שמה. באחת מהשיחות הללו, העיד על עצמו שהוא זקן חליש. באלכסנדריה, לפי דברי המסרת, השתתף באחת השיחות הדתיות, שאמנם השואלים לא היו כופרים, אלא יהודים, אזרחי אלכסנדריה[2]. שלשת השאלות הראשונות הן דברי חכמה[3]. אחר כך באות שלש שאלות באגדה. הן שייכות לאותו סוג של מדרשי הכתובים, שבו שני כתובים מכחישים זה את זה וצריך למצוא פשרה ביניהם: כתוב אחד אומר (יחזקאל י"ח ל"ב): כי לא אחפץ במות המת, וכתוב אחד אומר (שמואל א' ב' כ"ה): כי חפץ ה' להמיתם[4]? כאן בעושין תשובה, כאן בשאין עושין תשובה. כתוב אחד אומר (דברים י' י"ז): כי לא ישא פנים, וכתוב אחד אומר (במדבר ו' כ"ו): ישא ה' פניו אליך? כאן קודם גזר דין וכאן לאחר גזר דין[5] כתוב אחד אומר (תה' קל"ב י"ג): כי בחר ה'

---

[1] השיחה שנמצאה בקהיר ט' ד' וברות ר' נ' קרוב לראש עד"ז שגזרותיו של משה מתקיימות וגזרות הקיסר אינן מתקיימות אפילו בחייו ומכ"ש לאחר מותו, לפי הוכחותיו של ה' אפפנהיים, בית תלמוד ח"א 211. נושאת עליה חותם של המצאה טנדנציוזית של אחד הקראים.

[2] נדה ס"ט: תנו רבנן: שנים עשר דברים שאלו אנשי אלכסנדריא את ר"י ב"ח: ג' דברי חכמה, ג' דברי אגדה, ג' דברי בורות, ג' דברי דרך ארץ.

[3] כלומר: עניני הלכה. ע' אג' אמוראי בבל 128 הע' 65; אגדת אמוראי א"י ח"ב 60, 5. אחת משלש השאלות ההלכותיות ישנה גם במשנה סוף נגעים. לפי דברי התוספתא סוף נגעים אמר להם ר"י על שאלה זו: עכשיו שאלתם דבר של חכמה.

[4] השאלה הזו יחד עם השאלות האחרות שבאות אח"כ נמצאות בסיום שורה של שאלות כאלה בספרי במדבר ו', כ"ו. (42 §). תשובתו של ר"י שונה היא מהתשובה שבאה בספרי (ע' תוספות שם): [5] ע' לעיל 3 הע' 51.

בציון וכתוב א' אומר (ירמי' ל"ב ל"א): כי על אפי ועל חמתי היתה העיר הזאת וכו'? כאן קודם שנשא שלמה את בת פרעה וכאן לאחר שנשא שלמה את בת פרעה[1]. עוד שאלו שלש שאלות „דברי בורות"[2], והן חקוי של צחוק (פַּרוֹדְיָה) לשאלות של הלכה שנאמרו לשם חדוד. אשתו של לוט מהו שתטמא? אמר להם: מת מטמא ואין נציב מלח מטמא. בן השונמית מהו שיטמא? אמר להם: מת מטמא ואין חי מטמא. מתים לעתיד לבוא צריכין הזאה שלישי ושביעי, או אין צריכין?[3]. אמר להן: לכשיחיו נחכים להן. איכא דאמרי: לכשיבוא משה רבנו עמהם. יותר רציניים ולקוחים מנסיונות החיים הם דבריו ב„דרך ארץ". אנשי אלכסנדריא שאלו: מה יעשה אדם ויחכם? אמר להם: ירבה בישיבה וימעט בסחורה. אמרו: הרבה עשו כן ולא הועיל להם? [אמר להם]: אלא יבקש רחמים ממי שהחכמה שלו, שנא' (משלי ב' ו'): כי ה' יתן חכמה.—מה יעשה אדם ויתעשר? אמר להן: ירבה בסחורה וישא ויתן באמונה[4]. אמרו לו: הרבה עשו כן ולא הועילו?—אלא יבקש רחמים ממי שהעושר שלו, שנא' (חגי ב' ח'): לי הכסף ולי הזהב. מה יעשה אדם ויהיו לו בנים זכרים? א"ל: ישא אשה ההוגנת לו ויתקדש עצמו בשעת תשמיש. אמרו הרבה עשו כן ולא הועילו? — אלא יבקש רחמים ממי שהבנים שלו, שנא' (תה' קכ"ז ג'): הנה נחלת ה' בנים. אולי היו ג"כ האלכסנדרונים השואלים ע"ד המצב המיוחד של האשה: הגופני, הנפשי, החברתי והדתי, שע"ז ענה ר' יהושע בחכמה יתרה[5].

---

[1]) המעשה הזה שנשא שלמה את בת פרעה הוא לפי דברי האגדה תחלת הירידה של מלכות יהודה. ע' בבלי שבת נ"ו: (אג' אמוראי בבל 42) ב. סנהדרין כ"א: ירו' ע"ז 39 ע"נ, שהש"ר א' ו'. הוספה לספרי דברים 52 § אג' אמוראי א"י ח"ב 325.

[2]) השוה: אג' אמוראי א"י ח"ב 298, 7.

[3]) השאלה ששאלו הצדוקים את ישו, מתיא כ"ב כ"ג היא ג"כ מסוג זה. גם מאחורי השאלה של האלכסנדרונים נראה לעג צפון של סֶקְפְּטִיִּים.

[4]) תשובותיו של ר"י סמוכות על מתנמיו של הלל: מרבה ישיבה מרבה חכמה; ולא כל המרבה בסחורה מחכים (אבות ב' ה' ושם משנה ו'). התשובה על השאלה השלישית שונה היא כאן מהתשובה שנתן לפי דברי התלמוד ב"ב י': „ישמח אשתו לדבר מצוה".

[5]) ב"ר י"ז בסוף. אחרות מי"א השאלות נמסר כאן: מפני מה האיש נוח להתפתות ואין האשה נוחה להתפתות? אמר להן: אדם נברא מאדמה, וכיון שאתה נותן עליה טפה של מים, מיד היא נשרית, וחוה נבראת מעצם ואפילו אתה שורה אותה כמה ימים במים אינו נשרה: ומפני מה האיש יוצא וראשו מגולה והאשה ראשה מְכֻסה? א"ל: דומה לאחד שעבר עברה והוא מתבייש מבני אדם לפיכך יוצאה (האשה שחטאה בעץ הדעת) וראשה מכוסה. ומפני מה הן מהלכות אצל המת תחלה? א"ל: ע"י שגרמו מיתה לעולם.

ר' יהושע בן חנניה חי בזכרון העם בתור בא כח של חכמת ישראל וההדור היהודי, שתמיד מוכן להשיב לחורפה מכה נצחת. הספורים ע"ד תשובותיו ההודרות ועניתו המחכמה היו בודאי הרבה יותר מאלה שנשארו במקורות שלפנינו[1]. על זה מראה הפתגם ששמו בפיו של ריב"ח: מימי לא נצחוני אדם חוץ מאשה תינוק ותינוקת[2]. וביחד עם זה הוא מספר את העובדות שבהן ההדור של האשה ושל התינוקות עלו על שלו[3]. כמו שנראה הנגוד שבין תכונת שמאי ובין תכונת הלל ע"י ספורים רבים, כך אנו רואים את הנגוד שבין תכונת ר' אליעזר ותכונת ריב"ח ע"י הספורים, שנשארו לנו אחדים מהם. שני ספורים מציירים לנו את קושיותו של ר' אליעזר ורכותו של ריב"ח במה שנוגע לגרים[4]. וספור אחר מצייר לנו לעמת רצינותו הגמורה של ר"א את ההלצה ההדה של ר' יהושע[5].—גם האניקדוטה של בית המדרש מעידה

[1]) על אלה שהובאו כאן צריך להוסיף את הברייתא שבת קכ"ז: פעם אחת הוצרך דבר אחד לתלמידי חכמים אצל מטרוניתא אחת, שכל גדולי העיר מצויין אצלה. אמרו: מי ילך? אמר להם ר"י: אני אלך. הלך ר' יהושע ותלמידיו. כיון שהגיע לפתח ביתה חלץ תפלין ברחוק ארבע אמות ונכנס ונעל הדלת בפניהן. אחר שיצא, ירד וטבל ושנה לתלמידיו. ואמר להן: בשעה שחלצתי תפילין במה חשדתוני? — אמרנו: כסבור רבי לא יכנסו דברי קדושה במקום טומאה; בשעה שנעלתי במה חשדתוני? אמרנו: שמא דבר מלכות יש בינו לבינה. בשעה שירדתי וטבלתי במה חשדתוני? אמרנו: שמא נתזה צינורא מפיה על בגדיו של רבי. א"ל: העבודה כך היה ואתם כשם שדנתוני לזכות, המקום ידין אתכם לזכות. ועוד הספור שבא בדרך ארץ רבה פ' ו' (שריב"ז שלח את ריב"ח לשמעון אנטיפטרוס) [שהיה מלקה את החכמים שלא התנהגו במדת דרך ארץ, וריב"ח אמר לו: מי שנוהג לעשות כך הלקהו ארבעים שלך וארבעים של חכמים ששגרוני].

[2]) ערובין נ"ג:

[3]) באיכה ר' א' א' בסוף דבור המתחיל „רבתי" מספר לא ר"י בעצמו, אלא בגוף שלישי את שלשת המקרים הנזכרים בתלמוד ועליהם נוסף עוד והכל מספר ביחד כמאורעות שאירעו לריב"ח במסעו, והמעשה ע"ד האשה (כאן אלמנה) בא בסוף, ובמאורע האחרון קרא ר"י: מימי לא נצחני אדם אלא אלמנה זו ותינוקת אחת ותינוקת. בדרך ארץ ו', נתחברו שתי הנוסחאות יחד. הספור הוא בגוף שלישי, כמו במדרש, הספור וסדר המאורעות הוא כמו בתלמוד. אולם אפשר להוכיח, כי נוסחא זו לקוחה מהמדרש, מזה שגם כאן הובא אחרי המאורע עם האשה מה שקרא ריב"ח: מימי לא נצחני אלא אשה זו ותי ותי,—ע' הערותיו של פרלס לספורים האלה במאנאטסשריפט 1873 ע' 124.

[4]) אחד מהם נוגע לעקילס, ע' לעיל 80. השני מספר על ידי רב חסדא בתור דבר צדדי ע"ז י"ז. ואחר ע"ד אשה נכרית שבאה להתגייר והתודתה לפניו על עונותיה החמורים, והוא נזף בה ולא קבלה. ור"י קבלה. קה"ר א' ח'.

[5]) ר"י מביה, כי השאלה שר"א השב אותה לשאלה רצינית (ע' לעיל 85 הע' 5) היא רק ילידת הדמיון ועונה בהלצה: הטיל להם מים בספל וקעקע להם כתרנגולים.

כי ר' יהושע היה חביב לתלמידים יותר מר' גמליאל הנשיא, כן נראה מבקורו של ר"ג אצל ר"י[1], מהספור איך שר' יהושע הציל את ר"ג מבושה בידיעתו בחכמת הטבע[2]. ומהספור ע"ד הנסיעה בספינה, שאז הראה ר' יהושע ישעולה בחכמת התכונה על ר"ג[3].

ד. באורי מקרא ודרשות.

בסעיף הזה יובאו באורי הכתובים של ר' יהושע שלא נזכרו קודם בקשר עם ענינים אחרים וגם חוץ מאלה שעוד יובאו בפרק הבא. בראש יבואו הקבוצה של באורי הכתובים שאמר סרדיוט אחד בישם ר' יהושע[4]. אחרי שקבוצה זו שייכת עוד בתכונתה אל הבאורים שהובאו בסעיף הקודם.—שני תלמידים מישל ר' יהושע שינו את עטיפתן בשעת השמד (כלו': גזרת אדרינוס), פגע בהם סרדיוט (offizier) אחד. אמר להם: אם אתם בניה של תורה, תנו נפשכם עליה, ואם אין אתם בניה, למה אתם נהרגים עליה? אמרו לו: בניה אנו, ועליה אנו נהרגים, אלא שאין דרכו של אדם לאבד את עצמו לדעת. אמר להם: שלשה שאלות אני שואל אתכם ואם השיבותם לי, הרי מוטב, ואם לאו הרי אני מישמד אתכם. אמר להם: כתוב אחד אומר (ישעי' ג' י"ג): נצב לריב ה'. וכתיב (יואל ד' י"ב): כי שם אשב לשפוט את כל הגוים. אמרו לו: בשעה שהקב"ה דן את ישראל, דן איתן מעומד, מקצר בדין ומפשר בדין, אבל כשהוא דן את אומות העולם, דן מיושב, מדקדק בדין ומאריך בדין. אמר להם: לא כך דרש ר' יהושע רבכם: אלא אחד זה ואחד זה באומות העולם הכתוב מדבר, כשהקב"ה דן את אוה"ע מיושב דן אותם ומדקדק בדין ומאריך בדין, ואחר כך הוא נעשה אנטידיקוס (קטיגור) כנגדם[5]. אמר להם: מהו דין דכתיב (משלי כ"ה י"ט): עובד אדמתו ישבע לחם. אמרו לו: טוב כשהוא חוכר שדה אחת ומזבלה ומעדירה, ממי שהוא חוכר שדות הרבה ומבירן.—א"ל: לא כך דרש ר' י' רבכם, אלא עובד אלהים עד יום מותו[6] ישבע לחם מלחמו של עוה"ב, ומרדף ריקים ישבע ריק—אלה אוה"ע שמרדפים אחר הריק, אחר עבודה זרה שלהם. אמר להם: מהו דין דכתיב (בר' ל"ה י"ז): ויהי בהקשותה בלדתה. אמרו לו: כך מסמסמין (כלו': משדלין אותה בדברים) נפשה של חיה (יולדת) ואומרים לה בשעת הלידה: אל תיראי, כי בן זכר ילדת. אמר להם: לא

---

[1]) ע' לעיל 119 [2]) ע' לעיל 122 [3]) הוריות י'.

[4]) ב"ר פ"ב. [5]) ע' לעיל. [6]) הוא דורש אדמתו=עד מותו.

כך דו"ש ר' יהושע רבכם, אלא כל שבט ושבט נולדה תאומתו עמו[1]. כההיא דאמר אבא חלפה בן קורייה: תאומה יתרה נולדה עם בנימין[2].

שמות ט"ז כ"ח. עד אנה מאנתם לשמור מצותי ותורותי. א"ר יהושע: אמר לו הקב"ה למשה: משה אמור להם לישראל: הוצאתי אתכם ממצרים, וקרעתי לכם את הים, והורדתי לכם המן, והעליתי הבאר, והגזתי לכם השליו, ועשיתי לכם נסים וגבורות — עד מתי מאנתם לשמור מצותי ותורותי? שמא תאמרו: מצות הרבה הטלתי לכם? שבת זה הטלתי לכם במרה לשמרו, ולא שמרתם אותה. שמא תאמרו: כל מי שמשמר את השבת מה שכר נוטל עלי? ת"ל (ישעי' נ"ו ב'): אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה, שומר שבת מחללו ושומר ידו מעשות כל רע, הא למדנו, שכל מי שמשמר את השבת מרוחק מן העברה[3].

— שמות י"ח ד' ויצילני מחרב פרעה. אימתי הצילו המקום? באותה שעה שאמר לו דתן: מי שמך לאיש שר ושופט עלינו[4]. —דברים ג' כ"ו. רב לך—דייך העולם הבא[5].

---

[1]) „כי גם זה לך בן"—„נס' לרבות עוד לידה ללמד שעם בנימין נולדה תאומה יתרה. בב"ב קכ"ג נאמר זה ביחס לבנימין, אבל הראיה מובאה מפסוק אחר (בר' ס"ג כ"ט) ע"י אבא חליפא (לפי נירסות אחרות: חילפא, חלפתא) ורק בתור קושיא נגד דברי ר' חייא בר אבא שאמר: תאומה היתה עם דינה, שנא' (בר' שם) ואת דינה בתו.

[2]) המלות כההיא דאמר אבא חילפא וכו' היא הוספה מאוחרת שבאה לחזק את דברי הסרדיוט שאמר משום ר"י, כאלו אבא חילפא אמר זאת. לא רק בתור קושיא אלא בתור דעה קבועה. — צריך להבדיל בין אבא חילפא שהיה בן דורו של ר' חייא בר אבא (המחצית השניה של המאה השלישית) מאבא חילפא שהיה בימי ר' גמליאל השני שעליו דברנו לעיל 71 הע' 2 אבא חילפא זה התנא לא רק נזכר בברייתא בירושלמי שהובאה שם לעיל, אלא גם בתוספתא מעשר שני ד' ה' אבא חילפא בן קוריא אומר (צוקרמנדל השמיט שם זה ברשימת השמות שלו) ואולי הוא הוא חילפתא בן קוינא, שנזכר רק בתוס' מכשירין ג' נ', ולא במקום אחר. „אבא" אינו מן השם שכן בשו"ט כ' נקרא חלפא בן קרוייה, בילקוט תהלים כ' (680 §) חלפו ב"ק, בשו"ט (ובילקוט קל"ז) נעשה מן חלפא אלפא (השוה: פרנקל מבוא הירושלמי פ"נ ע"ב בסוף) ונוסף לו שם התאר „רבי". ומזה נעשה בפסיקתא „ר' תחליפא". השם הנוסף בכל המקורות הנזכרים הוא בן (בר) קרוייא (ה) ומזה נשתבש בתוספתא „בן קוינא". זה שהתוכח עם ר' חייא בר אבא נקרא בתלמוד בכ"י מינכן „אבא חלפתא". בכ"י רומא „אבא חלפתא קרוייה" וכן ביוחסין, בכ"י המבורג, חילפא קירוייה; הנוסחא הרגילה היא אבא חליפא קרויא (ע' דקדוקי סופרים XI, 344). רק בב"ר הנזכר לעיל נוסף „בן" לפני „קוריא". ואולם כנראה אח"כ החליפה המסרת לפעמים את אבא תחליפא התנא באבא תחליפא האמורא, השוה אג' אמוראי א"י ח"ב 176 ולהלן. [3]) מכילתא לאותו פסוק.

[4]) מכילתא לאותו פסוק. [5]) מכילתא לי"ז י"ד. בספרי לאותו פסוק, פסקא כ"ט. סתם: הרבה לך בידי לעוה"ב. בספרי במדבר פסקא קל"ה סתם ובלשון אחרת.

— דברים י׳ י״ח, לחם ושמלה, לחם זו תורה, דכתיב: לכו לחמו בלחמי (משלי ט׳ ה׳), ושמלה זו טלית, זכה אדם לתורה, זכה לטלית[1].

ש״ב ט״ו ז׳. ויהי מקץ ארבעים שנה. ר׳ נהוראי אומר משום ר׳ יהושע: לקץ ארבעים שנה ששאלו להן מלך[2].

ישעי׳ נ״ז ז׳. כי רוח מלפני יעטף. בשעה שהרוח יוצא מלפני הקב״ה משברו בהרים ומרשלו בגבעות ואומר לו: הוי זהיר שלא תזיק לבריות[3].

עמוס ג׳ י״ב. כאשר יציל הרועה וגו׳ אלו עשרת השבטים שנסמכו על חזקיהו מלך יהודה ועל יהודה ובנימין ופלטו עמהן, ועלה סנחרב פעם שניה והגלה לשבט אשר ויששכר וזבלון ונפתלי ולא נשאר אלא אחד משמונה. [והשאר הגלו לדמשק. הוס׳ המחבר][4].

תה׳ ג׳. ה׳ מה רבו צרי. אילו אחר גזל מלכותי צרה גדולה היתה לי, אילו בני נוטל מלכות של אחר, צרה גדולה היתה לי, עכשיו בני נוטל מלכותי— ה מה רבו צרי! אלו אחרים הורגים את בני, צרה גדולה היתה לי ואילו בני הורג בנו של אחר, צרה גדולה היתה לי, עכשיו בני הורג אותי (י״ג: את בני, כלו׳ אמנון) ה׳ מה רבו צרי! אלו אחר ענה את נשי, צרה גדולה היתה לי, אילו בני ענה את נשי אחר, צרה גדולה היתה לי, ועכשיו בני ענה את נשי, ה׳ מה רבו צרי![5].

---

1) ב״ר ע׳ בתשובתו לעקילס (ע׳ לעיל 80) ע״ד טלית בתור בגד של כבוד [לת״ח], ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״א ע׳ 254 הע 1 מלבד זאת אצל לוי ח״ב 160 ע״ב. על המקורות שהביא שם צריך להוסיף ב״ר ע״ד (15): באותה שעה לא נהג דוד כבוד מלכות בעצמו אלא עמד והעביר פורפירן מעליו ועטרה מעל ראשו ונתעטף בטליתו והלך לו אצל סנהדרין. ע׳ נ״ב שמו״ר מ״נ קרוב לראש: נתעטף בטליתו וישב לו כזקן. לחם זו תורה. ע׳ לעיל 119 הע׳ 7 שמבאר לחם מן השמים זו תורה. ע׳ נ״כ 137 הע׳ 6 שנ״ב מבאר לחם באפן אליגורי.

2) סדר עולם י״ד, נזיר ה׳. (ע׳ להלן הע׳ 10). [למלכות בית דוד היה עוד רק ל״ז שנה—רש״י].

3) ויק״ר ט״ו קרוב לראש. ירו׳ ברכות 13 ע״ג וע״ד, קה״ר א׳. ו׳. (בויק״ר כתוב בטעות „חנינאי במקום חנניה) בב״ר כ״ד נתחלף השם ר׳ חנינא בהונא שבא אח״כ במאמר הסמוך. ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״ג 140 ולהלן. דורש „יעטף״—יחלש, כמו יונה ב׳ ח׳.

4) סדר עולם כ״ב ר׳ נהוראי בשם ריב״ח.

5) שו״ט לאותו פסוק. (הוצ׳ בובר ע׳ ל״ח). הבאור הזה (במדרש שמואל כ׳— סתם) סותר לדעת ר׳ יהושע ב״ח ע״ד מזמורי תהלים (לעיל 110) ואולי צריך להיות כאן ר׳ יהושע בן לוי.

רות ב' י"ט. תני בשם ר' יהושע: יותר ממה שבעל הבית עושה עם העני, העני עושה עם בעה"ב, שכן אמרה רות לנעמי: שם האיש אשר עשיתי עמו היום, ולא אמרה: אשר עשה עמי, אלא אשר עשיתי עמו, הרבה פעולות טובות עשיתי עמו בשביל שהאכילני פרוסה אחת[1].

הדרשות ע"ד ערך הגדול של השלום בסמך על איזה כתובים, וכן דבריו ע"ד הנביאים, החכמים והכהנים שנמצאים בהוספה מאֻחרת הנספחת לתלמוד[2] בשם ר' יהושע, צריך לחשבן בתור אפוקריפים[3].

ע"ד ההשתמשות בכתובים כדבר בעתו[4] יש מאמר מענין של ריב"ח, שע"י המאמר שהובא ישם סתם, אבל לפי הנראה שזהו ברייתא עתיקה, הוא מתבאר היטב. בזה יש לנו עדות נאמנה שהיו משתמשים בפסוקי המקרא לעניני חול ולהלצה. זהו לשון הברייתא[5]: הקורא פסוק של שיר השירים ועושה אותו כמין זמר והקורא פסוק בבית משתאות בלא זמנו מביא רעה לעולם, מפני שהתורה חוגרת שק ועומדת לפני הקב"ה ואומרת לפניו: רבש"ע! עשאוני בניך ככנור שמנגנין בו לצים. אמר לה: בתי, בשעה שאוכלין ושותין במה יתעסקו? אמרה לפניו: רבש"ע! אם בעלי מקרא הן יעסקו בתורה בנביאים ובכתובים, אם בעלי משנה הן, יעסקו במשנה[6] בהלכות ובאגדות ואם בעלי תלמוד הן, יעסקו בהלכות פסח בפסח, בהלכות עצרת בעצרת, בהלכות החג בחג. העיד ר' שמעון בן אלעזר בשם ריב"ח[7]. כל הקורא פסוק בזמנו מביא טובה לעולם, שנא' (משלי ט"ו כ"ג): ודבר בעתו מה טוב.

---

[1]) ויקיר ליד. רות ר' לאותו פסוק. יסוד הבאור הוא הפשט הפשוט של המלות „עשה עמי" (כמו „ועשית עמדי חסד ואמת" בר').

[2]) בפרק השלום, שבו נגמרת מסכת דרך ארץ.

[3]) בפרקי דר"א יש רק שלשה דברים בשם ר' יהושע. פ' ה' ע"ד מקורות מעיני הרפואה; פ' כ"ח ע"ד הכתוב בר' ט"ו י'. פ' מ"ג ע"ד התשובה עם משל מהמלך מנשה. במדרש משלי ו' ה' יש מאמר אחר של ר' יהושע ע"ד התשובה. ע' לעיל 114 הע' 6.

[4]) השוה לעיל 119.

[5]) סנהדרין ק"א. השוה מאמרו של ר"ע להלן פרק י"ב סעיף ד' קרוב לסוף.

[6]) כאן צריך להוסיף „במדרש" (ע' רבינוביץ IX, 305. השוה: R. d. E. J. XXXVIII, 212

[7]) בספרים בא בטעות ר' שמעון בן חנניה שבאה ע"י שר' שמעון ב"א אמר זה בשם ריב"ח.

פרק תשיעי.

ר' אליעזר המודעי.

העיר הקטנה מודיעים, לא רחוק מירושלים, המפורסמת ע"י החשמונאים, היתה עיר מולדת של התנא אליעזר, שעל שמו תמיד נוסף שם עיר מולדתו, המודעי; הוא התנא היחידי, שהמסרת השאירה שמו לדורות עולם רק בחלק האגדה. מיתתו היתה, לפי דברי האגדה, מות קדושים סמוך לחרבן ביתר[1]. ר' אליעזר המודעי (שהיה דודו של בר־כוכבא) היה עסוק בשקו ובתעניתו ובכל יום מתפלל ואומר: רבש"ע! אל תישב בדין היום, אך אחד מן השומרונים גרם לו שבר כוכבא יחשד את דודו התנא, שידו עם הרומאים, ובעט בו ברגלו ומת. יצאת בת קול ואמרה (זכרי' י"א י"ז): הוי רועי האליל עוזבי הצאן חרב על זרועו ועל עין ימינו. אמרה לו: אתה [חובשת] זרועך של ישראל וסימית עין ימינך, לפיכך זרועו של אותו האיש יבש תיבש ועינו כהה תכהה. מיד גרמו עונות, ונלכדה ביתר, ונהרג בן כוזיבא. אם קצו של ר"א המודעי הגיע עד סוף התקופה, רבת הדמים ההיא, הנה ראשית דרכו היתה עוד בעשרת הראשונה אחרי חרבן הבית. כמו שראינו למעלה[2], היה ר"א המודעי חשוב מאד בעיני ר' גמליאל וחבריו בתור מבאר המקרא, [שאמרו: עדיין אנו צריכין ל„מודעי"] וגם ראשי היהדות שבארץ ישראל שהיו אחרי מות ר' גמליאל חשבו אותו בתור אוטוריטט במקצוע האגדה. אנו מוצאים אותו קורא יחד עם ר' אליעזר בן עזריה בספר ירמיהו ומבארים את היעודים של הנביא ההוא[3]. אמנם ר' טרפון מצא פעם לנחוץ, בשמעו איזה דבר של גוזמא מפי ר"א המודעי, לאמר לו בדרך רגזנות, שהיתה ממדתו: עד מתי אתה מגבב דברים ומביא עלינו[4]; אולם אנו מוצאים, שר' טרפון בעצמו ושאר חבריו, כשנתקשו

---

[1]) ירו' תענית 68 ע"ד בסוף. איכה ר' ב' ב'. השוה מדרש עשרת מלכים Horowitz, Bill. Hagg. I, 50 [2]) ע' לעיל 68.

[3]) פסיקתא 143 ע"א. ראב"ע ור"א המודעי הוו יתבין ועסקין בהדין קרייא. (השוה פסיקתא ר' כ"א (103 ע"ב הוצ' איש שלום) ובתנחומא ב' יתרו 14 ע' 77).—המסרת שר"א בן עזריה אמר בשם ר"א המודעי, שקשה להאמין בה כשהיא לעצמה, מוכחשת לגמרי, כי במקום ההוא (שבועות ל"ה:), לפי כ"י מינכן, צריך למחוק זה לגמרי. ע' ד"ס.

[4]) יומא ע"ו. במכילתא לשמות ט"ז י"ד (49 ע"א) אומרים החכמים אליו: מודעי, עד מתי אתה מתמה עלינו. מתמה=ספְּלִיא (בספורו של הר סאתינם, איכה ר' א' א').

באיזה דבר של אגדה, פנו לעז"ה לאוטוריטט של ר"א המודעי[1]. הפלוגתות שהיו בין ר' יהושע בן חנניה ובין ר"א המודעי באיזה פרשיות שבס' שמות, שנזכרו לעיל, מעידות ששני החכמים האלה עסקו ביחד בבאורי המקרא על דרך האגדה. ע"ד הפלוגתות ההן, נקדיש סעיף מיוחד להלן. ואולם מתחילה נשים את שיור הירושה האגדית שנשארה ממנו בכמות מועטה.

א.

ר' אליעזר המודעי מציין את האגדה, שהיא היתה תכן חייו, ע"י הגדרה הפשית של המלה הגדה „שהיא מושכת לבו של אדם כמים"[2]. אי אפשר לציין יותר ברור מזה את ההשפעה שמשפיע באור הכתובים בדרך האגדה על לב האדם ואת המטרה הדרישנית־המעשית, שאותה מבקש הדרישן העממי בחקירת המקרא. אולם הבאור הזה למלת „הגדה" מגדיר גם כן את השיטה של חכמי האגדה, והלבשת הרעיון, שבהן היו משעשעים את האזן ע"י חִנָם וצחקם הקל וקונים במשיכה את הלב ומעוררים להדוד, לרגש ולדמיון. הבל, שהספרות המסורתית השאירה רק קטעים קטנים מהאגדה של ר"א המודעי, שהיתה בודאי פרושה על כל כתבי הקדש. אך גם המעט שנשאר נותן לנו את האפשרות, להבין את אפן באוריו. גם הפתגם המיוחס לו[3] אינו פתגם פשוט, אלא במדה

---

[1]) אסתר ר', ב' ה' (ריש פ' ו') שו"ט קי"ו ג'. על הכתוב (שם) עושי צדקה בכל עת. נמנו בעליית ר' טרפון איזהו שעושה צדקה בכל עת? אם תאמר אלו סופרים ומשנים — אינם לא אוכלין ולא שותין ולא ישנים (ואיך הוא אומר „בכל עת') ? אלא אלו כותבי תפלין ומזוזות — אינן לא אוכלין ולא שותין ולא ישנים? אלא אי זה הוא עושה צדקה בכל עת? הוי אומר: זה המגדל יתום בתוך ביתו. תימר שאין מתגלגל ערום בלילה (כלו': היתום לפעמים יוצא מביתו ערום בלילה לצרכיו ואז הלא אין מי שיעשה עמו צדקה)? אמרו: עדיין אנו צריכין למודעי. בא ר"א המודעי ולמד: לא דברה תורה אלא מתוך פרוסה שאוכלה בתוך ביתו (כלו': הכח, שיש לו ליתום לצאת בלילה, בא מתוך הפרוסה, שאכל אותה, ונמצא, שגם בעת צאתו, כח הצדקה אצור בו). בתלמוד הבבלי (כתובות נ'.) נשארה רק מסרת משֻׁבשת מהשיחה הזאת: חכמי יבנה וי"א ר"א — כלומר: המודעי—זה המגדל בניו כשהם קטנים. ור' שמואל בר נחמני אומר: זה המגדל יתום. וגם הנוסח שבשו"ט נשתנה ע"י השפעת הנוסח שבבבלי ומיוחס שם לר' טרפון בתשובתו הראשונה, מה שבבבלי אומר זה רב הונא או רב חסדא.

[2]) הוא מבאר את הכתוב שמות ט"ז ל"א „כזרע גד" דומה להגדה שמושך לבו של אדם, מכילתא לאותו פסוק (51 ע"א) ובבבלי יומא ע"ה. אחרים אומרים: שמושכת לבו של אדם כמים (השוה מאמרו של ר' יהודה הנשיא לשמות י"ט ט' שבת פ"ז. (בארמית נגיד=נמשך).

[3]) אבות ג' י"א, אדר"נ כ"ו, ספרי במדבר ט"ו, ל"א (§ 112) ב. סנהדרין צ"ט. לפ"ד יילינק—Litteraturblatt des Orients X, 414 פתגמו של ר"א הוא תוכחה

ידועה הוא תכן של דרשה, שבה שפך תוכחתו העזה על עונות הדור: המחלל את השבתות[1], והמבזה את המועדות, והמפר בריתו של אברהם אבינו[2], והמלבין פני חברו ברבים[3], והמגלה פנים בתורה [שלא כהלכה][4], אעפ"י שיש בידו תורה ומעשים טובים[5] אין לו חלק לעולם הבא[6]. מדרשותיו אנו רואים, שהוא תופס איזה משפט כללי ובו משתמש לבאר איזה כתובים ביחד. — במדבר כ"ז י"ד: כי בחטאו מת—רא"ה אומר: בוא וראה כמה צדיקים חביבים לפני הקב"ה[7], שבכל מקום שמזכיר מיתתם, שם מזכיר סרחונם, וכל כך למה—שלא יהא פתחון פה לבאי עולם לומר: מעשים מקלקלים היו להם בסתר, לפיכך מתו. וכך בארבעה מקומות[8] מזכיר מיתתן של בני אהרן ובכל מקום שהוא מזכיר מיתתן, מזכיר סרחונם, להודע שלא היה בהם אלא זו בלבד. —

נגד השליחים הנוצרים, כת האביונים (Ebioniten) והידענים (gnostiker). השוה: מאמרו של נוטמן ע"ד הכונה הפולמוסית שבפתגם זה, מאנאטסשריפט 42 יאהרגאנג (1898) זייטע 303 f. f. 337, ff.

[1]) כך הוא לפי אדר"נ וזה יותר מתאים „להמבזה את המועדות" מהנוסחא הרגילה „המחלל את הקדשים", שאין לה באור אלא ע"י הדחק.

[2]) כך הוא הסדר בכל המקורות, מלבד במשנה. במקום הסיפר בריתו של א"א, יש נירסא באדר"נ דומה לבבלי שבועות י"נ. בטוי יותר ברור: המיפר את הברית בבשר, שזהו מצות מילה, ע' גרץ IV[2], 79.

[3]) בספרי ובאדר"נ חסר המשפט הזה. גם בבבלי ע"פ איזה כ"י וציטטים עתיקים (ע' ד"ס לאותו ענין). גם ב„אבות" עצמה הוא עוד תלוי בספק. (ע' „בית הבחירה" הוצ' שטרן 17 ע"א).

[4]) המלות הבאות בסוגריים חסרות באבות דר"נ ובנוסח המשנה הירושלמית הוצ' Lowe בספרי חסר כל המשפט הזה, אך זוהי שגיאה, כי בדרשו את הכתוב „דבר ה' בזה" צריך להוסיף: זה המגלה פנים בתורה. במה שנוגע לפרטי המשפט הזה והרחבתו בתלמוד הבבלי, מהו „שלא כהלכה" ע' Die älteste Terminologie S. 142. 151

[5]) בספרי: שיש בידו מצות הרבה.

[6]) בספרי: כדי הוא לדחותו מן העולם. בנוסחא השניה של אדר"נ פ' ל"ח (ע' 87) נתרחב הפתגם הזה: כל המחלל את התורה ואת הקדשים והמועדים והסיפר בריתו של א"א, אעפ"י שיש לו מע"ט, אין לו חלק לעוה"ב. וכל המבזה את התורה... אין לו חלק לעוה"ב. החלק השני נבדל מהראשון רק בפעל „המבזה" שאינו בראשון. אפשר מאד, כי המשפט הזה בא ע"י שנחסר המשפט „המגלה פנים בתורה" ונשלם ע"י „המבזה את התורה". (המתאים לכתוב „כי את דבר ה' בזה) ואח"כ בא כבר בטעות שאר הדברים שבאו בחלק הראשון של הפתגם. בכל אפן הבטוי „את התורה" לא מהמקור הראשון מוצאו.

[7]) ספרי לאותו פסוק § 137. מקוצר ובסדר אחר בפסיקתא 172 ע"ב, ויקרא ר' כ'.

[8]) בויקרא י' א', ט"ז א', במדבר ג' ד', כ"ו ס"א.

— במדבר ל"א ה'. וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה. ר"א ה אמר: בוא וראה כמה חיבתן של רועי ישראל, שעד שלא שמעו שמיתתו של משה מתעכבת למלחמת מדין, מה כתיב בהם? (שמות י"ז ד'): עוד מעט וסקלוני; מששמעו שמיתתו של משה מתעכבת למלחמת מדין, התחילו מתחבאים, אעפ"כ נמסרו על כרחם[1].

— כבר היה ר' טרפון והזקנים יושבין, ור' אליעזר המודעי יושב לפניהם. אמר להם ר"א המודעי: ששים אמה היה גבהו של מן, אמרו לו: מודעי! עד מתי אתה מתמה עלינו! אמר להם: מקרא הוא מן התורה; וכי איזו מדה מרֻבה: מדה טובה או מדת פורעניות? הוי אומר: מדה טובה מרובה ממדת פורעניות. במדת פורעניות הרי הוא אומר: [וארבות השמים נפתחו[2], בר' י"ז י"א, ונאמר]: חמש עשרה אמה גברו המים (שם פסוק כ'), ובמדה טובה מה הוא אומר? (תה' ע"ח כ"ג) ודלתי שמים פתח... מיעוט דלתות שנים. וכמה ארבות בדלת? ארבע; ארבע וארבע—הרי כאן שמונה. באו והשבו — ששים אמה היה גבהו של מן[3]. — המדריש הזה עלה בידינו מן הגולה[4]: בכל מקום שנאמר „ויהי בימי" אינו אלא צרה (וַי—הָי)[5].—

[1]) ספרי לאותו פסוק § 157 היסוד של הדרשה היא שהפעל „וַיִּמָּסְרוּ" בנפעל*) אפשר לו להתבאר ע"י כפיה, ולא רק בתור קבלת הפעולה סתם.

[2]) [מיעוט ארבות—שתים, ונמצא משתי ארבות ט"ו אמה—המתרגם].

[3]) . מכילתא לט"ז י"ד (49 ע"א). בשנוי קצת ביומא ע"ו. בסנהדרין ק' ע"א וע"ב משתמש ר' מֵאיר בכלל זה מבלי הזכר את שמו של ר"א המודעי (ע' ד"ס). בסוטה י"א אומר זה רבא. [באדר"נ ל' אמר את הכלל הזה ר"ע—המתרגם].

[4]) ויק"ר י"א. בפסיקתא ר' ה' במקום „מן הגולה" כתוב „מבבל". בבבלי מגילה י': דבר זה מסורת בידינו מאנשי כנסת הגדולה. השוה לבטוי הראשון „על שעלה בידם מאשורי" ירו' מגילה 71 ע"ב. בבלי סנהדרין כ"ב. [שמות המלאכים] עלו בידם מבבל, ירו' ר"ה 56 ע"ד. לנגד הבטוי השני השוה: דבר זה מסרת בידינו מאבותינו יומא כ"א. ושם נסמן. וע' עוד Die älteste Terminologie S. 107 שם צריך להוסיף רבן גמליאל מסורת... בידו מאבותיו (ירו' ר"ה 58 ע"ב) ועוד מדרש הגדול בראשית (153 (Hs. Berlin הובא ע"י More ב297 Oriental. Litteraturzeitung III Jahrg. Col דורשי אגדות אומרים: מסרת היא בידן, שבאותו פרק שיצא יוסף מבית האסורים מת יצחק.

[5]) כך מוסר ר' ברכיה (ע' לעיל 94) בשם ר"א המודעי בויק"ר י"א. ור' תנחומא אומר זה בשם ר' חייא. ב"ר ס"ב ופתיחתא לרות רבה מתאימים עם ויקרא רבה, אך חסר שם „המודעי" אחרי ר"א. אחרי הכלל הזה באו שם חמשה פסוקים שמתחילים בויהי בימי ושנתבארו ע"י ר' שמואל בר נחמן (אג' אמוראי א"י ח"א 539 הע' 6) ואח"כ בא מאמרו של ר' יוחנן ע"ד הפסוקים המתחילים ב„ויהי" שנ"ב ר' שמואל בר נחמן משלים

*) ואולי מפני שלא כתוב וַיֵּחָלְצוּ, כמו שכתוב בפסוק שלפני זה „הֵחָלְצוּ מאתכם", שזה מראה על הליכה ברצון הטוב, אלא אומר וַיִּמָּסְרוּ—ע"י כפיה ואונס.—המתרגם.

מאמרים אחרים של ר' אליעזר המודעי עוד נפגיש במחלקותיו עם ר' יהושע. כאן הננו להביא עוד באורים אחדים שלו לאיזה מקראות.

בר' י"ח ג'. ויאמר אדני וכו', אף זה הוא קדש [נגד דעתו של תנא קמא שאמר: כל השמות האמורים באברהם קדש, חוץ מזה שהוא חול][1].

— בר' כ"ד א'. וה' ברך את אברהם בכל. זו היא איצטגנינות גדולה, שהיתה בידו של אברהם אבינו[2].—

— בר' מ' י'. ובגפן שלשה שריגים. גפן זה ירושלים; שלשה שריגים זה מקדש, מלך וכהן גדול; והיא כפורחת עלתה נצה — אלו פרחי כהונה; הבשילו אשכלותיה ענבים אלו נסכים[3].

– בר' מ"ט ד', „פחז" הפוך את התיבה ודורשה: זעזעתה, הרתעתה, פרח חטא ממך[4].

אותם או יותר נכון סנדיר אותם (שם ח"א 162 הע' 2). מה שנתערבב המאמר האחרון עם מאמרו של ר' אליעזר הביא במקורות אחרים — אסתר ר' בראש, תנחומא הוספה לפ' שמיני, פסיקתא ר' ה' וז', במדבר ר' י"ג—לידי בלבול גדול. זה נראה גם במסרת הבבלית ע"ד „ויהי" (מגילה י':) והאמוראים מחולקים איך לישב את הדבר.

[1]) שבועות ל"ה: ע' לעיל ע' 114 הע' 3.

[2]) תוס' קדושין ה' י"ז. בבבלי ב"ב ט"ז: איצטגנינות היתה בלבו של אברהם אבינו שכל מלכי מזרח ומערב משכימין לפתחו. ביומא כ"ח ב' ששם מובא המאמר סתם: איצטגנינות גדולה היתה בלבו. השם איצטגניות (נ"א: איסטגנינות) נגזר בתור שם מפשט מהיונית ע"י שנוי גדול באותיות מאסטרולוגיא. אסטרולוגוס (גם אצט' αστρολογια) בתלמוד הירושי' ובמדרש נמצא באמת רק בצורה האחרונה שהיא הנכונה. אם למשל בבבלי שבת י"ג. אומר אברהם: „הסתכלתי באיצטגנינות שלי" והקב"ה עונהו: צא מאיצטגנינות שלך. נגד זה נאמר בב"ר מ"ד: נביא אתה, ואין אתה אסטרולוגוס. נגד הבטוי הסתכלתי באיצטגני שלי, נאמר בירו' ע"ז 41 ע"א: „והנה חמי באסטרולוגיא דידיי" ויק"ר ל"ו: צפה אותו שלטון באוסטרולוגיא דידיה. אם הנוסח בתוספתא „בידו" הוא נכון, אז אפשר לחשב שכונתה למכשירי האסטרולוניה והלוחות, שעל ידם ראו את הנולד. במאמר אחד של ר"א המודעי נזכרו בפירוש מכשירים כאלה. על הכתוב (שמות י"ח כ"א) „ואתה תחזה" מבארת המכילתא לאותו פסוק: „באספקלריה במחזית זו שחוזין בה המלכים". כאן לא צריך לחשב ע"ד ראי פשוט speculare אלא ע"ד כלי מכשיר של האסטרולוגים „שבו חוזין המלכים", וגם משה בו יחזה לבחר אנשים הגונים. זאת אומרת, שישתמש בשביל הבחירות ב—Horoskop. (עוד נסיונות אחדים בבאור המלה הזאת ע' אצל קרוים Lehnwörter II, 119). [3]) חולין צ"ב.

[4]) ע' לעיל 68 שבת נ"ה; בתנחומא: מסרס את התיבה. ע' שאר הבאורים של ר"א לברכת ראובן לעיל 93. נשארו מר' אליעזר לא מעט דרשות של נוטריקון ע' לקמן 146 הע' 4 ע' 149 הע' 2, שם הע' 5. דרשה שכזו למלת „נחית", תה' ע"ז כ"ב, שמכל אות הוא עושה משפט שלם, נמצא בתנחומא ב' בשלח 15. (ומזה בילקוט לאותו פסוק ח"ב בכר, כרך א'—10.

— בכתב זה [אשורית] נתנה תורה לישראל, שנא׳ (שמות כ״ז י׳): ווי העמודים, ורן שהן דומין לעמודים (כמו שהעמודים לא נשתנו כך הווין — כלומר האותיות לא נשתנו) ואומר (אסתר ח׳ ט׳): ואל היהודים ככתבם וכלשונם, מה לשונם לא נשתנה, אף כתבם לא נשתנה[1].

— דבורה וברק אמרוהו (למזמורי הלל) בשעה שעמד עליהם סיסרא. הם אמ״ו: „לא לנו ה׳״, ורוח הקדש משיבה ואומרת (ישעי׳ מ״ח י״א): למעני למעני אעשה[2].

— אסתר ה׳ ב׳. יבוא המלך והמן אל המשתה. מה ראתה אסתר שזמנה את המן? קנאתו במלך, קנאתו בשרים (כלו׳: רצתה לעורר קנאה בלב המן שיהרג את המלך ובלב המלך שיהרג את המן, ובין כך ובכך תתבטל הגזרה)[3].

— ישה״ש ו׳ י׳, איומה כנדגלות. כדגלים אין כתיב כאן, אלא כנדגלות, כדור שנתנדנד לגלות ולא גלה, ואיזה? זה דורו של מלך המשיח, הדא הוא דכתיב (זכריה י״ד ב׳): ואספתי את כל הגוים ירושלים למלחמה[4].

בדרשה האחרונה פותח ר׳ אליעזר ע״י ראיות מן הכתובים את הפֶּרְסְפֶּקְטִיבָה של הגאולה המְקֻוָּה. עוד דרשות משיחיות ישנן מר׳ אליעזר, שנתן נפשו בעת שנסו אחיו להביא את הגאולה ביד חזקה, ושבודאי בהיותו בחיים עזר לא מעט לחזק תקות הגאולה בתוך עמו[5].

— על השאלה ששאל אותו ר״א בן עזריה על הכתוב (ירמי׳ ג׳ י״ז): ונקוו אליה כל הגוים לשם ה׳ לירושלים, איך תכיל העיר את כלם? ענה ר״א המודעי: הקב״ה אומר לה: האריכי, הרחיבי, קבלי אוכלוסיך, שנא׳ (ישעי׳ נ״ד ב׳):

תתי״ח. קודם דרשתו של ר׳ אליעזר יש עוד שתי דרשות: אחת כתמית והשנית מר׳ יהושע (בן חנניה) ואח״ז באה דרשה של „חכמים״. בתנחומא ריש מסעי וכן בבמדבר ר׳ ריש כ״ג יש גם כן ארבע דרשות בשנויים מהנוסח שבא בתנחומא ב׳. האומרים הם: ר׳ אליעזר, ר׳ יהושע, ר׳ עקיבא ורבותינו (בתנחומא: ורבי).

[1]) תוספ׳ סנהדרין ד׳ ח׳. ירו׳ מגילה 71 ע״ג; ב׳ סנהדרין כ״ב. ר׳ שמעון בן אלעזר בשם ר׳ אלעזר בן פרטא בשם ר״א המודעי. בירושלמי: שיהו הווין דומין לעמודים, ובבבלי: מה עמודים לא נשתנו, אף ווין לא נשתנו.

[2]) פסחים קי״ז: ע׳ לעיל 110 [3]) מגילה ט״ו: ע׳ לעיל 68.

[4]) שהש״ר לאותו פסוק. ר׳ הונא בשמו. ובר מחלקתו, ר׳ יודן, אומר בשם ר׳ אליעזר ב״ר יוסי הגלילי: זה דורו של חזקיהו, ע׳ ח״ב 290, 4.

[5]) השוה פרנקל מאנאטסשריפט יאהרגאנג 1854 ז׳ f. 157

הרחיבי מקום אהלך וכו'[1]. — בשכר שמירת השבת הבטיח להם הקב"ה ליתן להם „שש מדות טובות: ארץ ישראל, ועולם הבא, ועולם חדש, ומלכות בית דוד, וכהונה ולויה[2]". את שש המדות הטובות האלה מוצא ר"א המודעי גם בשמות י"ח ט', „על כל הטובה" — טובה, הטובה, כל הטובה, על כל הטובה*)[3]. — עתידים שרי אומות העולם לעתיד לבוא, שיבואו לקטרג את ישראל לפני הקב"ה ואומרים: „רבש"ע! אלו עבדו עבודה זרה ואלו עבדו ע"ז, אלו גלו עריות ואלו גלו עריות, אלו ששפכו דמים ואלו שפכו דמים, מפני מה אלו יורדין לגיהנם, ואלו אין יורדין?" והקב"ה משיב להם ואומר: אם כן הוא ירדו כל העמים עם אלהיהם לגיהנם, הה"ד (מיכה ד' ה'): כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו, ואנחנו נלך בשם ה'.„ הוא שאמר דוד ברוה"ק (תה' כ"ג ג'): גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי[4]. בחזון אחר[5] מתאר לנו ר"א המודעי: מה שמועה שמע (יתרו) ובא? מתן תורה שמע ובא, שבשעה שנתנה תורה לישראל, זעו כל מלכי האדמה בהיכליהם, שנא' (תה' כ"ט): ובהיכלו כלו אומר כבוד. באותה שעה נקבצו כל מלכי אומות העולם אצל בלעם הרשע, אמרו לו: בלעם, שמא המעשה הזה עושה לנו כשעשה לדור המבול, שנא' (שם): ה' למבול ישב[6]? אמר להם: שוטים שבעולם! כבר נשבע הקב"ה לנח שאינו מביא מבול לעולם, שנא' (ישעי' נ"ד ט'): „אשר נשבעתי מעבור מי נח עוד על הארץ. אמרו לו: שמא מבול של מים אינו מביא, מבול של אש מביא? אמר להם: אינו מביא לא מבול של איש ולא מבול של מים, אלא תורה נתן הקב"ה לעמו ולידידיו, שנא' (תה' שם): ה' עוז לעמו יתן. כיון ששמעו כלם מפיו הדבר הזה, ענו כולם ואמרו: ה' יברך

---

[1]) פסיקתא 143 ע"א. ע' 141 הע' 2. שתי נוסחאות אחרות של שיחה אגדית זו נמצאות שם בפסיקתא רבה ובתנחומא שהובאו שם.

[2]) מכילתא שמות ט"ז כ"ה. חולק על ר"א ור"י. ע' לעיל 106 הע' 4. „עולם חדש" הוא סדר העולם החדש שיבוא אחר ביאת המשיח. [3]) מכילתא יתרו שם. ע' לעיל 109.

[4]) שהש"ר ב' א'. הדיאלוג הזה רק עם תשובות אחרות נשנה כסה פעמים במדרש, שהש"ר ח' ה', רות רבה בתחילתה, שו"ט א' (ע' 21) וכו'. השוה אג' אמוראי א"י ח"ג 171, 2.

[5]) מכילתא י"ח א' (ע' 57 ע"א), זבחים קט"ז. כל זה בנוי על יסוד דרשה דרמטית לשלשת הפסוקים האחרונים של מזמור כ'.

[6]) הוא דורש „ה' למבול ישב" בדרך שאלה.

---

*) טובה, כל הטובה—הרי שלש—„ועל" מוסיף עוד שלש כנגדן. ראה"ז.

את עמו בשלום. ופנו והלכו א"ש למקומו[1]. — עוד הזון אחד נשאר מר"א המודעי ששייך ג"כ למתן תורה: ספר וסייף[2]. נתנו מכורכין מן השמים, אמר להם הקב"ה: אם שמרתם מה שכתוב בספר הזה, הרי אתם ניצולים מן הסייף, ואם לאו, סוף שהוא הורג אתכם, והיכן הוא משמען של דברים, שנא' (בר' ג' כ"ד): ויגרש את האדם... ואת להט החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ החיים[3].

ב.

המחלקות שבין ר' יהושע בן חנניה ובין אליעזר המודעי הן באור־כפול על איזה פרשיות בשמות, על חנייתם של ישראל במרה (ט"ו, כ"ב—כ"ז), על נס המן (ט"ז), מלחמת עמלק (י"ז) וביאת יתרו (י"ח). בהם אנו מוצאים עדות מחכימה ומענינת של דרישת המקרא באותה התקופה העתיקה של התנאים. מצד אחד תגלה לעינינו הקירת המקרא של ר' יהושע, שמבקש תמיד את הפשט הפשוט ואת ההבנה ההסטורית של הענין, ומצד השני—שמוש של ר' אליעזר במקראות באפן אמנותי ביותר שבתור דרשן אגדי מומחה, הוא משתמש באפן חפשי בכל האמצעים שהוא מוצא בדרכי הדרשה, לבאר את המלים והחמר ההסטורי שבכתבי הקדש, ובכל מקום שזהו מתאים למטרתו הוא מבאר גם באפן אליגורי ומראה ברור, כי אין כונתו לבאר כל כך את הכתוב, אלא לבקש בו משלים, יחסים ורמזים, ולקחת מזה כל מה שיכול להועיל להעורת הרגש. ואולם הגבול שבין שני הדרכים האלה בבאורי המקרא, שמְּסֻפָּרִים מתוך המחלקות האלה, אינו די חזק, ולפיכך אנו מוצאים, שאחד מהחולקים עוזב לפעמים את דרכו הרגילה ובוחר דוקא בדרך חברו, כמו שנראה מתוך הפרטים שנביא לקמן[4].

---

[1]) משפטו של ר"א המודעי ע"ד אוה"ע נזכר לעיל 26 (ע"פ משלי י"ד ל"ד) וחסד לאמים חטאת, כל צדקה וחסד שאוה"ע עושין חטא הוא להם, שאין עושין, אלא לחרף אותנו בו, שנא' (ירמי' מ' ג'): ויבא ויעש ה' כאשר דבר כי חטאתם לה' ולא שמעתם בקולו. ב"ב י'. [2]) בויקיר ובדברים ר' „הסייף והספר".

[3]) ספרי דברים י"א כ' (79 ע"א) ומזה (מקוצר) דברים ר' ד': ר' אליעזר אומר: בויקיר: תני בשם ר' אליעזר בילקוט ח"א תת"ס ובח"ב רנ"ו כתוב שם התאר „המודעי". „עץ החיים" הוא דורש באפן אלינורי על התורה (ע"פ משלי ג' י"ח). לפני זה בא חזון שבזה מרשב"י (ע' אג' התנאים ח"ב 89, 4.) השוה עוד Die älteste Terminologie S. 157

[4]) אחרי שכל המחלקות הבאות לקמן הן במכילתא לאותם הפסוקים שנרשמו בפנים, לפיכך אין לנו לציין בכל מאמר ומאמר את מקורו. וכן כל הכתובים הם מספר

ההבדל המובהק בין באורי המקרא של ר"י ובין אלה של ר"א נראה כבר בבאורם למלות בודדות. את המלות „דק, מחספס, ככפור" (שמות ט"ז י"ד) מבאר ר"י במובן פשוט וקרובים יותר אל תאור סימני חמן[1], ור"א מוצא בהן על יסוד דרשת המלה רמזים באיזה אפן ירד הלחם מהשמים[2] [„דק שהיה יורד מן הרקיע, שנא' (ישעי' מ' כ"ב): הנוטה כדוק שמים, ולפי שהיה יורד מן הרקיע, יכול יהא יורד צונן? תלמוד לומר פס, יכול יהא יורד בקולות, ומנין שאינו יורד אלא בשתיקה? תלמוד לומר: חס. יכול יהא יורד על הארץ, ומנין שאינו יורד אלא על הכלים? ת"ל: ככפור.] עוד שני בטויים, שהכתוב משתמש בהם לתאר את המן, הם מבארים ג"כ באופנים שונים (ט"ז ל"א)[3]. אחד מהבטויים ההם „גד" מבאר ר"א: כהגדה זו שמושכת לבו של אדם כמים[4].

— י"ז י"ג. ויחלש. ר"י אומר: ירד וחתך ראשי גבורי עמו העומדים במלחמה (דריש „ויחלש" מן חליש, שהרג את הגבורים ונשארו החלשים), ור"א אומר בו לשון נוטריקון—וַיְּחַל—וַיִּשַּׁבֵר[5]. — ט"ו כ"ה. נסהו. שם נשא לו גדולה

„שמות" וע"כ למותר לציין את שם הספר. ודי לנו לציין רק את הפרשה והפסוק. הר"ת ר"י—ר' יהושע [בן חנניה] ור"א—ר' אליעזר [המודעי]. בסדר דומה לזה סִדר חלק מםחלקותיו של ר"י ור"א המודעי אצל לודביג א. רוזנטל Einige uber die Agada der Mechiltha (Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut S. 463 ff.) מבלי להזכיר את הסדור שלי (Siehe R. d. E. d. XXXV, 123)

[1]) אל המלות „דק מחספס" צריך על יסוד התרגום (וגם בפשיטא — מתקלף) להשלים—כדעת פרידמן — [מלמד שהיה דק] ונקלף. ר"י מבאר מחספס מפעל, חסף=חשף, כלוי: קלף, שנתרחב למחספס; כפור הוא לדעתו גליד.

[2]) דק—שבא משמים מן „דק" (ישעי' מ' כ"ב); כפור=מכסה, מלשון כפרת; מחספס דורש נוטריקון חס (=הס או חש, השוה: חשמל, חגיגה י"ד:) שהמן לא השמיע קול ברדתו. „פס" מורה שהוא לא ירד צונן וקשה. המבארים מתקשים למצוא את הגנוז שבין „פס" לצונן. אולי הוציא זה מן „אפס" דומה ל„ניטח", שבנוטריקון ממין אחר, שאמר ר"ש בן לקיש, יומא ע"ז:*).

[3]) כצפיחת, ר"י אומר כְּפָס (λοπας=כמחבת) וכעין אסקריטי (ἐαχαρίτης—עֻגה). ר"א אומר: כסלת זו שצפה על גבי נפה וגלושה בדבש ובחמאה (דריש צפח—צפה). באורו של ר"י לסלת גר דומה לזרע פשתן. [אי] מה זרע פשתן אדום, כך זה אדום? ת"ל: לבן. מנין זה לר' יהושע—לא נתברר. [4]) ע' לעיל 142 הע' 2.

[5]) לפי ההוספה מהגליון שבילקוט פירוש ויחל=ויזע, הפיל עליו חיל ופחד (וַיָּחֶל), אך, לפי מה שיתבאר לקמן, ע' 155 צ"ל וַיְּחַל.

*) ראה"ו במדות סופרים למכילהא מבאר ש„פס" באת ב"ש „חס", ו„חס" כמו „הס", מלמד שירד בשתיקה.

דברי ר״י, שנא׳ (מ״ב כ״ה כ״ז): נשא אויל מרודך, ואומר:- נשא את ראש בני גרשון (במדבר ד׳) (ר״י נטה בבאורו מהאורתוגרפיה נסה—נשא, מפני שמצא שלפי הבאור הפשוט של „נִסָּהוּ״ אינו מתקשר עם מה שנאמר בכלל בפסוק הזה). א״ל ר״א המודעי: והלא גדולה אינה תלויה אלא בשין, וכאן לא כתיב אלא בסמך? הא מה ת״ל: ושם נסהו? ושם נסה המקום את ישראל [1].

בבאורים למלות אחרות אין המחלקת ביניהם ע״ד דקדוק המלה (אטימולוגיה), אלא חלוקים בהבנת המלה, הנרדפת למושגים שונים, כן למלת „נבל״ י״ח. י״ח. ר״י אומר: ילאו אותך ויקנטרו אותך [2] ור״א אומר: ינבלו אותך, כתאנה זו שעליה נובלות.—י״ח א׳. כהן. ר״י אומר: כומר היה, כענין שנא׳ (שופטים יח, ל.): ויהונתן בן גרשם וכו׳ היו כהנים לשבט הדני. ר״א המודעי אומר: שר היה, כענין שנא׳ (ש״ב ח׳ י״ח): ובני דוד כהנים היו [3].—י״ח כ״ז. וַיְשַׁלַּח. ר״י אומר: שלחו מכבודו של עולם, רא״ה אומר: נתן לו מתנות רבות [4].

הדבר מובן, שביחוד נמצאה סבה למחלקת בין ר״י ובין רא״ה במקום שיש איזו זרות בסגנון המקרא, איזה בטוי מפליא, אריכות לשון או קיצור, שכל זה דורש באור. החפש והעז שבבאוריו של ר״א נשקפים מתוך דבריו בכל עצם התפתחותם, אבל ר״י גם במקום שהוא מתרחק מהבאור הפשוט והטבעי, שואף תמיד לבאר באפן רַציונלי, וקשר המלות תמיד לנגד עיניו.

ט״ז ג׳. בְּרָעָב. היה צ״ל בְּרָעָב. ר״י אומר: אין לך מיתה קשה יותר ממיתת רעב, שנא׳ (איכה ד׳ ט׳): טובים היו חללי חרב מחללי רעב. רא״ה אומר: ברעב בא עלינו, רָעָב אחר רעב, דָבר אחר דָבר, חשך אחר חשך [5].—ט״ו כ״ד. „מה נשתה?״ לכאורה השאלה הזאת היא שְׁלֵוָה ופשוטה, ואינה מתאימה להתהלת הכתוב „וילונו העם על משה״. ולפיכך בא ר״י ואמר: היה להם להמלך בגדול שבהם תחלה, לומר מה נשתה, אלא שעמדו ואמרו דברי

---

[1]) תקונו של ילינק (אצל פרידמן) במקום המלה „תלויה״ אינו נחוץ. כי „תלויה״, כמו בכל מקום, פירושה תלוי באיזה דבר: הבאור של הפעל הנדון תלוי באורתוגרפיה שלו אם הוא בשין או בסמך.

[2]) ר״י מבאר ע״ד הכתוב בישעי׳ ל״ד ד׳ „וכל צבאם יבול״. ור״א מבאר ע״ד שעי׳ א׳ ל׳: כאלה נובלת עליה.

[3]) השוה: Lebrecht in Frankels Monatsschrift I. 1865. S. 306.

[4]) פרידמן מרמה „וישלחי לשְׁלָחִים מ״א ט׳ ט״ז, ואולי היה בדעתו של ר״י הכתוב בר׳ כ״ה ו׳ „נתן אברהם מתנות וישלחם״.

[5]) ברעב (לד׳ ר״א) בא=רעב. אולי עלתה במחשבתו של ר״א המלה „בגד״ (בא=גד). בר׳ ל׳ י״א.

תרעומת על משה. (ר"י דריש „וילנו העם על משה ועל אהרן" תחת שהיה להם מתחילה „לאמר מה נשתה"). וראה"ה אומר: למודין היו ישראל בדברי תרעומת על משה, ולא על משה בלבד אמרו, אלא על הגבורה[1]. — י"ז ז'. ויקרא שם המקום מסה. אחרי שלא נכתב מי קרא, באה ע"ז מהלקת בין ר"י ובין ר"א; ר' יהושע אומר: משה קראו מסה ומריבה (זהו מוכח מהמשך הכתובים). וראה"ה אומר: המקום קראו מסה, שנא' ויקרא שם המקום (הוא תופס את הכתוב כשהוא לעצמו ומבאר מלת „המקום" במובן שהיה רגיל כבר בזמנו — הקב"ה[2]) *). — וכן היא המחלקת ב"ח כ"ד ויעש כל אשר אמר, לפי דברי ר"י: ודאי ויעש כל אשר אמר לו חותנו. וראה"ה אומר: כל אשר אמר לו אלהים. (כנראה לא יפה היה בעיני ר"א, שמשה ימנה דיינים במצות חותנו[3]). יש באורים של ראה"ה שהם יותר מתאימים לפשט המלה בניגוד לדעתו של ר"י. אך עפ"י הרב אפשר למצוא איזה יסוד רציונלי משום מה נטה ר"י מהפשט הפשוט.—ט"ז ט"ו. ויאמר משה אליהם הוא הלחם וכו',

---

[1]) מחלקת זו (ע' ג"כ תנחומא ב' בשלח 18) נשנה שוב פעם, מבלי להסמך על היסוד הראשון של המחלקת, על הכתוב ט"ז ב', כמו שנשנה בט"ז כ"ה וט"ז ל'.

[2]) בילקוט במקום „המקום" נאמר בפירוש הקב"ה. ההוספה שבאה אח"כ במכילתא „מכאן לבית הגדול שקרוי מקום" יש לה כמה באורים, שאין להם יסוד, אחרי שתמיד כמו כאן השם בית דין הגדול הוא מציין את הסנהדרין. אבל כאן הוא בא במובן בית דין של מעלה—כמו שמוכיח גיגר J. Z. IX 26—השוה את הבטוי: „וה'—הוא ובית דינו". ירו' סנהדרין 18, ע"א. ב"ר נ"א (ע' אג' אמוראי א"י ח"ב 82) ר"א רוצה להגיד בזה, כי השם „המקום" להקב"ה, הרגיל כל כך, מקורו הוא בפסוק הזה. ומציין בזה את בית דין של מעלה, שזה יותר מוסבר ע"י השם המקום. באפן אחר מבאר זה ר' יוסי בן חלפתא ור' אמי (ע' פסיקתא ר' כ"א הוצ' פרידמן 104) ב"ר ס"ח, שו"ט, תהלים צ'. לא כדעת פריידנטל (Helenistische Studien I 72 f.) שמקורו הוא ביונית (τοπος), אלא „שזהו כנוי עתיק עברי", כמו שאומר גיגר (J. Z. XI 228 f.) בית דין במובן מקום, כנוי להקב"ה, נמצא במכילתא שמות כ"ב ג': ונגנב לב בית דין בידן. השוה עוד J. Lewy. Ein Wort über der Mechiltha des R. Simon, S. 9 A. 4; D. Hoffmann Deutsche Litteraturzeitung 1889, Col. 1531. S. Schechter J. Qu. Review VI, 420.

[3]) המלה „ודאי" לא צריך לחבר לדברי ר"א, כמו שרוצה פרידמן לתקן, אלא שר"י חשב שזהו ודאי שמשה שמע בקול חותנו. נגד דעת ראה"ה, שרק בקול אלהים שמע משה. את המלה ודאי אנו מוצאים גם במאמרו של ר"י לקמן 153 הע' 3.

---

*) אולי הוכיח ר"א ממה שלא נאמר „ויקרא שם המקום ההוא" כמו שנא' בבראשית כ"ב י"ד, ובזה שחסר פה „ההוא" נתן מקום לדרוש, שהמקום הוא כאן הנושא.

ר"י אומר: משה אמר לזקנים וזקנים לכל ישראל, ראו"ה אמר: משה אמר לזקנים ולכל ישראל[1].—י"ח ו'. ויאמר אל משה אני חותנך יתרו בא אליך: ר"י אומר: כתב לו באגרת, ראו"ה אומר: שלח לו ביד שליח[2].—ט"ו כ"ה. שם שם לו חק ומשפט, חק זה השבת ומשפט זה כבוד אב ואם דברי ר"י, ראו"ה אומר: חק אלו עריות, שנא' (ויקרא י"ח ל'): לבלתי עשות מחקות התועבות, ומשפט אלו דיני אונסין ודיני קנסות ודיני חבלות. ר"י חושב, שעריות נתנה רק בסיני ולא במרה, ולפיכך הוא מבאר חק ומשפט על השבת וכבוד אב ואם, שמהכתוב, דברים ה' ט"ו וט"ז, „כאשר צוך ה' אלהיך" משמע שעל המצות הללו נצטוו קודם מ"ת[3].

הבאורים למעשי הנסים שבתורה ר"א משתדל תמיד להגדיל את הנס עד כמה שאפשר. אנו ראינו כבר למעלה, שחברי ר"א גערו בו על הגזמתו בדבר ירידת המן[4] וכן בחפצו לבאר את הבטויים, הבאים לתאר את המן, שגם שם הוא משתדל להגדיל את הפלא שבנס[5]. את המלות (ט"ז כ"ג): את אשר תאפו אפו מבאר ר"א: הרוצה דבר אפוי היה טועם כל אפויים שבעולם והרוצה לבשל (לבישול), היה טועם כל בישולים שבעולם, ולנגד זה ר"י מתאר: מי שרוצה אפוי היה מתאפה לו, והרוצה מבושל היה מתבישל לו[6]. — הנס שנעשה במרה ע"י עץ שהורהו ה' (ט"ו כ"ה): ראו"ה אומר: זה עץ של זית, שאין לך עץ מר יותר מעץ זית, ועל הכתוב (שם) „וימתקו המים" ראו"ה אומר: מרים היו מתחילתם. ולנגד זה ר"י אומר: עץ „זה עץ של ערבה", והמים „מרים היו לפי שעה ונמתקו"[7]. — ט"ז ל"ה. ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה.—ר"י אומר: ארבעים שנה אכלו את המן אחרי מות משה. כיצד? משה

---

[1]) ר"י רוצה לקרב יותר אל השכל איך דבר משה אל כל העם, ור"א דוקא מקבל את הדברים היוצאים מגדר הרגיל כפשוטם.

[2]) ר"י מוצא כי יותר טוב לאמר שמכתב כתב לו, מפני שהדברים נאמרו בגוף ראשון (ע' לעיל 108) ולדי ר"א, תפס הכתוב לשון קצרה.

[3]) לא כמו שחושב פרידמן, שטעמו של ר"י הוא מפני שהמצות הללו הן יסודי תורת היהדות. גם לי"ה ט"ז ולי"ח כ' (וכן לט"ו כ"ו) מבאר ר"א חקים אלו עריות, לפי הנאמר בויקרא י"ח ל', ור"י חולק ע"ז ואומר שחקים,—בנגוד אל תורות, שפירושן הוראות,— הם מדרשות, הלכות שמוציאים ע"י מדרש הכתובים, כמו שהוא מבאר את המלה חקים בשמות ט"ו כ"ו שהם הלכה (ע' לעיל 121 הע' 2).

[4]) ע' לעיל 144 הע' 2 [5]) ע' לעיל 141 הע' 4.

[6]) בספרי במדבר י"א ח' (§ 89) הוא חוזר ע"ז ומרחיב את הבאור הזה, עקבות הבאור הזה אנו מוצאים כבר ב„חכמת שלמה". ע' מאמרו של גרץ בפרנקל'ס מאנאטסשריפט יאהרגאנג 1854 וייטע 354. [7]) ע' ביכלר 433, J. Qu. Review V

מת בשבעה באדר ואכלו ממנו ארבעה ועשרים יום של אדר וששה עשר של ניסן הרי ארבעים, שנא׳ (יהושע ה׳ י״ב): וישבות המן ממחרת באכלם מעבור הארץ. רא״ה אומר: שבעים יום אכלו את המן אחר מיתתו של משה. הא כיצד? משה מת בשבעה באדר ואכלו ממנו עשרים וארבעה ימים של אדר הראשון ושלשים של אדר השני, ששנת עבור היתה וששה עשר של ניסן הרי שבעים.

אפן אחר, להרחיב את התכן הנמצא במקרא, מציין את רא״ה ע״ז שיוצר מחזות, דיאלוגים, שמקשר אותם לאיזו זוית שנמצאת בכתוב. אנחנו כבר יודעים את תאורו להתרגשות מלכי אומות העולם בעת מתן תורה[1]. רא״ה מביא זה כדי לבאר על ידו (י״ח א׳) מה שמועה שמע יתרו ובא? ולפי דברי ר״י: מלחמת עמלק שמע ובא.—י״ח ב׳. שִׁלּוּחֶיהָ. ר״י אומר: אחר שנפטרה ממנו בגט, נאמר כאן שילוח ונאמר להלן שילוח (דברים כ״ד א׳), מה שילוח האמור להלן גט, אף שילוח כאן גט. רא״ה אומר: מאחר שנפטרה ממנו במאמר. שבשעה שאמר הקב״ה למשה: לכה ואשלחך אל פרעה (שמות ג׳ י׳), באותה שעה נטל אשתו ושני בניו והיה מוליכם למצרים, שנא׳ (שם ד׳ כ׳): ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור, וישב ארצה מצרים. באותה שעה אמר ה׳ לאהרן: לך לקראת משה. יצא לקראת משה וחבקו ונשקו. א״ל: משה, היכן היית כל השנים הללו? אמר לו: במדין, א״ל: מה טף ונשים אלו עמך? א״ל: אשתי ובני. — ולאן אתה מוליכם? — למצרים. א״ל: על הראשונים אני מצטערין, ועכשיו נצטער גם באלו? באותה שעה אמר [משה] לצפורה: לכי לבית אביך, ובאותה שעה הלכה לבית אביה ונטלה שני בניה, ולכך נאמר „אחר שלחיה".—אגדה שלמה יצר ר״א בקשר אל השם „גרשם", י״ח ג׳[2]. —

---

1) ע׳ לעיל 147.

2) עה״כ כי גר הייתי בארץ נכריה יש מחלקת בין ר״י ובין ראי״ה: ר״י אומר: נכריה היתה לו ודאי. ראי״ה אומר בארץ נכריה אמר משה: הואיל וכל העולם עובדי עבודה זרה, אני אעבוד לפני מי שאמר והיה העולם. שבשעה שאמר משה ליתרו: תן לי צפורה בתך לאשה, אמר לו יתרו: קבל עליך דבר זה שאומר לך, ואני נותנה לך לאשה. א״ל: מהו? א״ל: הבן שיהיה תחלה, יהיה לעבודה זרה, מכאן ואילך לשם שמים, וקבל עליו. ואמר לו: השבע, וישבע לו, שנא׳ (שמות ב׳ כ״א): ויואל משה, ואין אלה אלא לשון שבועה, שנא׳ (ש״א י״ד כ״ד): ויואל שאול את העם, וכתיב (מ״ב ה׳) הואל וקח ככרים. לפיכך הקדים המלאך להרוג את משה, מיד ותקח צפורה צר ותכרת את ערלת בנה (שמות ד׳ כ״ה).

י"ח כ"ז. וישלח משה את חותנו. ר"י אומר שלחו בכבודו של עולם[1]. רא"ה אומר: נתן לו מתנות רבות, שמתוך תשובה שנתן לו אתה למד, שנא' (במדבר ל"א): אל נא תעזב אותנו. אמר לו: אתה נתת לנו עצה טובה ועצה יפה, והמקום הודה לדבריך, אל נא תעזב אותנו. א"ל: כלום הנר מְהַנֶּה אלא במקום חשך, וכי מהנה נר בין חמה ולבנה? אתה חמה ואהרן אחיך לבנה, מה יעשה הנר ביניכם? אלא הריני הולך לארצי ואגייר לכל בני מדינתי ואביאם לתלמוד תורה ואקרבם תחת כנפי השכינה. יכול שהלך ולא עשה? ת"ל: ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים (שופטים א' ט"ז) ואומר: וילך וישב את העם, ואין עם אלא חכמה, שנא' (איוב י"ב ב'): אמנם כי אתם עם ועמכם תמות חכמה. אל תיקרי תמות אלא תומת—כל זמן שחכם מתקיים, חכמתו מתקיימת, מת חכם, אבדה חכמתו עמו[2]. וכן מצינו משמת ר' יוחנן בן זכאי אבדה חכמתו עמו[3]. — ט"ז ג'. בשבתנו על סיר הבשר. ר"י אומר: וכי תאבים היו ישראל לאכל?[4]. רא"ה אומר: עבדים היו ישראל למלכים במצרים, יצאו לשוק, נוטלין פת, בשר ודגים וכל דבר, ואין כל בריה מוחה בידם; יוצאין לשדה, נוטלין ענבים, תאנים ורמונים, ואין בריה מוחה בידם.

ביחוד חפשי הוא רא"ה כשהוא בא לבאר את הכתובים בדרך אליגורי. משל מֻצְיָן לזה אנו מוצאים במחלקתו האליגורית עם ר"י, שהוא מעבירה עד תֻּמה בפרשת עמלק, שלדעתו בא הנצחון במלחמה זו[5] ע"י תפלה ויראת חטא.

— י"ז. ח'. ויבא עמלק. לפי שהיה עמלק נכנס תחת כנפי ענן[6]. וגונב נפשות מישראל והורגן, שנא' (דברים כ"ה י"ח): אשר קרך בדרך ויזנב בך כל הנחשלים אחריך ואתה עיף ויגע ולא ירא אלהים.—שם פסוק ט'. בחר

---

[1]) צריך לחשב שזה נאמר בדרך אירוניה. הוא שלח את הכומר ממדין (ע' לעיל 150 הע' 3) בכל הכבוד שבעולם, ובלבד שיִפָּטר הימנו. מובן זה יש גם בנוסח שבילקוט „מכבודו של עולם" כלומר: ממתן תורה. אך שלנוסח הזה נתנו אחדים באורים לא נכונים. [2]) ע' ההספד שנשא ר"ג על מות שמואל הקטן לעיל 72.

[3]) גירסא זו נראה יותר נכונה מהגירסא משמת ר' נתן, כי זו יותר מתאימה ויפה בפי רא"ה. ואם נאמר שהגירסא הנכונה היא „משמת ר' נתן", צ"ל שזוהי הוספה מאֻחרת.

[4]) את מאמרו של ר' יהושע, שנלקה בחסר, צריך להשלים מספרי במדבר י"א ד': „אלא שמבקשין עלילה לפרש מאחרי המקום".

[5]) רא"ה בעצמו נלחם בתפלתו נגד רומא, ע' לעיל 141.

[6]) רא"ה מבאר ויבוא, נכנס לפנים. כאן צריך להחליף שמות האומרים. ר' יהושע הולך לשיטתו שאמר ושים באזני יהושע, מגיד שאותו היום נמשח יהושע, ע' מכילתא ל"ז י"ד. ורא"ה המודעי שם אמר: שהקב"ה רמז למשה: יהושע מנחיל ישראל את הארץ ולא חש.

לנו אנשים, ר"י אומר: בחר לנו אנשים גבורים. ר"א המודעי אומר: בחר לנו יראי חטא.—וצא הלחם בעמלק. ר"י אומר: אמר לו משה ליהושע: צא מתחת הענן והלחם בעמלק. רא"ה אומר: אמר לו משה ליהושע. יהושע! למה אתה משמר את ראשך? לא לכתר? צא והלחם בעמלק.— מחר אנכי נצב על ראש הגבעה. מחר נהיה עמכם מעֻתדים ועומדים על ראש הגבעה. דברי ר"י. רא"ה אומר: מחר נגזור תענית ונהיה מעֻתדים על מעשי אבות ואמהות. ראש אלו מעשי אבות, וגבעה אלו מעשי אמהות.—שם פסוק י"ב. וידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה וכו' ויהי ידיו אמונה עד בוא השמש. מגיד שהיה בתענית, דברי ר"י, רא"ה אומר: יקר חטא על ידיו של משה (כלו': חטאם של ישראל הכבידו על ידיו של משה[1]). באותה שעה לא היה יכול לעמוד בו. מה עשה? הפנה על מעשי אבות, שנא' ויקחו אבן — אלו מעשה אבות; וישב עליה—אלו מעשה אמהות. ואהרן וחור תמכו בידיו מזה אחד ומזה אחד; ומה ת"ל אחד, אחד, שהיה אהרן מזכיר מעשה לוי וחור מעשה יהודה. מכאן אמרו אין פוחתין משלשה בני אדם עוברין לפני התיבה בתענית. — שם פסוק י"ג. ויחלש יהושע. ר"י אומר: ירד וחתך ראשי גבורים (כלו': ונשארו רק חלשים). רא"ה אומר: בו לשון נוטריקון וַיָּחַל (כלו': התפלל) וַיִּשַּׁבֵר[2].— לפי חרב—לא נִוְלָם, אלא דנם ברחמים[3]. רא"ה אומר: לפי הרב למה נאמר? למדנו שהמלחמה הזאת לא היתה אלא על פי הגבורה[4].

---

[1]) לא צריך לחשב שזה מוסב על חטא הבאת האבן של משה, שהיה בזמן מאוחר. [2]) ע' לעיל 149 הע' 5.

[3]) בזיון של המת נקרא נִוול, ע' משנה סנהדרין ז' נ'; לוי בטלונו ח"ג 358 ע"א.

[4]) כלו' שה' בעצמו הרג אותם. ולא צריך לחשב, שכונתו שהמלחמה היתה ע"פ מצות ה'. למותר הוא להביא ראיה, שכאן צריך להשלים אחרי ר"א "המודעי" (שחסר בדפוס). וכן במחלקת ל"ויחלש", שהנירסא הנכונה היא כמ"ש בילקוט. לי"ז י"א — והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק — חסרה במכילתא המחלקת בין ר"י ור"א. ואולם אפשר שהדעה הראשונה, הבאה סתם, והדורשת כל כך יפה את הכתוב היא של ר"י: [וכי ידיו של משה מגברות את ישראל או ידיו שוברות את עמלק? אלא כל זמן שמגביה ידיו כלפי מעלה, היו ישראל מסתכלין בו ומאמינים במי שפקד משה לעשות כן, והקב"ה עשה להם נסים וגבורות. כיוצא בו (במדבר כ"א ח'): ויאמר ה' אל משה עשה לך שרף וכי נחש ממית ומחיה, אלא כל זמן שהיה עושה כן, היו ישראל מסתכלין ומאמינים במי שפקד את משה לעשות, והקב"ה עשה להם רפואות. כיוצא בו (שמות י"ב י"ג): והיה הדם לכם לאות, וכי מה הדם מהנה למלאך או מה מהנה לישראל? אלא כל זמן שהיו ישראל עושין כן ונותנין מן הדם על פתחיהן, הקב"ה חס עליהם, שנא' (שם כ"ג): ופסח ה' על הפתח. ר"א [המודעי] אומר:

הסמיכה על זכות אבות עוזרת לישראל לנצח את אויביהם. הרעיון הזה עומד בראש באורו של ראב"ה לפרשת עמלק. אולם גם מתנת המן, הכלכלה הנסית שבמדבר יכל קיומם גם כן באו הודות למעשים הטובים של האבות הצדיקים: את זה ישונה וכופל ראב"ה בהדגשה מיֻחדת בבאורו לפרשת המן. עוד במלה הראשונה של פרשת המן „הִנְנִי", ראב"ה אומר: אינו אומר הנני, אלא בזכות אברהם, יצחק ויעקב (כי אצלם אנו מוצאים התשובה „הנני", בבר' כ"ב א', כ"ז י"ח, מ"ו ב') [לפי דעת ר' יהושע: אמר הקב"ה למשה: הריני נגלה מיד ואיני מעכב] — מה שנאמר על ישראל (ט"ז י') ויפנו אל המדבר: ראב"ה אומר: לא הפנו אלא על מעשה אבות, שנא' „המדבר", מה מדבר אין בו כלום, אף אבות הראשונים אין בהם לא „עון ולא חטאת. [לפי דעת ר' יהושע: לא נפנו עד שנגלתה גבורה][1].—את הכתוב (ט"ז י"ד): „ותעל שכבת הטל" דוריש ר"א באפן חפשי: עלתה תפלתן של אבותינו שהיו שכובים בעפר [כביכול, פשט הקב"ה את ידו ונטל תפלת אבותינו שהיו שכובים בעפר והוריד המן כטל לישראל, שנא' (איוב ל"ג כ"ד): ויחננו ויאמר פדעהו מרדת שחת מצאתי כפר][2].

באפן אליגורי מבאר ראב"ה את הכתוב ט"ו כ"ז, ויחנו שם על המים, מלמד שהיו עוסקים בדברי תורה שנתנו להם במרה[3]. ועל המספר שתים עשרה עינות מים ושבעים תמרים הוא אומר: כיון שברא הקב"ה עולמו, ברא שנים עשר מבועין, כנגד שנים עשר שבטי יעקב, ושבעים תמרים, כנגד שבעים זקנים. גם לפי דעת ר"י לא לחנם נכתבו המספרים הללו: מגיד הכתוב שאותו מקום מהולל במים מכל המקומות, תדע שכן הוא, שהרי היו שנים עשר מבועין ולא ספקו אלא לשבעים דקלים, כיון שבאו ישראל וישרו עליהם ששים רבוא,

מה ת"ל וגבר ישראל או וגבר עמלק? אלא כל זמן שהיה משה מגביה ידיו כלפי מעלה עתידין ישראל להגביר בדברי תורה, שהם עתידין להנתן על ידיו, וכשהוא ממיך ידיו, עתידין ישראל להמיך בדברי תורה, שהן עתידין להנתן על ידיו.] והיא גם ישנה במשנה ר"ה ג' ח', והדעה של ר"א היא של ר"א המודעי, ולא כמה שכתבנו לעיל (ע' 78) שזוהי של ר"א בן הורקנוס.

[1]) וכן לפסוק ט'. קִרְבוּ לפני ה'. ר"י אומר קרבו על שנגלתה גבורה, וראב"ה אומר: „קרבו" כדי ליתן את הדין. כאן צריך להשלים „המודעי" שחסר בדפוסים (ונמצא בילקוט).

[2]) המלות שבאו בסוגרים הן מהמכילתא שם להלן, ונראה שגם הם דברי ר"א. ודעת ר"י היא כמו שמתאר ר"א בן הורקנוס (לעיל 83) [והרי בא הכתוב ללמדך כיצד המן יורד לישראל: יוצאת רוח צפונית ומכבדת המדבר יורד מטר מכבס הארץ, והטל עולה, והרוח מנשבת בו ועושהו כמין שלחנות של זהב, והמן יורד עליהם].

[3]) מים=תורה, ע' לעיל 21.

וספקו להם ושנו וישלשו. ועל „ויחנו שם על המים" אומר ר"י: לעולם אין ישראל חונין אלא על המים.

המטרה הדרשנית, שישנה בבאורים האליגוריים ההם, היא גלויה למדי[1]. צריך היה אז לחזק את ידי בני דורו בספורי נפלאות שקרו לאבותינו בימי קדם, למען יוכלו לעמד במלחמה נגד הדלות, ששררה אז בארצם שנתדלדלה ונכבשה בידי זרים, ולעמוד נגד הכה המכריע של האויב, מתחילה ע"י סבלנות חרישית, אך מבלי לנטות מדרכם המיוחדה, ואחר כך, כשפקעה הסבלנות ונתלקחה המלחמה, שבאה מתוך יאוש [בכל הימים ההם צריכה היתה הדרשנות לעמוד על המשמר שלא יפול העם ברוחו ויהיה בטוח], כי בעת צרה הכי גדולה שולח הקב"ה מזון לעמו ונותן בו כח לנצח את אויבו העצום. ובשעה שגברה הרגשת החטא גם אצל הגדולים והטובים, כי הרגישו כי גם הם חטאים[2], „ויקר החטא" על ידי המתפללים ומורידן למטה,—נגד ההרגשות המחלישות הללו גלהם רא"ה והראה על זכות אבות, שבה ניצולו אנשי דור המדבר, וזכות זו תעמד גם לבני דורו בצרתם[3]. רא"ה בא בדרשותיו לחזק את הבטחון של בני דורו, בטחון חזק מצור. על הכתוב י"ד ט"ו, מה תצעק אלי, דורש רא"ה בשם הקב"ה: על בני ישראל איני צריך צווי... „על בני ועל פעל ידי תצוני" (ישעי' מ"ה י"א)? והלא כבר מוכנים הם לפני מששת ימי בראשית, שנא' (ירמי' ל"א ל"ה): אם ימושו החקים האלה מלפני אני ה', גם זרע ישראל לא ישבתו מהיות גוי מלפני כל הימים. וכמו שהעם בכללו בטוח בקיומו, כך גם כל איש פרטי ממנו במה שנוגע למזונותיו היום־יומיים יכול לבטוח בה' שיזמין לו פרנסתו. על הכתוב ט"ז ד' — דְּבַר יום ביומו דורש רא"ה: מי שברא יום ברא פרנסתו, מכאן היה ר"א המודעי אומר: כל מי שיש לו מה יאכל היום ואומר: מה אוכל למחר, הרי זה מחוסר אמנה[4]. גם רמזים למעשה חסד ואהבת רע וחיי טהר מוצא רא"ה בדרשותיו האגדיות. המעלות שדורש יתרו מהנבחרים לשופטים (י"ח כ"א) היו המדות המשֻבחות של תלמיד חכם מבני הדור של

---

1) ע' פרנקל שם. 2) ע' לעיל 67 הע' 1.

3) עד כמה יארך הכח של זכות אבות? שאלה זו שרויה במחלקת של החכמים בדור מאוחר על יסוד מדרשי כתובים, ירושלמי סנהדרין 27 ע"ד. בבלי שבת נ"ה.

4) דעת ר"י—לפי גירסת הילקוט — כדי שילקוט אדם מהיום למחר כענין מערב שבת לשבת *). וע' לעיל 119 הע' 7. בברייתא סוטה מ"ח: (ע' אג' אמוראי א"י ח"ב, 215. 5) נמסר פתגם דומה לזה מר"א בן הורקנוס; מי שיש לו פת בסלו היום ואומר מה אוכל למחר אינו אלא מקטני אמנה. לט"ז כ' ולט"ז כ"ז יש במכילתא פתגם כזה בלא שם אומרו: אלו מחוסרי אמנה שבישראל.

---

*) ע' בבאורו של ראה"ו למכילתא שם, שיתנגד לגירסא זו.

רא"ה: אנשי חיל—אלו בעלי אבטחה, יראי אלהים שעושין פשרה בדין; אנשי אמת, כגון ר' חנינא בן דוסא וחבריו; שונאי בצע, ששונאים ממון עצמם, ואם ממון עצמם שונאים, קל וחמר ממון אחרים [1]. את הכתוב י"ח כ', והודעת להם את הדרך, דורש רא"ה: והודעת להם—הודע להם בית חייהם [2], את הדרך—זה בקור חולים. ילכו— זה קבורת מתים, בה—זה גמילות חסדים, ואת המעשה—זה שורת הדין, אשר יעשון — זו לפנים משורת הדין [3]. ביחוד מרבה רא"ה לדרש על הכתוב ט"ו כ"ו דרשות שכאלה: אם שמע תשמע לקול ה' אלהיך וכו'. שמע—יכול רשות? ת"ל: תשמע—חובה ולא רשות. תשמע — זה הכלל שהתורה כלולה בו. לקול ה' אלהיך — מלמד, שכל מי ששומע מפי רבו מעלין עליו כאלו עומד ומשמש לפני חי וקים לעולם ולעולמי עולמים. והישר בעיניו תעשה—זה משא ומתן, מלמד, שכל מי שנושא ונותן באמונה רוח הבריות נוחה הימנו ומעלין עליו כאלו קיים את כל התורה כלה... כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, ומה תלמוד לומר כי אני ה' רופאך? א"ל הקב"ה למשה: אמור להם לישראל: דברי תורה שנתתי לכם רפואה הם לכם, חיים הם לכם, שנא' (משלי ד' כ"ב): כי חיים הם למוצאיהם, ואומר (שם ג' ח'): רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך [4].

מלבד המחלקות בין ר"י בן חנניה ובין רא"ה שנזכרו, ישנן במכילתא לט"ו כ"ב [5]; ט"ו כ"ג, ט"ז ל"ג, י"ז ז' [6], י"ח ה' וביחוד לדבריו של הקב"ה

---

[1]) ר"י אומר ואתה תחזה מכל העם, תחזה בנבואה [דעתו של ר"א בדבר הזה הובאה לםעלה ע' 145 הע' 2], אנשי חיל, אלו עשירים ובעלי ממון, יראי אלהים, שהם יראים מן המקום בדין, אנשי אמת אלו בעלי אבטחה, שונאי בצע אלו שהם שונאים לקבל ממון בדין.

[2]) יש ע"ז פירושים שונים, ע' פרידמן. בתלמוד בבלי (ב"ק צ"ט: ב"מ ל"א.) מובא מאמרו של רא"ה ע"י רב יוסף (תני רב יוסף, ע' אג' אמוראי בבל, 103).

[3]) לד' ר"י: והודעת להם את הדרך זו תלמוד תורה ואת המעשה אשר יעשון זה מעשה הטוב. ע' לעיל 119.

[4]) דרשתו של ר"י לכתוב הזה ע' לעיל 120.

[5]) ע' לעיל 106 (בתנחומא ב' בשלח 16 חסרים דברי ר"א בן הורקנוס. אחרי דברי ר"י באו רק דברי רא"ה). בנגוד לדעתו של ר"א בן הורקנוס ,ויסע משה—שהסיען בעל כרחם", מוצא רא"ה בזה דוקא את בטחונם ב"ה: להודיע שבחן של ישראל שכיון שאמר להם משה קומו סעו, לא אמרו היאך אנו יוצאין במדבר ואין לנו מחיה בדרך, אלא האמינו והלכו אחרי משה ועליהם מפורש בקבלה (ירמי' ב' ב') הלוך וקראת באזני ירושלים לאמר זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה. [6]) ע' ח"ב 253, 3.

ע״ד עמלק י״ז, י״ד ט״ו ט״ז, ששם נמצאות תמיד גם דרישותיו של ר״א בן הורקנוס [1].

לסוף צריך לציין מאמר אגדי אחד של רא״ה, שבא כמו הכלל, שנזכר לעיל, ע״ד „ויהי בימי״ [2], לְאַחֵד ענינים רבים מתוך השקפה אחת בשביל להקל על הזכרון, כמו שנהוג תמיד באגדה, וביחוד בעניני הלכה. והם הנקראים בשם מאמרים קְבוּצִיִים. מאמרו זה בא בקשר עם המהלקת לי״ז י״ד [3], ושים באזני יהושע. [מגיד שאותו היום נמשה יהושע, דברי ר״י], רא״ה אומר: זה אחד מארבעה צדיקים שנתן להם רמז, שנים חשו, ושנים לא חשו, משה נתן לו רמז ולא חש, יעקב נתן לו רמז ולא חש, דוד ומרדכי נתן להם רמז וחשו. משה מנין? ושים באזני יהושע. אמר יהושע מנחיל ישראל את הארץ, ובסוף משה עומד ומתחנן, שנאמר (דברים ג׳ כ״ג) [4]: ואתחנן אל ה׳ וכו׳, אעברה נא ואראה את הארץ הטובה וכו׳... יעקב נתן לו רמז ולא חש, שנא׳ (בר׳ כ״ח ט״ו): והנה אנכי עמך ושמרתיך, והוא היה מפחד וְיָרֵא, שנא׳ (שם ל״ב ח׳) ויירא יעקב מאד ויצר לו [5]. אדם שהקב״ה הבטיחו היה ירא ומפחד, אלא שאמר יעקב אבינו: אוי לי, שמא יגרם החטא! דוד נתן לו רמז וחש, שנא׳: גם את הארי גם את הדב הכה עבדך (ש״א י״ז ל״ו), וכי מה אני ספון [6] שהכיתי חיות רעות אלו? שמא עתיד ליארע לישראל דבר, והם עתידין להנצל על ידי. — מרדכי נתן לו רמז וחש, שנא׳ (אסתר ב׳ י״א): ובכל יום ויום מרדכי מתהלך וכו׳ אמר מרדכי: אפשר חסידה זו תנשא לערל זה? אלא שמא עתיד ליארע לישראל דבר, והם עתידין להנצל על ידה [7].

---

[1]) ע׳ לעיל 103. [2]) ע׳ לעיל 144 [3]) ע׳ לעיל 154 הע׳ 6.

[4]) הדרשה הבאה כאן במכילתא לדברים ג׳ כ״ג ולהלן, אינה משל ראיה.

[5]) ע״ד פחדו של יעקב, למרות הבטחתו של הקב״ה, באו תרוצים אגריים גם מחכמים מאוחרים, ב״ר ע״ו, ב. ברכות ד׳. ע׳ מאמרי הקדמת הראב״ע לבאורו לחחית ע׳ 39; אג׳ אמוראי א״י ח״ג 82, 3; 113, 4.

[6]) [ספון=חשוב] השוה את המליצה במכילתא לט״ז ה׳, ונחנו מה: וכי מה אנו ספונין, שאתם עומדים ומתרעמים עלינו?

[7]) כל המאמר בא סתם, ובלא ההוספה באסתר ר׳ ב׳ ד׳ ובסוף תנחומא בשלח.

פרק עשירי.

ר׳ אליעזר בן עזריה.

ההתאחדות, הבאה רק לעתים רחוקים, של עשר וכשרון העמידה את ר׳ אליעזר בן עזריה בשורה הראשונה של חכמי ישראל שביבנה. עשרו היה כל כך גדול עד שאחר כך היו אומרים: משמת ר״א בן עזריה בטלה עטרת חכמים, שעטרת חכמים עשרם[1]. (משלי י״ד כ״ד) הוא היה מצאצאי עזרא הסופר[2]. וביחוד הועיל יחוסו להקים אותו לנשיא במקום ר׳ גמליאל[3]. אולם גם אם לא נאמר בפירוש, מובן הוא מעצמו שלא היחס והעשר בלבדם היו מספיקים לעליתו למעלה רמה כזו, אלא שלמרות צעירותו הצטיין כבר בתור בעל הלכה, בשעה ששמו עליו משרה גבוהה ורבת האחריות שכזו[4]. אחרי שעזב את הנשיאות, ור״ג עלה שוב על כסאו, נתמנה הוא להיות משנה לנשיא, לשבת בראש החכמים. אנו פוגשים אותו יחד עם ר׳ גמליאל מספיד את שמואל הקטן, שהקדים ללכת לעולמו[5], וכן אנו מוצאים אותו נוסע ביחד עם ר׳ גמליאל ור׳ יהושע ור׳ עקיבא לרומא, וכן מבקרים יחד את חרבות ירושלים[6]. בשביל

---

[1]) תוספתא סוטה ט״ו ג׳. בבבלי סוטה בסוף: בטלו עטרות חכמה. בירו׳ סוף סוטה: משמת ראב״ע פסק העשר מן החכמים. עשרו היה למשל ובברכות נ״ז. אמרו: הרואה ראב״ע בחלום יצפה לעשירות. ובקדושין מ״ט ע״ב (התקדשי לי על מנת שאני עשיר אין אומרים כר׳ אליעזר בן חרסום ור״א בן עזריה, אלא וכו׳). השוה שבת נ״ד ע״ב (תריסר אלפי עגלי הוה מעשר ר״א בן עזריה מעדריה כל שתא ושתא).

[2]) בירו׳ יבמות ג׳ ריש ע״ב אומר ר׳ בן הרכינס. דוסא „מכירו אני שהוא דור עשירי לעזרא״. במעשה המספר איך שהקימוהו לנשיא, נאמר: „שהוא עשירי לעזרא״ (ע׳ הערה שלקמן). ראוי לתשומת לב, כי השם אלעזר נאמר בראש שמות היחס של עזרא, השם עזריה נזכר שם שתי פעמים. עזרא ז׳ א. ולהלן.

[3]) בירו׳ תענית 67 ע״ד נאמר שרק משום זה בחרו בו. בבבלי: משום זה ומשום עשרו וחכמתו.

[4]) מחלקת שהיתה בינו ובין ר׳ טרפון בהשתתפות ר׳ ישמעאל ור׳ יהושע ביום שנמנה לנשיא מובאה במשנה עדיות, ד׳, ג׳. [5]) ע׳ לעיל 72.

[6]) ע׳ לעיל 58. לעיל 35 הע׳ 3 מובאה נוסחא צעירה של אגדה ישנה. במדרש משלי ט׳ ב׳ מספר, שר״א בן עזריה התארח פעם אצל ר׳ גמליאל, וטבי עבדו היה משמשו. ור״א בן עזריה קרא: אי לך כנען, שחייבת לבניך בין צדיקים ובין רשעים. בדין הוא שיהא טבי מוסב ואני משמשו.

עסקי משרתו הלך בשליחות יחד עם ר' יהושע ור' עקיבא אל התנא הזקן ר' דוסא בן הרכינס, ששמח לראות שיש בן לעזריה ידידו כמוהו וקרא עליו (תה' ל"ז כ"ה): נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם [1]. מלבד שני התנאים הנזכרים, ר' יהושע ור' עקיבא, היה לו יחס קרוב ביחוד אל ר' ישמעאל ור' טרפון [2]. הוא היה גם כן בין החכמים שהלכו לבקר את ר"א בן הורקנוס בחליו לפני מותו [3]. ודרש בשבחו: חביב אתה לישראל מאב ואם, שאב ואם מביאים את האדם לעולם הזה, ואתה מביא אותנו לעולם הבא [4]. ביחוד הכיר ר' יהושע בן חנניה במעלתו של ר' אליעזר בן עזריה, כמְסֻפר [5]: מעשה בר' יוחנן בן ברוקה ור' אלעזר חִסמא שבאו מיבנה ללוד והקבילו פני ר' יהושע בפקיעין (נ"א: בבקיעין). (עיירה קטנה בין יבנה ובין לוד). אמר להם: מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום? אמרו לו: תלמידיך אנו ומימיך אנו שותין [6]. אמר להם: אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש. שבת של מי היתה? [7]. — שבת של ר"א בן עזריה היתה. אמר להן: ובמה דרש? —הקהל את העם וכו' [8]. אמר להם: מרגלית טובה היתה בידכם ובקשתם

---

[1]) ירו' יבמות ג' ע"א וב'. ב. יבמות ט"ז.

[2]) במכילתא שמות ל"א י"ג מְסֻפר: ר' ישמעאל ור"א בן עזריה ור' עקיבא מהלכין בדרך ולוי הסַדָר ור' ישמעאל בנו של ר' אלעזר בן עזריה מהלכין בדרך אחריהם ונשאלה שאלה זו בפניהם: מנין לפקוח נפש שדוחה את השבת? נענה ר' ישמעאל אמר וכו'. תשובתו של ר"א בדבר הזה תמצא להלן 172 הע' 2. [3]) ע' לעיל 119.

[4]) כך ספרי דברים 32 §. קצת בשנוי סנהדרין ק"א. השוה משנה ב"מ ב' י"א: שאביו מביאו לחיי העולם הזה, ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא.

[5]) בתוס' סוטה ז': ירו' ר"ש חגיגה וב. חגיגה ג'. נאמר שהם היו ר' יוחנן בן ברוקה ור"א חסמא. (בבבלי חסר הפרט הזה). במכילתא י"ג ב' (18 ע"ב) ואדר"נ פי"ח חסרים שמות התלמידים ושם העיר פקיעין.

[6]) כלו': ומה אנו יכולים לחדש בפניך דבר? במכילתא נאמר בקצור "אחריך רבי".

[7]) בע' 119 הע' 1 הובאו המקורות שמהם למדנו כי כאשר הושב ר"ג על כנו היה הוא דורש שלש שבתות ור"א בן עזריה שבת אחת.

[8]) לדברים ל"א י"ב. לדברים כ"ו י"ז ולקהלת י"ב י"א. כך הוא בתוספתא ובבבלי. באדר"נ חסר לדברים כ"ו י"ז. בירוש' נמצא רק הראשון. במכילתא סומך לא על הכתוב ל"א י"ב אלא על כ"ט ט' ועוד בא שם מאמר על ירמי' ט"ז י"ד ועוד איזה מאמרים, שאולי נשתרבבו שם בטעות מהויכוח שהיה בין בן זומא ובין החכמים שמובא במכילתא אחר כך. ע' פרידמן בהערותיו למכילתא, ובספר זה להלן בפרק בן זומא. (פ' י"ג סעיף ט"ז).

בכר, כרך א' — 11.

לאבדה ממני[1]. אין הדור יתום שר"א בן עזריה שרוי בתוכו[2]. — לפי מקור יחידי [3]. אמר ר' יהושע: הריני כבן שמונים (נ"א: שבעים) שנה ולא זכיתי לדבר זה בלתי היום [4]. אשריך אברהם אבינו, שאלעזר בן עזריה יצא מחלציך! [5].
יש הערכה מצינת לשבחו של ר' אליעזר בן עזריה ושל עוד חכמים הכי נכבדים של בני דורו [6], ובה נִשתבח ר"א בן עזריה שהוא „קופה של רוכלים" או „קופה של בשמים"[7]. המסרת מבארת את השבח הזה כך: למה היה ר"א דומה? לרוכל שנטל קופתו ונכנס למדינה, ובאו בני המדינה ואמרו לו: שמן

[1]) כך בבבלי אחרי המאמר הראשון וכן באדר"נ עם הוספה: אילמלא לא באתם לשמוע אלא דבר זה די.

[2]) בתוספ' ירושי' ומכילתא אחרי המאמר הראשון ובבבלי אחרי כלם. באדר"נ עונה ר' יהושע על דברי הענוה של התלמידים: חס ושלום שאין דור יתום וכו'.

[3]) מכילתא, קודם המאמר שנזכר בהערה הקודמת.

[4]) בילקוט שמות י"ג (216 §) ולירמי' ז' (272 §) נאמר „שמונים" ת' שבעים המספר היותר גדול נראה יותר נכון, שהמספר הקטן מזה לוקח מהמאמר הדומה לזה של ר"א בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא (משנה ברכות א' ה', תוספתא ברכות א' י"ב, ספרי לדברים ט"ז ג' 130 §) ובזה נעשה כל המאמר הזה בפי ר' יהושע לחשוד, אחרי שאיננו במקורות האחרים היותר בטוחים. ומהצד השני דוקא במכילתא, במקום שמוסרת את הדרישה של בן זומא, שראב"ע שבח אותה. אין כלל אותם הדברים שאמר ראב"ע על עצמו. גם כאן כנראה, נשתרבב מה שנאמר בספור אחד לתוך ספור שני, כמו שכתבנו לעיל בע' 161 הע' 8 השתרבבות זו ראויה ביחוד לתשומת לב, מפני שהיא מוכיחה, שלא היו מיחסים לדברי ראב"ע אותו המובן, שמוצאים בתוך דברי הבבלי ברכות כ"ח ע"א. בירו' ברכות 3 ע"ד בסוף מוסיף בפירוש לאותן המלות: „הרי אני כבן שבעים שנה", דברי הברייתא: „אעפ"י שנכנס לגדולה האריך ימים". [5]) השוה לעיל 31.

[6]) אדר"נ ריש י"ח. זהו מאמר מקביל למאמר שמספר על ריב"ז, שהיה מונה שבחם של חמשה תלמידיו, „וכנגדן היה ר' יהודה הנשיא מונה שבחן של חכמים". כנראה ההערכה של השבח היא יותר עתיקה ורק נמסרה ע"י ר' יהודה הנשיא. בה נמנו שבחם של חמשה חכמים בני דור אחד: ר' טרפון, ר' עקיבא, ראב"ע, ר' יוחנן בן נורי, ר' יוסי הגלילי. בגיטין ס"ז, נאמרה הערכה בשם ר' איסי בן יהודה, הזקן בדורו של ר' יהודה הנשיא, בשנויים מועטים, לשבחם של עשרה תנאים וביניהם אלו שנזכרו לעיל. ורק במקום ר' יוסי הגלילי נזכר ר' ישמעאל. החמשה הנשארים הם תלמידי ר"ע. ר' מאיר, ר' יהודה, ר' יוסי, ר' שמעון, ר' אליעזר בן יעקב (ע' לעיל 46). באדר"נ אחרי מאמרו של ר"י הנשיא מובא גם זה של איסי בן יהודה, אך מקוצר: במקום חמשת התנאים הובאו רק ר"י בן נורי ור' יוסי הגלילי ולפני ר' שמעון (בן יוחאי) הובא גם ר' שמעון בן גמליאל ושבח שלו הוא אותו המיוחס בבבלי לר' ישמעאל.

[7]) בבבלי נאמר על ר"י בן נורי קופת של רוכלים ועל ראב"ע — קופה של בשמים. באדר"נ על ר"י—קופה של הלכות ועל ראב"ע קופה של רוכלים. הבאור הבא

טוב יש עמך? פולייטון יש עמך? אפרסמון יש עמך? ומוצאין הכל עמו; כך היה ר"א בן עזריה בזמן שתלמידי חכמים נכנסו אצלו. שאלו במקרא, אומר לו, במשנה, אומר לו, במדרש, אומר לו, בהלכות, אומר לו, באגדות, אומר לו, כיון שיצא מלפניו הוא מלא טוב וברכה. בזה רוצה המסרת להגיד, שר"א בן עזריה היה מומחה בכל מקצועות המדע הלאומי, ויכלתו היתה להגביל בהרצאתו בין כל מקצוע ומקצוע לתועלת התלמידים. המעלה האחרונה היתה בניגוד לתכונת למודו של ר' טרפון שקראו לו גל של אבנים ויש אומרים גל של אגוזים, כיון שנוטל אדם אחד מהן, כלן מתקשקשין ובאין זה על זה, כך היה ר' טרפון דומה בשעה שתלמיד חכם נכנס אצלו ואמר לו: שנה לי; מביא לו מקרא ומשנה [1], מדרש, הלכות והגדות.

גם מספר ההלכות של ר"א בן עזריה לעמת מספר מאמרי האגדה שלו מעיד, כי כחו היה רב ביחוד באגדה, וראיה לזה תוכל לשמש תשובתו, המגנה את דרישותיו המחֻדדות של ר' עקיבא באגדה ומראה את יתרונו הוא במקצוע הזה [2].—ר' עקיבא דרש בשם ר' יוסי הגלילי: כתוב אחד אומר (דניאל ז' ט'): כרסיה שביבין דינור וכתוב אחד אומר (שם פסוק ט'): עד די כרסון רמיו? — אחד לדין אחד לצדקה. אמר לו ר"א בן עזריה, עקיבא: מה לך אצל הגדה? כלך מדברותיך ולך אצל נגעים ואהלות, אלא אחד לכסא ואחד לשרפרף, כסא לישב עליו, שרפרף להדום רגליו, שנא' (ישעי' ס"ו א'): השמים כסאי והארץ הדום רגלי [3]. — וכן על הכתוב (שמות ח' ב') ותעל הצפרדע, אמר ר"ע: צפרדע אחת היתה, [השריצה] ומלאה את כל ארץ מצרים. אמר לו ר"א בן עזריה: עקיבא, מה לך אצל הגדה? כלך מדברותיך ולך אצל נגעים ואהלות, צפרדע אחת היתה שרקה להן ובאו [4]. וכן דרש ר' עקיבא: אליהוא (איוב

באדר"נ מראה שהגירסא בבבלי היא הנכונה. שהרוכל סוכר בזול שמן ובשמים. אולם השם רוכל במובנו המקובל מראה שהוא סוכר בשמים (שה"ש ג' ו'): ולפיכך צריך לומר שבשביל ר' יוחנן בן נורי נכון השבח של אדר"נ, דאם לא כן יצא, ששבח אחד לו ולראב"ע:

[1]) אדר"נ י"ח. משנה כאן הוא כלל לשלשה חלקי המדע שנפרטו אחר כך: מדרש הלכות ואגדות.

[2]) עקיבה! מה לך אצל הגדה? כלה מדברותיך ולך אצל נגעים ואהלות — כך הוא בסנהדרין ס"ז:—בסנהדרין ל"ח: מה לך אצל אגדה כלך אצל נ' וא'. וכן בחגיגה י"ד. ששם אחר "כלך" חסר "מדברותיך" בכ"י מינכן. ע' עוד נוסחאות שונות בדקדוקי סופרים למקומות המובאים כאן. ע"ד באור המלה כלך ע' Die älteste Terminologie S. 77—79.

[3]) חגיגה י"ד. סנהדרין ל"ח: השוה גרץ Gnosticismus und Judenthum, S. 88 f.

[4]) סנהדרין ס"ז: השוה תנרב"א א' ז' שם במקום ראב"ע כתוב ר"א המודעי.

ל"ב) זה בלעם; בן ברכאל, שבא לקלל את ישראל ובירכן... הבוזי, שהיתה נבואתו בזויה (במדבר כ"ד ט"ז), נופל וגלוי עינים; ממשפחת רם — מן ארם ינחני בלק (שם פסוק ז'). א"ל ר"א בן עזריה: אין הוא הוא (כלו' אם באמת כך), כבר כסה עליו המקום (שלא כתב שמו בפירוש), ואין לית הוא (כלו': ואם לא זה הוא), עתיד להתוכח עמך (שבזיתו שלא בצדק). אלא אליהוא זה יצחק; בן ברכאל—בן שבירכו האל, שנא' (בר' כ"ו י"ב): ויברכהו ה'; הבוזי— שביזה כל בתי עבודה זרה בשעה שנעקד על גבי המזבח; ממשפחת רם — בן אברם[1]. — זוהי שאיפתה התמידית של האגדה להגן על האנשים הקדמונים ממשפט בוז, כמו שר' אליעזר המודעי הגן על ראובן נגד ר"א שהאשים אותו[2]. לפי הנראה השפיע עליו ר"א המודעי השפעה רבה, כמו שכתוב בהערה לעיל שעסקו ביחד בלמוד המקרא[3]. ע"ד חלול המועדות, שר"א המודעי הזהיר באזהרה חמורה בפתגמו[4], בא אחריו גם ר"א בן עזריה להזהיר בבטויים דומים לאלה[5]. וכן ע"ד המפר בריתו של אברהם אבינו, שר"א המודעי מגנה בפתגמו, הגדיל גם ר"א בן עזריה לגנות בדברים חריפים: מאוסה ערלה, שנתגנו בה רשעים שנא' (ירמי' ט' כ"ה): כי כל הגוים ערלים[6]. ע"ד זכות אבות, שר"א המודעי, נותן לה ערך גדול, אומר גם ר"א בן עזריה: בזכות אברהם אבינו הוציאם ממצרים וקרע את הים[7]. הכלל שהעמיד ר"א המודעי, כי מדה טובה גדולה ממדת פורענית[8] חִזֵק גם ר"א בן עזריה באמרו ע"ד הרוצח בשוגג שעבר את הגבול לצד חוץ מעיר המקלט: „ומה אם מדת פורענות מועטת הפוסע פסיעה אחת הרי הוא מתחייב בנפשו, קל וחומר למדת טובה שמרובה[9].

בין מאמרי האגדה של ר"א בן עזריה מעלה יתרה לאלה שיש להם כונה מעשית, שמעוררים את ההכרה במה שנוגע לחובת המוסר והדת ומביאים לידי מעשה. בדברים נחמדים הוא מזהיר את התולים את בטחונם ביום הכפורים ומְיַשְנִים בזה את רגש היושר שבלבם. על סמך הכתוב (ויקרא ט"ז ל'): מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. זו דרש ראב"ע: מכל חטאתיכם וכו' דברים שבינך לבין המקום מוחלים לך, דברים שבינך לבין חברך, אין מוחלים לך, עד שתפייס

---

[1]) ירו' סוטה סוף פ' חמישי. [2]) ע' לעיל 93.

[3]) לעיל 141 הע' 2. מספר שר"א בן עזריה ור' יוסי הגלילי הוו יתבין ופשטין (כלו' עוסקין בפשט המקרא). ב"ר י"ז. השוה אג' אמוראי בבל ע' 8 הע' 38.

[4]) ע' לעיל 143. [5]) כל המבזה את המועדים, כאלו עובד ע"ז. מכות כ"ג.

[6]) מכילתא י"ח נ' (58 ע"א) משנה נדרים סוף פ' ג'.

[7]) מכילתא י"ג ד' (19 ע"ב) ומכילתא י"ד ט"ו. שני הדברים הוא מפיק מתהלים ק"ה מ"ב. [8]) לעיל 144. [9]) ספרי במדבר ל"ה כ"ז.

את חברך[1]. על יסוד המדה „סמוכין", החביבה עליו דורש ר"א בן עזריה: כל המספר לשון הרע וכל המקבל לשון הרע והמעיד עדות שקר בחברו ראוי להשליכו לכלבים[2], שנא' (שמות כ"ב ל'): לכלב תשליכון אותו, וכתיב בתריה (שם כ"ג א'): לא תשא שמע שוא אל תשת ידך עם רשע להיות עד חמס. וקרי ביה כי תשיא[3]. —ע"ד מצות הוכח תוכיח את עמיתך (ויקרא י"ט י"ז) אומר ר"א בן עזריה: תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח[4]. אולם גם במה שנוגע לשבח חברו אר"א בן עזריה: מצינו שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו, וכולו שלא בפניו, שכן הוא אומר בנח: „איש צדיק תמים היה" שלא בפניו (בר' ו' ט'). וכתיב (בר' ז' א'), כי אותך ראיתי צדיק לפני — בפניו[5].—את הכונה שצריכה להיות בקיום המצות מגביל ר"א בן עזריה במאמר אחד, שהוא במדה ידועה „אימפֶּרַטִיב קַטֵיגוֹרִי" בדת. מנין שלא יאמר אדם אי אפשר לאכל בשר חזיר, אי אפשר לבוא על הערוה, אלא אפשר, ומה אעשה— ואבי שבשמים גזר עלי כך? תלמוד לומר (ויקרא כ' כ"ו): ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, נמצא הפורש מן העברה מקבל עליו עול מלכות שמים[6]. כדי לחזק את ידי עושי חסד מראה ר"א על זה, שהקב"ה, חושב לזכות כל מעשה הסד שהאדם עושה לחברו. על הכתוב (דברים כ"ג ח'): לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו[7]) אר"א בן עזריה: המצרים לא קבלו את ישראל אלא לצרך עצמם וְקבע להם המקום שכר, והרי דברים קל וחמר: ומה את מי שלא

---

[1]) ספרא לאותו פסוק. לפני זה בא שם אותו הרעיון בצורה אחרת: עברות שבין אדם למקום יוה"כ מכפר ושבין אדם לחברו אין יוה"כ מכפר עד שירצה את חברו. בנוסח שכזה מביאה המשנה סוף יומא מאמרו של ראב"ע.

[2]) במכילתא כ"ג א' נאמר סתם: הרי אזהרה למקבלי לשון הרע.

[3]) פסחים קי"ח. מכות כ"ג. מן „לא תשא" הוא דורש המקבל לשון הרע „ולא תשיא" — המספר לשון הרע. לא תגרום שאחרים יקבלו לשון הרע, ע' לצרוס Die Ethik des Judenthums S. 375.

[4]) ערכין ט"ז: ור' טרפון אמר: תמיהני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה. בספרא ויקרא י"ט י"ז (89 ע"ב) וספרי לדברים א' א' (§ 1 ע' פרידמן) בא המאמר הראשון בשתי לשונות: אחת מר' טרפון. העבודה אם יש בדור הזה יכול להוכיח, הלשון השניה מר' עקיבא: העבודה, אם יש בדור הזה יודע היאך מוכיחים. והמאמר שמיוחס בבבלי לר' טרפון, נאמר בספרא ובספרי בשם ר"א בן עזריה: העבודה, אם יש בדור הזה יכול לקבל תוכחת.

[5]) ספרי במדבר י"ב ה' (§ 102) ב"ר ל"ב. בב' עירובין י"ח: מובא זה בתוך שורת המאמרים של ר' ירמיה בר' אליעזר (ע' אג' אמוראי א"י ח"ג 585).

[6]) ספרא לאותו כתוב (93 ע"ד). [7]) ספרי לאותו כתוב, 225.

נתכון לזכות וזכה מעלה עליו הכתוב כאילו זכה, המתכון לזכות על אחת כמה וכמה קל וחמר שכזה הוא דורש בכתוב דברים כ"ד י"ט: כי תקצר קצירך בשדה ושכחת עמר בשדה וכו' לגר ליתום ולאלמנה יהיה למען יברכך ה' אלהיך וכו'. אר"א בן עזריה: מנין למאבד סלע מתוך ידו ומצאה עני והלך ונתפרנס בה מעלה עליו הכתוב כאלו זכה? ת"ל: למען יברכך ה' וכו', והרי דברים קל וחמר: ומה מי שלא נתכון לזכות מעלה עליו הכתוב כאילו זכה, מי שנתכון לזכות, על אחת כמה וכמה! [1]—על הכתוב בר' מ"ה ג' ולא יכלו אחיו לענות, קרא ר"א בן עזריה: אוי לנו מיום הדין, אוי לנו מיום התוכחה! ומה יוסף הצדיק שהוא בשר ודם, כשהוכיח את אחיו, לא יכלו לעמוד בתוכחתו, הקב"ה שהוא דיין ובעל דין ויושב על כסא דין ודן כל אחד ואחד, על אחת כמה וכמה שאין כל בשר ודם יכול לעמוד בפניו [2].

לדעת ר' אליעזר מעשי המצוות הם השרש וחכמת התורה היא הענפים. ולפיכך הוא אומר: כל שחכמתו מרֻבּה ממעשיו למה הוא דומה? לאילן שענפיו מרֻבין ושרשיו מועטין והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו, שנא' (ירמי' י"ז ו'): והיה כערער בערבה ולא יראה כי יבוא טוב ושכן חררים במדבר ארץ מלחה ולא תשב, אבל כל שמעשיו מרבין מחכמתו למה הוא דומה? לאילן שענפיו מועטין ושרשיו מרבין, שאפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזין אותו ממקומו [3], שנא' (ירמי' י"ז ח'): והיה כעץ שתול על מים וכו'. במובן שכזה הוכיח את בן עזאי, שדרש בחובת הנשואין ובעצמו

---

[1]) ספרי לאותו כתוב (283 §). בספרא לויקרא ה' י"ז (27 ע"א) ששם חסר הסיום, אבל שם הנוסח "קבע הכתוב ברכה למי שבא לידו מצוה בלא ידיעה". בתוספתא פאה ג' ח' מסֻפר: מעשה בחסיד אחד ששכח עומר בתוך שדהו ואמר לבנו: צא והקריב עלי פר לעולה ופר לזבחי השלמים. אמר לו: אבא, מה ראית לשמוח במצוה זו יותר מכל מצות שבתורה? א"ל: כל מצות שבתורה נתן לנו המקום לדעתנו, זו — שלא לדעתנו, שאילו עשינו ברצון לפני המקום לא באת מצוה זו לידינו. אלא הרי הוא אומר: כי תקצור קצירך ושכחת וכו', קבע לו הכתוב ברכה. (מכאן ואילך הנוסח בתוספתא כמו בספרי לכ"ג ח' וכ"ד י"ט.

[2]) ב"ר סוף צ"ג. שונה הוא הנוסח בתנחומא כ"י אצל יילינק ביהמ"ד VI, 98, תנחומא ב' סוף ויגש (ר"א ב"ר שמעון בשם ראב"ע) בתנחומא הנדפס מיוחד המאמר לר' יוחנן (בסוף פ' ויגש). בילקוט לאותו פסוק (ר' קנ"ב) לר' שמעון בן אלעזר. בבבלי חגיגה ד': מצינו, שהאמורא ר' אליעזר, כשקרא את הפסוק הזה, בכה ואמר: ומה תוכחה של בשר ודם כך, תוכחה של הקב"ה עאכו"כ. ע' ג"כ להלן פרק י"ב, סעיף ו'.

[3]) אבות ג' י"ז. באדר"נ כ"ב בשנויים מועטים: במקום "מעשים"—מעשים טובים, במקום "חכמתו"—תורה.

לא נשא אשה, א"ל ר"א בן עזריה: נאים דברים היוצאים מפי עושיהן, בן עזאי נאה דורש, ולא נאה מקיים[1]. הרעיון שהמעשה אינו צריך להיות משעבד לחכמה הביע ר"א בן עזריה בפתגם אפיגרמטי־אנטיטזי: אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ אין תורה, אם אין חכמה אין יראה, אם אין יראה אין חכמה, אם אין דעת אין בינה, אם אין בינה אין דעת, אם אין קמח אין תורה, אם אין תורה אין קמח[2]. בחלק האחרון של הפתגם רצה ר"א בן עזריה להוכיח את בעלי היכלת לתמוך בידי אלה המקדישים את עצמם כליל לעסק התורה, שלא יפלו תחת משא ענים[3]; כי אם אין תורה, אין ברכת הפרנסה שרויה בישראל. במאמרי האגדה שלו נתן ראב"ע לבו גם לצד הכלכלי שבחיים. על האיסור שאסר ר"א להחרים כל נכסיו לגבוה, אמר ראב"ע: ומה אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים את כל נכסיו, על אחת כמה וכמה שיהא אדם חייב להיות חס על נכסיו[4]. מהכתוב (דברים י"ב כ') כי תאוה נפשך לאכל בשר מדייק ראב"ע: לא בא הכתוב ללמד דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון. יכול יקח בשר מן השוק? תלמוד לומר (שם): וזבחת מבקרך ומצאנך, הא אין אדם אוכל בשר, עד שיהו לו בקר וצאן. יכול יזבח כל צאנו וכל בקרו? תלמוד לומר „מבקרך" ולא כל בקרך, „מצאנך" ולא כל צאנך[5]. וכן היה ר"א בן עזריה אומר: מי שיש לו עשרה מנה (1 Mine=65 Mark) מתעסק בירק בקדרה בכל יום, עשרים מנה—מתעסק ירק

---

[1]) תוספתא יבמות סוף פ' ח', ב"ר סוף ל"ד. בבבלי יבמות ס"ג: נאמר: „אמרו לו"—סתם. אולם בברייתא לשון שניה מובא מאמר אחר של ר"א בן עזריה ע"ד הנשואין. ע' להלן פרק י"ב, סוף סעיף א'.

[2]) אבות ג' י"ז. בנוסח ב' באדר"נ ל"ד (ע' 75) הסדר מהופך. במדרש זוטא לשה"ש בראש (מהדורת בובר ע' 4, מהדורת שכטר שורה 26) נאמר בלשון זו: אם אין חכמה אין תורה אם אין בידך יראת חטא אין תורה. השם יראה הנאמר באבות צ"ל יראת חטא. כמו שהוא נאמר בפתגם האנטיטזי של ר' חנינא בן דוסא (אבות ג' ט'). גם עדות הוא הפתגם האחר של ראב"ע, הדומה למאמרו של ר"ח בן דוסא: כל שמעשיו מרבים מחכמתו וכו'.

[3]) עדות לעניותן שלחכמי בני דורו היא הספור לעיל 119 שר' יהושע הוכיח את ר"ג שאינו יודע בצערן של תלמידי חכמים. וכן מה שאמר לו ר' יהושע ע"ד ר"א חסמא ור' יוחנן בן גודגדא, שיודעין לשער כמה טפות יש בים ואין להם פת לאכול ובגד ללבוש (הוריות י' סוף ע"א).

[4]) ספרא ויקרא כ"ה, כ"ה (108 ע"ב). מקשה הדברים נראה שכונתו היא לנכסי דלא ניידי. משנה ערכין ח' ד'.

[5]) ספרי לאותו פסוק (§ 75), ברייתא חולין פ"ד. ששם ראב"ע בא ללמד שיכין אדם סעודתו לפי מדת עשרו. תוספתא ערכין ד' כ"ז (בנוסח שונה הרבה).

בקדרה ואלפס (תבשיל דגים). חמשים מנה יאכל בשר מערב שבת לערב שבת; מאה מנה—ליטרא בשר בכל יום. אף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר שנא׳ (ישעי׳ ז׳ כ״ב): מרב עשות חלב יאכל חמאה, ממאה לוג חלב יצא לוג חמאה[1]. אעפ״י שר״א בן עזריה ע״י עשרו הרב היה חפשי מדאגת הפרנסה, בכל זאת ידע והכיר את הקשי שיש במלחמת הקיום, כמו שמעיד פתגמו: קשין מזונותיו של אדם בקריעת ים סוף, ומוכיח זה ע״פ מדת ה„סמוכין״ החביבה עליו מישעי׳ נ״א י״ד: ולא יחסר לחמו, וסמיך לו: ואנכי ה׳ אלהיך רוגע הים[2]. בשבח המלאכה הוא אומר: גדולה היא מלאכה שכל אומן ואומן יוצא ומשתבח באומנותו [כאיזה צד? הט״סס יוצא והכרכר על אזנו ומשתבח באומנותו, הצבע יוצא והאירא על אזנו ומשתבח באומנותו, הלבלר יוצא והקולמס באזנו ומשתבח באומנותו][3] הקב״ה קורא אותו „מלאכתי״ (בר׳ ב׳ ב׳), בני אדם על אחת כמה וכמה[4].

בבאורו לקהלת י״ב י״א[5] בא ראב״ע לתת דברים משמחים לפני השוקדים על למוד התורה ועל כל מלה ומלה מהכתוב הוא תולה אוצר של הסברות ע״ד מהות התורה וערכה. דברי חכמים כדרבונות, מה דרבן זה מכון את הפרה להביא חיים לעולם, כך דברי תורה מכוונין את לומדיהן מדרכי מיתה לדרכי חיים. אי מה דרבן זה מיטלטל אף דברי תורה מיטלטלין? ת״ל: וכמסמרות. אי מה מסמר זה [לא] הסר ולא יתר? אף דברי תורה[6] [לא] חסרין ולא יתרין? ת״ל נטועים, מה נטיעה זו פרה ורבה, אף דברי תורה פרין ורבין. בעלי אסופות, אלו תלמידי חכמים שיושבין אסופות אסופות ועוסקין בתורה, הללו מטמאין

---

[1]) תוספתא ערכין ד׳ כ״ז. בשנוי קצת בחולין פ״ד. ששם שתי המדרגות הראשונות לא עשרה ועשרים אלא אחת ועשרה. במקום אלפס שבמדרגה שניה נא׳ בתלמוד דגים. ואולם אלפס (לפס) לעצמו הוא כלי שמבינים בו תבשיל. לפי הבבלי שם.

[2]) פסחים קי״ח. כך הוא הנוסח הנכון ע״פ כ״י מינכן (ע׳ ד״ס VI, 272) ומוכח מהילקוט ועוד. ההוכחה מתה׳ קל״ו י״ג וכ״ה באה ע״י שנתחלף הפתגם הזה בפתגם הדומה לו של ריב״ל. ע׳ אג׳ אמוראי א״י ח״א 178. 4. המאמר השני: קשין נקבים של אדם כיום המיתה (נוסחאות אחרות בד״ס) וראיה נ״כ מישעי׳ נ״א י״ד, הוא לפי הכ״י הנזכר של האמורא ר׳ חמא בר חנינא. השוה פרידמן בבית תלמוד ח״א 368 ולהלן.

[3]) המשלים מבעלי אומניות שונים נמצאים רבם בתוספתא שבת א׳ ח׳, ב׳ שבת י״א:

[4]) אבות דר״נ נוסח ב׳ פ׳ כ״א (ע׳ 45).

[5]) תוספתא סוטה ז׳ י״א, בבלי חגיגה ג׳: אדר״נ י״ח (ע׳ לעיל 161 הע׳ 8). אחרים מאלה הובאו סתם בירו׳ סנהדרין 28 ע״א. קה״ר לאותו פסוק, פסיקתא ר׳ ריש פ׳ ג׳. במדבר ר׳ י״ד, תנחומא בהעלותך קרוב לסוף.

[6]) המלות „לא״ שבאו בסימני ההסגר, לקוחות מהתוספתא.

והללו מטהרין, הללו אוסרין והללו מתירין, הללו פוסלין והללו מכשירין, ישמא יאמר אדם היאך אני לומד תורה מעתה? ת"ל: כלם נתנו מרועה אחד — אל אחד נתנן, פרנס אחד אמרן [1], מפי אדון כל המעשים ברוך הוא, דכתיב (שמות כ' א'): וידבר אלהים את כל הדברים האלה, אף אתה עשה אזנך כאפרכסת [2]. וקנה לך לב מבין לשמוע את דברי מטמאין ואת דברי מטהרין, את דברי אוסרין ואת דברי מתירין, את דברי פוסלין ואת דברי מכשירין*) [3]. — נגד אלה המרבים ללמוד ואינם חוזרים על למודם שלא לשכוח, אמר ר"א בן עזריה (משלי י"ב כ"ז): לא יחרך רמיה צידו: לא יחיה ולא יאריך ימים צייד הרמאי (דריש יחרך נוטריקון) [4]. — מלבד המאמרים הללו שהובאו עד הנה הנוגעים לאלה שתורתם אומנתם, דרש ראב"ע על הכתוב (דברים ל"א י"ב): הקהל את העם האנשים הנשים והטף — אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע, טף למה בא? כדי ליתן שכר למביאיהן. דרשה זו מצאה חן בעיני ר' יהושע וקילסה [5].

רק מאמרי אגדה מועטים ישנם מר"א בן עזריה המדברים ע"ד ישראל בתור עם. המצֻיָן בין המאמרים הללו הוא דרשתו לדברים כ"ו, י"ז י"ח [6]: את ה' האמרת היום וכו' וה' האמירך להיות לו לעם: אמר להם הקב"ה לישראל אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם (כלו' כמו שאתם חושבים אותי שאני אל יחיד בעולם, כך אני חושב אתכם לעם

[1] בתוספתא כ"י ערפורט: רועה אחד קיבלן, אל אחד בראן. בנדפסת לא כתיב רועה אחד קיבלן, אלא: פרנס אחד נתנן, רבון כל המעשים אמרם. כן באדר"נ; וקצת שונה בבבלי. הראיה מן „כל הדברים האלה" חסרה בכ"י ערפורט ובאדר"נ.

[2] בתוספתא: עשה לבך חדרים חדרים. בכ"י ערפורט בשגיאה „כחדרי חדרים" (אצל צוקרמנדל חסר הנוסח הזה). בבבלי „עשה אזנך כאפרכסת" לקוח מדברי ר' יוסי הגלילי, חולין פ"ט.

[3] בתוספתא דברי בית שמאי ודברי בית הלל. בבבלי ובכ"י ערפורט חסר זה.

[4] ערובין נ"ד: ע"ז י"ט. רב שיזבי בשמו. (השוה: Brull's Jahrbücher X ,95 דרשתו של רב ששת (שם). השונה מדרשת רב שיזבי. נראה שגם היא בשם ר"א בן עזריה נאמרה, כי מצאנו שרב ששת אומר בשם ר"א בן עזריה. ע' אגדת אמוראי בבל 78. במדרש הארץ-ישראלי (ב"ר פ"ז) מיוחס המאמר הזה לתנא המאוחר ר' אליעזר ב"ר יוסי. ע' אגי אמוראי א"י ח"א 157 הע' 4.

[5] ע' לעיל 162 הע' 1 כן היא הנוסחא בבבלי ובתוספתא. ובמכילתא מוסיף „לרבות שכר עושי רצונו" וראיה מהכתוב ישעי' מ"ב כ"א.

[6] בב. ברכות ה'. בא המאמר סתם.

*) הנוסח כאן ע"פ הבבלי חגיגה ג':

יחיד בעולם, אל אחד ע"י ישראל, וישראל אחד ע"י האל. זהו הבאור היותר נכון למאמרו של ר"א בן עזריה, שתרגם את המלה הסתומה „האמרת" במלה אחרת „חטיבה אחת", שגם היא קשת הבאור. וזה מוכח מהראיות שמביא ראב"ע מדברים ו' ד', „שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", ומדה"י א', י"ז כ"א: ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ [1]. הצרות שסבלו ישראל ע"י החרבן חושב ראב"ע שהן מספיקות לְשַׁבֵּר אותם: „יכולני לפטור את כל העולם כלו מן הדין מיום שחרב בית המקדש ועד עכשיו, שנא' (ישעי' נ"א כ"א): לכן שמעי זאת עניה ושְׁכֻרַת ולא מיין [2]. ע"ד הגוים אומר ראב"ע: הרי הגוים שדנו בדיני ישראל שומע אני יהו קיימים? תלמוד לומר (שמות כ"א א'): ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, אתה דן את שלהם, והם אינם דנין את שלך [3]. — ע"ד הקץ נסה ראב"ע לקבוע זמנו על יסוד מדרש הכתובים [4]. ראב"ע מחבר את ראשית האנושיות יחד עם סופו: בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון גולם בראו, והיה מוטל מסוף העולם ועד סופו, והיה הקב"ה מעביר לפניו דור דור וצדיקיו, דור דור ודורשיו דור ודור ומנהיגיו. ואמר לו: גולם, מה ראו עיניך? [5].

---

[1]) זהו ברור, כי גם כאן וגם בתרגום תָּרגם הפעל „האמיר", שאינו נמצא במקום אחר, במלות „עשה חטיבה". וכן בבאור אחר לאותו פסוק (מכילתא ט"ו ב'. 36 ע"ב)— „עשה אמירה", כלומר: עשה לענין של שבח וקילוס. השאלה היא איך למצוא את הקשר בין חטיבה ובין הפעל חטב מצד אחד ועם הפי' אמר מהצד השני. אמיר במושג ענף אפשר לחבר בנקל עם „חטיבה" (השוה: חתיכה), חתיכה — חלק מהעץ, ומזה בא אח"כ „חטיבה אחת" שפירושה הוא דבר שלם, אחדות. אני מרשה לעצמי להעיר, כי מה שבא במלונו של לוי (ח"ב 37 ע"ב) בשמי (ושמצא חן בעיני ה' רוזינטל בבית תלמוד של וייס ח"ב 280) הבאור „לחטיבה" מן Chediwe Chidiw, הוא רק השערה של דיליטנש, שמסרתי להפרופיסיר המנוח לוי רק בתור קוריוזיום, לא בתור דעתי שלי. הגאון שרירא, מובא בס' השרשים של ר' יונה (הוצאת נויבואר 57, 220. ספר השרשים הוצאה שלי ע' 39 וע' 150 ע"ש ג"כ ערך רבד) מחבר „האמירך" עם המלה התלמודית „אימרא"—שָׂפָה ואת המלה חטיבה עם „חטבות" משלי ז' ט"ז. ומבאר: עשה איתך נראה לכל ומרוסם. [2]) ערובין ס"ה. רב ששת בשמו.

[3]) מכילתא לאותו פסוק.

[4]) ע' לעיל 103. השבח שאמר ראב"ע על טבי עבדו של ר"ג, ע' לעיל 160.

[5]) פסקתא ר' ריש כ"ג. ר' שמעון בן לקיש בשמו. דרשה זו על סמך הכתוב תה' קל"ט ט"ז נאמרה בב. ע"ז ה'. סנהדרין ל"ח ב' על דורו של ר"ע ועל יסורי מיתתו של ר"ע ומיוחסה לר' שמעון בן לקיש בעצמו. בב"ר כ"ד נאמר זה בשם ר' יהודה בר' סימון. בויק"ר כ"ו קרוב לסוף מובע הרעיון הזה על משה ע"י בעל האגדה ר' לוי, בשמו"ר מ'—גם על אברהם. ע' אגי אמוראי א"י ח"ב 50 5; 352, 3; ח"ג 174, 2.

באגדתו של ראב"ע הננו מוצאים שהיה משתמש ביחוד בשתי מדות הללו: בקל וחמר ובסמוכין. מה שנוגע לסמוכין, אמנם לא היה ר"א הראשון שהיה משתמש בה[1], אך, כנראה, היתה לו חבה מיוחדת למדה זו[2]. ומלבד אלה הדרשות שכבר באו בפרק הזה על יסוד סמוכין צריך להוסיף אלה: דרש ר"א בן עזריה כל מי שהוא מבטל פריה ורביה כאלו הוא ממעט את הדמות, שנא' (בר' ט' ו'): כי בצלם אלהים עשה את האדם, וכתיב בתריה: ואתם פרו ורבו[3].—צריך אדם שלא לשנות בן מבניו, שעל ידי כתונת פסים שעשה אבינו ליוסף „וישנאו אותו"[4]. — תה' ס"ו ה'. לכו חזו מפעלות אלהים וכו' וכתיב בתריה: הפך ים ליבשה. למה וישנאו אותו? בשביל שיקרע הים לפניהם פסים, פסים. [כלו': שהסיבה הראשונה ליציאת מצרים היתה שנאת האחים ליוסף][5].— ויקרא ט"ז א'. הוא דורש סמוכין של מצות ואל יבוא בכל עת אל הקדש למיתת נדב ואביהוא. משל לרופא אמר לו: אל תשתה צונן ואל תשכב בטחב, בא אחר ואמר לו: אל תשתה צונן ואל תשכב בטחב, שמא תמות כדרך שמת פלני; זה זרזו יותר מהראשון[6].—בשביל ענין של הלכה דורש ראב"ע את הכתוב דברים כ"ה ד' בסמיכות אל הכתוב שלפניו וגם אל הכתוב שלאחריו[7].

דוגמאות לקל וחמר—המדה שהיא בכלל היתה חביבה מאד באגדה העתיקה של התנאים, ראינו כבר בדרשותיו של ר"א בן עזריה; מלבד זאת צריך להזכיר דברי התנחומים שאמר לפני ר' ישמעאל בבואו יחד עם ר' טרפון, ר' יוסי הגלילי ור' עקיבא לנחמו על מות בנו[8]. וכן הוכחתו שספקות נפש דוחה את השבת[9].

---

1) כמו שמחליט פרנקל 93, וייס, ח"ב 94 בהע'. ע' לעיל 86 הע' 1 לבר' ט', ו' וז'. 2) הוא מקשר שמות כ"ב ל' עם כ"ג א' (לעיל 165), שמות ל"ד י"ז עם י"ח ע"ד חלול המועדות (לעיל 164), תהלים ק"ה מ"ב עם מ"ג (לעיל 164), ישעי' נ"א י"ד עם ט"ו (לעיל 168). 3) ב"ר ל"ד, יבמות ס"ג:

4) ב"ר פ"ד ר' שמעון בן לקיש בשמו.

5) שם. נ"כ רשב"ל בשמו. פסים הוא דורש נוטריקון פס-ים בילקוט תה' ע"ז. ח"ב 817 §, כתוב בטעות „בן ערך" במקום „בן עזריה".

6) ספרא לאותו פסוק (79 ע"ד). 7) מכות כ"ג: רב ששת בשמו. לפי יבמות ד'. נאמר זה ע"י ר"ח בשם ר' אלעזר (בן פרת).

8) מו"ק כ"ח. בסמכו על מה שנא' בירמי' ל"ד ה' על צדקיהו: בשלום תמות וכו' ומה צדקיהו מלך יהודה שלא עשה אלא מצוה אחת, שהעלה ירמיהו מן הטיט, כך בניו של ר' ישמעאל עאכו"כ.

9) במקורות שהובאו לעיל ע' 161 הע' 2 מלבד אלה בשבת קל"ב. תנחומא בי וישב 8. מה מילה שהוא אחד מרמ"ח איברים שבאדם דוחה את השבת, קל וחמר לכל

מדת המשל, שלא נמצאה כלל אצל ר' אליעזר המודעי, נמצאה אצל ר"א בן עזריה כמה פעמים בצורתה הפשוטה כמו המשל שהביא לויקרא ט"ז א': במשל זה הוא מבאר יפה, שהמן פסק מיד כשבאו ישראל לארץ ישראל[1]. וכן דעתו ששיר השירים הוא הספר היותר חשוב של שלמה המלך, סלתה של חכמת שלמה[2]. — במשל אחד שקרוב יותר לפתגם הוא מביע את אי רצונו ע"ד מנהגו המוזר לכאורה של ר' ישמעאל חברו[3].

מאמרי אגדה קְבָצִיִּים, שכמוהם נמצאים אצל ר"א המודעי נמצא גם אצל ר"א בן עזריה שתי פעמים, שתיהן נוגעות לחיי משה. באחת הוא מבאר ארבעה מקומות שלפני בקשתו של משה נכתב „לאמר" ללמד, שדרש מאת הקב"ה לענות אם יעשה את בקשתו[4]. ובאמת בא מענה של הקב"ה[5].

גופו, שדוחה את השבת. קל וחמר סמך אחר לשאלת השבת מיוחס לישו, מתיא י"ב י"י. השוה Zipser im Stbltt d. Or. IX ,198.

[1]) תוס' סוטה י"א ג'. למלך בו"ד שאמר לעבדו: מזוג לי בחמין. א"ל: אין כאן חמין, א"ל: א"כ מזוג לי בצונן.

[2]) שהש"ר א', כמעט בסוף פסוק ראשון. (תנחומא ריש תצוה) ר"א בן עזריה עבד לה מתלא. לאחד שהוליך סאה של חטים אצל הנחתום, אמר ליה. הוציא לי ממנה קמח סלת, הוצא לי ממנה קלוסקיא קמח וסלת אחת, כך כל חכמתיה דשלמה לא סלת? אלא שהשיר לישראל, שה"ש המשבח שבשירים, המעולה שבשירים, המסולסל שבשירים. במדרש זוטא לשה"ש הוצ' בובר ע' 9, הוצ' שכטר 207 סיום המשל הוא שם כך: כך הקב"ה סילת את הנביאים מתוך התורה ואת הכתובים מתוך הנביאים ושיר השירים נסלתה מכלם. וכן במדרש הגדה הוצ' בובר לשמות כ"ז א'. (ע' 170) ששם במקום ארבע המלות האחרונות שהובאו לעיל נאמר „וסילת שיר השירים מתוך הכתובים". הקדושה של מגילת שה"ש והכנסתה לתוך כתבי הקדש היו לענין של מועצה ביום שנמנה ר"א בן עזריה לנשיא במקום ר"ג. משנה ידים ג' ה'.

[3]) ספרי דברים ו' ז' (§ 34), תוספתא ברכות ב', ברכות י"א. ירו' ברכות 3 ע"ב: מעשה בר' ישמעאל ור"א בן עזריה שהיו שרויין במקום אחד. והיה ר' ישמעאל מוטה ור"א בן עזריה זקוף והגיע זמן קריאת שמע; וזקף ר' ישמעאל. והיה ר"א בן עזריה מוטה. א"ל ר' ישמעאל: מה זה אליעזר? א"ל: ישמעאל אחי, אומרין לאחר: למה זקנך מגודל? א"ל: יהא כנגד המשחיתים... אני שהייתי זקוף היטיתי, אתה שהיית מוטה נזקפת? א"ל: אתה היטית לקיים דברי ב"ש. ואני נזקפתי לקיים דברי בית הלל.

[4]) סדה זו אומר ר' עקיבא בשמו. ספרי במדבר ה' ה' (§ 2) כל מקום שנאמר בו לאמר צריך לדרש.—השוה לעיל 151 ושמות ט"ו כ"ד. — לשמות י"ב א'. נאמר בשם ר' אליעזר, אחרי דבריו של ר' ישמעאל, על המלה לאמר: צא ואמור אליהם והשיבני דבר (מכילתא ב' א'). אולי צריך שם להוסיף „בן עזריה".

[5]) ספרי לבמדבר 138, 105 §, סתם בספרי דברים 26 § המקומות הם: שמות ז' י"ב, וא'; במדבר י"ב י"ג; במדבר כ"ז ט"ו וי"ח; דברים ג' כ"ג וכ"ו. [בארבע מקומות

בשנית הוא מביא את שלשת המקומות שמשה בא לכלל כעס ובא לכלל טעות [1].

מבאורי האגדה של ר"א בן עזריה צריך כאן לציין עוד לבראשית כ"ז א'[2]: ותכהין עיניו מראות. מ־ראות ברעתו של [עשו] הרשע. אמר הקב"ה: יהי יצחק יוצא לשוק ויהון ברייתא אמרין: דין אבוה דההוא רשיעא, אלא הריני מכהה את עיניו והוא יושב בתוך ביתו, ההי"ד (משלי כ"ח כ"ח): בקום רשעים יסתר אדם.—בר' כ"ח י"ב. והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה. מצב ארצה— הראה לו את יונה, שנא' (יונה ב' ז'): לקצבי הרים ירדתי, וראשו מגיע השמימה, הראה לו אליהו, שנא' (מ"ב ב' י"א): ויעל אליהו בסערה השמים[3]. שמות כ"ג כ"ט. לא אגרשנו מפניך בשנה אחת פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה. לפי שישראל צדיקים הן למה יראים מן החיה? והרי הצדיקים אינם יראים מן החיה, שנא' (איוב ה' כ"ג): כי עם אבני השדה בריתך כו'. ואם תאמר: למה יגע יהושע כל אותה היגיעה? אלא לפי שחטאו ישראל, נגזר עליהם מעט מעט אגרשנו מפניך[4]. — ויקרא ט"ז א'. בקרבתם לפני ה'— כדאי ההקרבה (שהקריבו בני אהרן אש זרה) לעצמה, וכדאי הקריבה (שנגשו אל המזבח שלא ברשות) לעצמה[5].—במדבר ג' ד'. בהקריבם אש זרה ובנים

בקש משה לפני המקום והשיבו על שאלותיו, שנא' וידבר משה לפני ה' לאמר. שאין ת"ל לאמר, אלא שאמר לו: השיבני. אם נואלן אתה אם לאו. עד שהשיבו המקום: ויאמר ה' אל משה עתה תראה וכו'.]

[1]) ספרי במדבר 157 § (ששם צריך להשלים עפ"י הילקוט ולקח טוב — בן עזריה). המקומות הן ויקרא י' ט"ז. במדבר כ' י', במדבר ל"א י"ד וכ"א. בספרא לויקרא י' י"ז מספר ר' יהודה (בר אלעאי) ר' חנניה בן יהודה הורה כל ימיו: קשה הקפדה שנרמה לו למשה לטעות. בפסחים ס"ו: מביא ר"ש לקיש מוסיף אל הכלל שיסר: „כך אדם שכועס. אם חכם הוא, חכמתו מסתלקת הימנו". ראיה מבמדבר ל"א י"ד כ"א; וכן באדר"נ פ' א' למאמר שבא סתם בלי שם אומרו: „כל המקפיד בדבריו משכח את דבריו". בויק"ר י"ג הוא מביא מאמר דומה לזה של רבי הונא: בג' מקומות כעס משה ונתעלמה ממנו הלכה, כך במקום במדבר כ' י' הוא מביא את הכתוב שמות ט"ז כ' ולהלן. השוה אני אמוראי א"י ח"א. 355 ח"ג 296, 2 (ששם בא בטעות ר"א בר"י הגלילי במקום ר"א בן עזריה).[2]) ב"ר ס"ה. [3]) תנחומא ב' ויצא 7.

[4]) ספרי דברים י"א כ"ג (50 §).

[5]) ספרא לאותו פסוק. נגד דעתו של ר' יוסי הגלילי (שאמר על קריבה מתו ולא מתו על ההקרבה), ונגד דעתו של ר"ע (שעל ההקרבה מתו ולא על הקריבה). ובזה מתורצת הסתירה שבין „בקרבתם" ובין ויקריבו (ויקרא י' א'). [השוה מחלקתם של ר' ישמעאל ר' עקיבא ור' אליעזר בדבר הסבה למיתת בני אהרן בילקוט שמיני רמז תקכ"ד וצ"ע].

לא היו להם. שאין תלמוד לומר „ובנים לא היו להם״? שאלו היו להם בנים הם קודמין לאלעזר, שכל הקודם בנחלה הוא קודם בכבוד. אם כן למה נאמר „הנותרים״? אמר להם: לא היה לכם להסתכל כלל באלו שעשאו דבר שלא בעצה ונשטפו? (כלו׳: ואתם ג״כ שרפתם את השעיר שלא בעצה[1]).—במדבר ט״ו ל׳. את ה׳ הוא מגדף. כאדם האומר לחברו: גירפתה הקערה ולא חיסרתה (ר׳ במקום ד׳, כלומר: שאין העון גדול כל כך כזה שהוא אוכל מהקערה, אבל מחמר הקערה אינו מחסיר—לפי פירש״י[2]). — ירמיה ל״ב ז׳. הנה אתה עשית את השמים ואת הארץ וכו׳ לא יפלא ממך כל דבר. מאותה שעה לא יפלא ממך כל דבר (כלו׳ הכל גלוי וידוע לפניו בידיעה אחת גם דבר והפכו[3]).— יחזקאל ג׳ כ׳. מאי דכתיב ובשוב צדיק מצדקתו, איפשר לרשעים גמורים מקבלן בתשובה, ולפני צדיק שעשה עול אחד נותן לפניו מכשול? אלא זה שהוא עקש בדרכיו ומכוסים מעשיו מן הבריות, הקב״ה מכשילו בדבר מפורסם ואחר כך נפרע ממנו, כדי שידעו הכל שבדין הוא לוקה[4]. וכן צריך לציין דעתו מי חבר מזמורי הלל[5].—בפרקי דר״א נזכר ר״א בן עזריה שלש פעמים[6].

על אדות הדרשות ההלכותיות המועטות של ראב״ע צריך לציין ביחוד את מאמרו לדברים ט״ו י״ד „דברים ככתבן״[7] וכן מה שהוא אומר על המקור שבא לפעמים בתורה עם דרך היעוד (שר׳ ישמעאל משתמש בזה במחלקתו נגד ר׳ עקיבא)—דברה תורה כלשון בני אדם[8].

---

[1]) ספרא ויקרא י׳ י״ב (47 ע״א) ר׳ שמעון בן נסליאל בשמו.

[2]) ספרי לאותו פסוק (§ 112) ירו׳ סנהדרין כ״ה: ב. כריתות ז׳: השוה לוי ח״א 303 ע׳ גרף. ולהלן ח״ב 372, 4. [3]) ב״ר ר״ש פ׳ ט׳, ר״ש בן לקיש בשמו.

[4]) מובא ממקור בלתי ידוע אצל ר׳ אהרן סַבְּנרום, בן דורו של רב סעדיה (אצל הרכבי, חיו וספריו של הרס״ג ח״א 279 ולהלן).

[5]) שחזקיה וסיעתו אמרוהו, פסחים קי״ז.

[6]) כמה הם ימי ד׳ מלכיות. לפי דעתו הם אלף שנים, שהוא יומו של הקב״ה. ר״א בן ערך מביא לו ראיה מאיכה א׳ י״ג „כל היום״ (פ׳ כ״ח). הוא חולק עם ריב״ז ור״א בן ערך ע״ד הזמן ששהו בניי בגלות מצרים (פ׳ מ״ח). הזמן של נתינת התורה בהר סיני (פ׳ מ״ו).

[7]) קדושין י״ז: ע׳ עוד ווים ח״ב 94 בהערה.

[8]) שם. סב״ם ל״א ע״ב נראה שלא ראב״ע בעצמו אמר זאת. אלא סתמא דגמרא אומרת, שכנראה כך היא דעתו. [ולא־רק דעתו בלבד. אלא גם דעת ר׳ שמעון].

לוח הפרקים.